પુસ્તક ૩૭-૩૮

ચરિત્રમાલા

વર્ષ ૪ થું
સં. ૧૯૭૧

પ્રસિદ્ધકર્તા:
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ફ્રાન્સની એક વીર કુમારિકા

जोन ऑफ आर्क

लेखक:
हासम हीरजी चारणीया.

સ્થળ: મુંબઈ, અને-અમદાવાદ.

વાર્ષિક રૂ. ૨
પાકાં પૂઠાં ૩
પો. માફ.

ચરિત્રમાળા: પુસ્તક ૩૭-૩૮ વર્ષ ચોથું.

फ्रान्सनी एक वीर कुमारिका

जोन ऑफ आर्क

અંગ્રેજીપરથી લેખક—
હાસમ હીરજી ચારણીયા
કુરલા જી. થાણા.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા-ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
સ્થળ-કાલબાદેવી-મુંબઇ.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૨૩૦૦ સં. ૧૯૭૧-ઈ૦ ૧૯૧૪

મૂલ્ય-વાર્ષિક ફાળે ૦।- પાકું પૂઠું ૦।≈ પો. માફ.
છૂટક-૦।≈ પાકું ૦।।= પો૦ જૂદું.

આ અદ્‌ભુત અને ભવ્ય વિચિત્રતા જુઓ કે માનવજીવનનો ઇતિહાસ લખાવો શરૂ થયો ત્યારથી માંડીને હમણાં સુધીમાં જોન ઑફ આર્ક સિવાય પુરૂષ યા સ્ત્રી વર્ગમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિએ સત્તર વર્ષની વયે કોઇ પણ (યૂરોપી) પ્રજાના સૈન્યપર સંપૂર્ણ અધિકાર ભોગવ્યો નથી.

લૂઈ કોસૂથ.

અમદાવાદ

ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની નવી આવૃત્તિ

મૂળશ્લોક તથા સરળ અર્થસહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગુટકા સંવત ૧૯૫૪ થી સસ્તા મૂલ્યે કહાડવાની શરૂઆત આ ખાતા તરફથી થઇ, ત્યારથી હાલ સુધીમાં તેની ચાર આવૃત્તિઓ મળીને પ્રત ૫૨૦૦૦ ખપી ચૂકી છે. હાલ તેની નવી પાંચમી આવૃત્તિ પ્રત વીસ હજારની પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ભાષાંતર અધિક સરળ અને સ્પષ્ટ બને તે માટે આ આવૃત્તિમાં બનતું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. કાગળો તથા છપાઈ સર્વ પ્રતોમાં એકજ પ્રકારની છતાં પૂઠાં જુદી જુદી જાતનાં બંધાવવાનું રાખીને, ખર્ચના પ્રમાણમાં તેનું મૂલ્ય નીચેની વિગતે આગલી આવૃત્તિ પ્રમાણેજ રાખ્યું છે.

સાદું બોર્ડ પટીવાળું પૂઠું...	...	મૂલ્ય	૦—૨—૦
પાકું વિલાયતી કપડાનું પૂઠું	...	...	૦—૩—૦
,, શણના કપડાનું પૂઠું	...	...	૦—૩—૦
,, સોનેરી પૂઠું ...	...	...	૦—૪—૦
,, રેશમી પૂઠું ...	...	...	૦—૪—૦

વિશેષ સોનેરી પૂઠું અને ઉંચા કાગળવાળી આગલી આવૃત્તિમાંની આઠ આનાવાળી ગીતાઓ પણ હજી મળી શકે છે.

રેલ્વે રસ્તે કમમાં કમ રૂ. ૫)ની ગીતાઓ મંગાવ્યાથી રૂપિયે ૦)– અને રૂ. ૨૫ અથવા તેથી વધુની મંગાવનારને ૦)= પ્રમાણે કમીશન કાપીને તેમના ખર્ચે અમદાવાદથી મોકલાશે.

નિવેદન

ચરિત્રમાળાના આ ૩૭-૩૮ અંકની સાથે તેનું ચોથું વર્ષ શરૂ થાય છે. આ અંકદ્વારા એક એવી મહાન કુમારિકાનું જીવનચરિત્ર સાદર થાય છે કે જેને થઇ ગયાને પાંચસો વર્ષ થયા છતાં જેનું નામ હજી પણ આખા ફ્રાન્સમાં એક દેવી તરીકે વંદન પામે છે. વર્તમાન ભારતવાસીઓની પેઠે તેના સમયનું ફ્રાન્સ પણ માંહોમાંહેના ક્લેશકુસંપાદિ અવગુણોને આધીન હોઇ, તેના ફળરૂપે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થનારી અનેક દુર્દશાઓને અનુભવતું હતું. આવા સમયમાં ગાઢ અંધકારમાં જેમ એકાએક જ્યોતિનો ઉદય થાય, તેમ કુમારિકા જોન ઑફ આર્કના દિવ્યજીવનનો ઉદ્‌ભવ થયો હતો. અંતરની વિશેષ ઉન્નતિવાળા મહાત્માઓ પાછળથીજ અધિક ઓળખાય છે, કે જ્યારે સમાજના હાથમાં માત્ર તેમની કબરના પત્થરોને નમન કરવાનુંજ અવશેષ રહ્યું હોય છે! તેમની હયાતીમાં તેમના અતિ ઉન્નત ઉદ્‌ગારો અને કાર્યો થોડાઓજ ધ્યાન આપીને સમજી સ્વીકારી શકે છે. જ્યાં ત્યાં દંભ પ્રપંચના હાથમાંજ રમી રહેલો જનસમાજ, અને તેને તેવી રમતથી આંજી નાખી સ્વાર્થ સાધનમાં મચી રહેલા બાજીગરોથી ઉભરાઇ જતા જમાનામાં, એ સમજવું-સ્વીકારવું તો દૂર રહ્યું; પણ ઉલટું એવા મહાજનોપર તેજ દેશકાળનાં મનુષ્યોએ દ્વેષ ધારણ કરી હૃદયવિદારક જુલ્મ ગુજાર્યાના દાખલા પણ જગતના ઇતિહાસમાં નોંધાયલા છેજ. જોન ઑફ આર્કનો દાખલો પણ એજ પ્રકારનો છે. પોતાના દેશના રાજાને અને તેની સમગ્ર પ્રજાને પરતંત્રતાની બેડીમાંથી અનેકવાર પોતાના જીવને જોખમમાં નાખીને તથા શસ્ત્રોના ઘા ખમીને જે દિવ્ય કુમારિકાએ મુક્ત કર્યા હતા, અને હજી પણ જેના યોગે દેશના હક્કમાં

મ્હોટા લાભો થનાર હતા; તેજ દિવ્યમૂર્તિ સ્વદેશનેજ ખાતર લડતાં કેદ પકડાયા પછી તેને છોડવવા માટે કેટલાક હજારની રકમ ખર્ચનાર આખા દેશમાંથી કોઇપિણ નીકળ્યું નહોતું! પરંતુ સ્વાર્થત્યાગ અને દેશસેવાની વાતો વખતે પૂમડાની પેઠે ફૂલાઇ જઇ અમલ કરવા સમયે સાડાબાર ગાઉ ભાગી જનાર કંઈ એક યુવકો જેવી કાંઈ જોન ઑફ આર્ક નહોતી. યુવાન છતાં તે પરમ આસ્તિક અને અડગ શ્રદ્ધાવાન હતી. તેના ઉપર શત્રુઓ તરફથી ગુજરેલો સીતમ વાંચતાં કોઇ પણ માનવ પ્રાણીનું હૃદય કંપી ઉઠયા વિના રહે તેમ નથી; છતાં તે અપાર વેદનાને અડગ શ્રદ્ધાથી ખમનાર દેવી જોન આર્ક! ત્હમારૂં જીવન સર્વ દેશ અને કાળમાં વંદનીયજ છે. તમારાં જેવાં સ્વાર્થત્યાગના અતિ દુર્લભ આદર્શરૂપ જીવનોને “વિદેશી” કહી અનાદરની દ્રષ્ટિએ જોનાર જીવાત્માઓપર પ્રભુની કૃપા થાઓ!

વાચક! શું આવાં અસામાન્ય જીવનો તને પસંદ છે? ભારતવર્ષમાં અનેકવિધ અસામાન્ય ગુણસંપન્ન માનવરત્નો પેદા થવાની આવશ્યકતા શું તું સમજી શકે છે? જો હા, તો તે વિચારને તાજા રાખનાર આવાં દેશ વિદેશનાં જીવનચરિત્રોને હમેશાં વંદન અને પઠન કરતાં શીખ અને ત્હારાં બાળબચ્ચાંઓને શીખવ; અને એવાં અસામાન્ય સંતાનો પેદા થવાની આકાંક્ષા તું પોતે ધારણ કર અને ઘરની સ્ત્રીને પણ ધારણ કરાવ. ત્હારા પ્રત્યેક સંતાનની ગર્ભાવસ્થામાં તેની માતાને આવાં આવાં ઉત્તમોત્તમ જીવનો વંચાવવાં અથવા શ્રવણ કરાવવાં અને તેમાંથી તે સ્ત્રીને જે ચરિત્ર અત્યંત પસંદ પડે તેનું વાચન–શ્રવણ નિત્યનિયમની પેઠે રખાવવું જોઇયે; તેમજ પોતાને ત્યાં તેવું બાળક અવતરવા શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય પ્રભુપ્રાર્થના કરવી જોઇયે.

આ ખાતા તરફથી નીકળતાં પુસ્તકોમાં એક મુસલમીન બંધુને હાથે લખાઇને નીકળતું પુસ્તક આ પહેલુંજ છે. તેના લેખક રા.

હાસમ હીરજી ચારણીયા એક સારા ખોજા કુટુંબના હોઇને સારી ઉમેદોથી ભરેલા ઉછરતા યુવક છે. આ પુસ્તક તેમણે અંગ્રેજી ઉપરથી શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરીને આ સંસ્થાને પ્રકટ કરવા આપ્યું, તે બદલ આ સંસ્થા તેમજ વાચકવર્ગ તરફથી અમારો તેમને સપ્રેમ ધન્યવાદ છે.

છાપનારના દોષને લીધે હ્રસ્વ, દીર્ઘ, માત્રા ઇ૦ કેટલેક સ્થળે ઉડી ગયેલાં જણાય ત્યાં સુધારી લેવા; તેમજ આ સાથે જોડેલા મુખ્ય ભૂલોના શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમથી સુધારી લઇનેજ વાંચવા વાચકોને પ્રાર્થના છે.

વિ. સં. ૧૯૭૧ કાર્તિક.
ઇ. સ. ૧૯૧૪ નવેમ્બર. } **મંત્રી.**

અનુક્રમણિકા

પરિચ્છેદ પહેલો.

પરિચ્છેદ બીજો.

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ.	લીંટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯	૬	ઝૂઝમતા	ઝૂઝતા
૧૯	૧૨	હ્રાર્દ્ર	આર્દ્ર
૩૭	૨૨	કાબ	કાબુ
૪૮	૨૩	હ્રાર્દ્રતા	આર્દ્રતા
૬૧	૬	છે	છે,
૬૩	૪	ધોળાયા	ધોળાયા
૭૧	૨	આશય	આશ્રય
૭૫	૨૨	તોકુત્સિતતાની વાતજ	કુત્સિતતાની તો વાતજ શી ?
૯૦	૧૬	લપ	લૂપ
૯૧	૨૨	જાન	જોન
૧૦૯	૪	દક્રોક્તિ	વક્રોક્તિ
૧૧૪	૧૩	ત	તે
૧૨૮	૧૯	ટ્રોપ્સ	ટ્રોચ્સ
૧૪૩	૯	કાલાવાલા	કાવાદાવા
૧૪૩	૧૦	,,	,,
૧૪૫	૨૨	તને	તમને
૧૫૩	૨	ચ	કૂચ
૧૫૪	૬	ધવાઇ	ધવાઇ
૨૦૩	૧૭	ગાંભીર્યતા	ગાંભીર્ય

કોઇ કોઇ સ્થળે 'જોન' ને બદલે 'જૉન' હોય તે પણ સુધારી લેવું.

લેખકની પ્રસ્તાવના

જેનો ઇતિહાસ વાંચી લોકોનાં રોમરોમ ખડાં થાય, સ્ત્રી-શક્તિના ઉચ્ચ આદર્શનો કંઈક ખ્યાલ આવે અને સ્વદેશાભિમાનના સમુદ્રમાં હૃદય ઝોલાં ખાય; એવી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કોઈ વીરબાળા નથી ? હા, ઘણી છે. રજીઆબેગમ, ચાંદબીબી, અહલ્યાબાઇ વગેરે. પણ આ વીરબાળાઓને ઇતિહાસમાં સોનાના અક્ષરથી પોતાનાં નામ અમર કરવા ઘણી અનુકૂળતા હતી. તેથીજ દૂરના યૂરોપખંડની એક ફ્રેન્ચ બાળાનો પાંચ સૈકા પહેલાનો અદ્‌ભુત ઇતિહાસ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. આવી શૂરવીર જગદ્‌વિખ્યાત બાળા એકજ થઈ છે—અને તે ફ્રાન્સમાંજ. વિદેશીય વિભૂતિનો સ્વીકાર કરતાં કોઈ પ્રજાએ લાજવાનું નથી. અન્ય દેશના ગૌરવનો સ્વીકાર એ સ્વીકાર કરનારના હૃદયની મહતા દર્શાવે છે. આ બાળાના સમયમાં અંગ્રેજો ફ્રાન્સના શત્રુ હતા, અને તે વખતે તે પણ અંગ્રેજોની વિરોધી હતી છતાં પાછળથી તેઓ પણ તેને એક દેવી સ્વરૂપ લેખે છે કેમકે તેઓ વીરપૂજા જાણે છે.

જોન ઑફ્ આર્કના જમાનાની સ્થિતિ, વિઘ્નો અને સાધનોનો વિચાર કરીએ તો આ વીરબાળાએ જે મહાભારત કાર્ય કર્યું છે, તે ઇતિહાસના કોઈ પણ મહાભારત કાર્યથી ઉતરે એવું નથી. સીઝરે જગતને જીત્યું હતું, પણ તેની પાસે રોમના યુદ્ધપ્રવીણ અને શૂરવીર યોદ્ધાઓ હોવા ઉપરાંત તે પોતે પણ

મહાન યોદ્ધો હતો. નેપોલીઅને યૂરોપને ધ્રૂજાવ્યો, પણ તેની સાથે ચુવાન દેશદાઝ જાણનારા અને સ્વતંત્રતાનો પાનો પામેલા વિજયવંત લડવૈયા હતા. જૉન ઑફ આર્ક બાળક હતી, અશિક્ષિત હતી, અજ્ઞાન હતી, ગામડાની રહેનાર હતી; છતાં વિદેશીય રાજ્ય સત્તા નીચે આવી પડેલી કંગાળ, ઉત્સાહરહિત, ત્રાસથી નિરાશ થઈ ગયેલી અને વિધિને આધીન બનેલા કાયર સરદારવાળી મૃત્યુ પામેલી ફ્રેન્ચ પ્રજાને તેણે સજીવન કરી; એટલુંજ નહિ પણ શત્રુપર વિજય ઉપર વિજય અપાવ્યા.

કોઇ વ્યક્તિના ચારિત્રની તુલના કરવા માટે માણસે તે વ્યક્તિના જમાના તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઇયે; પરંતુ જૉન ઑફ આર્કનું પ્રમાણ એથી વિલક્ષણ છે. એકને બદલે સઘળા જમાનાને દૃષ્ટિમાં રાખી તેના ચારિત્રની તુલના કરીએ, તોપણ તે નિષ્કલંક લાગશે; આદર્શ તરીકે લેખીએ તોપણ તે સંપૂર્ણ છે.

જોન ઑફ આર્કના જમાનાનો વિચાર કરીએ, તો તે અદ્ભુત વીરબાળાના ચમત્કારથી આપણે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઇએ છીએ. દિવસ અને રાત્રિમાં જેટલી ભિન્નતા છે તેટલીજ ભિન્નતા જોન અને તેના જમાનાનાં માણસો વચ્ચે હતી. દેશમાં સર્વત્ર અસત્યનું પ્રબળ હતું, ત્યારે તે સત્યથી ભરપૂર હતી; પ્રમાણિકતાનું કોઈ નામ ન જાણતું, ત્યારે તે પ્રમાણિક હતી; સત્યનિષ્ઠાની આશા કોઈ તરફથી ન રખાતી, ત્યારે તે સત્યનિષ્ઠ હતી; જ્યારે લોકો પોતાની ક્ષુદ્ર આકાંક્ષાઓ પરિપર્ણ કરવા મથી રહ્યા હતા, ત્યારે તે પોતાનો મહાન આત્મા ઉચ્ચ કાર્યવ્યવસાયમાં રોકતી; જ્યારે પ્રજા અસભ્ય હતી, ત્યારે તે

સભ્ય રહેતી; જ્યારે ઘોર ક્રૂરતા પ્રચલિત હતી, ત્યારે તે દયા રાખતી; ઉત્સાહ જ્યારે ભાગી પડયો હતો, ત્યારે તે ઉત્સાહી હતી; જ્યારે અશ્રદ્ધાનો વાયુ વાતો હતો, ત્યારે તે ભાવિક હતી; ગુલામીના જમાનામાં તે માની હતી; પ્રજાના હૃદયમાંથી આશા અને નિર્ભયતા નાશ પામ્યાં હતાં, ત્યારે તે આશાવંત અને નિર્ભય હતી.

જોન નિઃસ્વાર્થી હતી. તેના કોઈ પણ કાર્ય અથવા શબ્દમાં સ્વાર્થ અથવા તો આત્મલાભની આકાંક્ષાનું ચિહ્ન જણાયું નથી. જ્યારે પોતાના રાજાને તેણે પરતંત્રતામાંથી છોડવી સ્વતંત્ર કર્યો અને તેના શીર ઉપર રાજમુગટ શોભાવ્યો, ત્યારે માન–અકરામ અને ખેતાબો ધારણ કરવાનું પ્રલોભન તેને દર્શાવવામાં આવ્યું; પણ તે એકની બે થઈ નહિ. પોતાના ગામડામાં જઈ ઘેટાં ચારવાં અને માતૃપ્રેમનો લ્હાવો લઇ માતાની સેવા કરવી એજ–જો રાજા રજા આપે તો–તેની ઈચ્છા હતી.

આ ચરિત્ર અક્ષરે અક્ષર અનુવાદ નથી. એમાં જોનના આત્માના ગૌરવનુંજ બહુધા આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ, બાળક અને યુવાન વાંચી શકે એવી સરળ ભાષા પસંદ કરવામાં આવી છે. જોન ઑફ આર્કના જીવન સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનારી મૂળ ગ્રંથની કેટલીક બાબતો છોડી દેવામાં આવી છે; તેમજ રાજ્યકારભાર અને યુદ્ધકળાને લગતી કેટલીક ચર્ચાઓ પણ લેવામાં આવી નથી. ટૂંકમાં આ જોન ઑફ આર્કના ચારિત્રની દિવ્યતાને કરવામાં આવેલું ન્હાનું નમનજ છે.

આ ખરી બનેલી ઐતિહાસિક કથાની સત્યતાના પ્રમાણુ માટે નીચેના ગ્રંથ જોવા.

" Condamnation et Rehabilitation de Jeanne d'Arc " by J. E. J. Quicherat.

" Proces de Condamnation de Jeannc d'Arc" by J. Fabre.

" Jeanne d'Arc " by H. A. Wallon.

" Jeanne d'Arc " by M. Sepet.

" Jeanne d'Arc " by J. Michelet.

" La Famille de Jeanne d'Arc " by Berriat De Saint–Prix.

" La Vierge Lorraine " by La cantesse A. De Chabannes.

" Jeanne d'Arc la Venerable " by Monscignour Ricard.

" Joan of Arc " by Lord Ronald Gower F. S. A.

" Joan of Arc " by John o'Hagan.

" Joan of Arc the Maid " by Janet Tuckey.

હાસમ હીરજી ચારણીયા.

જોન ઓફ આર્ક.

ફ્રાન્સની એક વીરકુમારિકા

જોન ઑફ આર્ક

પરિચ્છેદ ૧ લો

બાલ્યાવસ્થા

૧

આ ઇ. સ. ૧૪૯૨ નું વર્ષ છે. હું ૮૨ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પહોંચ્યો છું. આ પુસ્તકમાં હું તમને જે વાતો કહું છું, તે મ્હેં મ્હારી બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થામાં મ્હારી નજરે જોયેલી છે.

હમણાંજ શોધેલ મુદ્રાયંત્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં જોન ઑફ આર્કનો ઇતિહાસ દુનિયાં વાંચે છે. જોનની વીરતાનાં જે જે ગીતો ગવાય છે, તેમાં મ્હારા નામનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હું તેનો કારભારી હતો, અને તેની સાથે પહેલેથી છેલ્લે સુધી રહ્યો હતો.

અમે એકજ ગામમાં મ્હોટાં થયાં હતાં. અમે ન્હાનાં હતાં, ત્યારે એક બીજા સાથે રમતાં. તેનું જીવન કેટલું ઉચ્ચ હતું, તે જણાવવાને માટે હમણાં જગતમાં તેની જે ખ્યાતિ છે, તે જોતાં મ્હારે કાંઈ કહેવાની જરૂર હોય તે વિષે મને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

તોપણ હું કહું છું, તે સાચુંજ છે. હું તેનો બાળગો-

દીધો હતો; લડાઈમાં હું તેનો સાથી હતો. ફ્રાન્સના લશ્કરની સરદારી લઇ તે તેને ઉશ્કેરતી, પૂરપાટીએ દોડતા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ છૂટા વાળ મૂકી મહાઘોર રણસંગ્રામમાં ઝઝૂમતી, કલગી નચવતી તે સુંદર છોકરીનું ચિત્ર મ્હારા હૈયામાં આબેહૂબ જડાઈ ગયું છે. હું છેલ્લે સુધી તેની સાથેજ હતો. કૃતઘ્ન ફ્રેન્ચ લોકોનાં કાળાં હૃદય જ્યારે તેના કાળનું કારણ નીવડ્યાં; ત્યારે તે જે છેલ્લા હાથને અડકી હતી, તે મ્હારો હાથ હતો.

સંહારક લડાઈનાં રણશીંગાં ફ્રાન્સમાં ફૂકાવાં બંધ થયાં; કાળ વહેતો ગયો; અને જેમ જેમ જોનના જીવનની દિવ્યતાની અમને વધારે ખબર પડતી ગઇ, તેમ તેમ અમને માલૂમ પડયું કે તે કોણ હતી અને તેની જીંદગી કેટલી પ્રૌઢ અને દેવાંશી હતી.

૨

હું ઇ. સ. ૧૪૧૦ માં જન્મ્યો છું. જોન ઑફ આર્ક કરતાં હું બે વર્ષ મ્હોટો હતો. રાજ ખટપટથી કંટાળી મ્હારા બાપદાદાઓએ પારીસમાંથી નાસી છૂટી દૂરના ગામોમાં આશ્રય લીધો હતો. પારીસમાં સર્વત્ર અશાંતિ હતી. લૂંટારાનાં ટોળે ટોળાં રાત્રે એકઠાં થઈને લૂટતાં, અને આગ લંગાડેલાં ઘરોમાંથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા ઉઠતા, મૂડદાં અહિં તહિં ઠોકરો ખાતાં, કોઇમાં તેમને દાટવાની પણ હિંમત નહોતી, મરકી ફેલાવવા ખાસ દુશ્મનો તરફથી તેમને ત્યાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

મરકી પણ ચાલી, માખીઓની માફક માણસો મરવા લાગ્યાં,

પારીસ દુકાળ અને ખૂનામરકીનું ભાગ થઈ પડયું. મૂડદાંના ઢગલે ઢગલા રસ્તામાં રખડતા, અને ગામમાં દિવસે વરૂઓ આવી તેમને લઇ જતાં.

અરે ! ફ્રાન્સની સ્થિતિ કેટલી અધમ હતી ! ફ્રાન્સનું લશ્કર એટલીબધી લડાઇઓમાં પરાજય પામ્યું હતું કે અંગ્રેજી લશ્કરની નજરજ માત્ર તેમને નસાડવા માટે પરિપૂર્ણ હતી.

હું પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે એજીનકૉર્ટની. લડાઈનાં વાદળાંની કાળી છાયા ફ્રાન્સ ઉપર પડી. અમારૂં ગામ લૂંટાયું. મ્હારાં બધાં સ્નેહીઓને અંગ્રેજી સીપાહીઓએ ઘાતકી રીતે મારી નાખ્યાં. જયારે અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી ગામની લૂંટ પછી ઉપડી ગઇ, ત્યારે રાત લઈ ત્યાંથી હું ન્હાસી છૂટયો. મ્હારા બળતા ઘરને જોઇને તે રાત્રે હું જતાં જતાં ખૂબ રોયો. હું એકલો હતો. પાસે થોડાંક મૂડદાં પડયાં હતાં, ઘવાએલા લોકો આજૂબાજૂ આમતેમ પીડા પામતા આળોટતા હતા.

ડોમરેમીના પાદરીને ત્યાં હું ન્હાસી આવ્યો. પાદરીએ મને થોડું ઘણું વાંચતાં-લખતાં શીખવ્યું. આખા ગામમાં અમે બે જ જણ ભણેલા હતા.

ડોમરેમીમાં જોનનાં માબાપ રહેતાં હતાં. જોન, તેના ભાઇઓ અને હું બધાં સાથે રમતાં. સાથીઓમાં અમારે સખીઓ-છોકરીઓ પણ હતી. તેઓ જોન માફક ગામડીઆઓનીજ પુત્રીઓ હતી. તેઓમાંથી ઘણીખરી સાધારણ મજુરોને પરણી હતી. તેઓ ગરીબ હતી, પણ ઘણાં વર્ષ પછી એવો વખત આવ્યો કે કોઇ પણ અજાણ્યો શ્રીમન્ત

ત્યાંથી પસાર થતો; તો આ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને જોન ઑફ આર્કની બાળપણની સહિયરો ગણી તેમને મળ્યા વિના ત્યાંથી જતો નહિ.

જોન ઑફ આર્કનાં બધાં ભાઈભાંડુઓ ખેડુતોનાં સાધારણ છોકરાં માફક ભલાં હતાં. તેઓ માબાપની આજ્ઞા માનતાં, અને મ્હોટાં થયાં, ત્યારે પણ બાપદાદાઓનો ધર્મ તેજ તેઓનો ધર્મ હતો. તેમના રાજ્ય સંબંધી વિચારો પણ પોતાના વડવાઓના જેવાજ હતા. ગામમાં દરેક માણસ દેશદાઝ જાણવાવાળો હતો. ગામમાં દરેક માણસને ફ્રાન્સના દુશ્મનો સામે ધિઃક્કાર હતો.

૩

અસલના રીતરીવાજ પ્રમાણે અમારૂં ગામડું ડોમરેમી બહુજ ન્હાનું હતું. ભાંગી–તૂટી ગલીઓમાં પૂરાતન મકાનો અને કોઠારો આવી રહ્યા હતા. ઘરમાં અજવાળું ભીંતમાં પાડેલાં બાકોરાંમાંથી આવતું. જમીન ઉપર ગાર થતી. ઘરમાં એટલું બધું રાચરચીલું રાખવામાં આવતું નહિ. ગામના માણસોનો મુખ્ય ધંધો ઢોરઢાંખરને પોષવાનો અને ઉછેરવાનો હતો. ગામના ન્હાના છોકરાઓ પણ ઢોર ચારતા.

ગામની પાસે ઘાસથી છવાએલ એક જગ્યામાં બીચનું એક ભવ્ય અને ઘટાવાળું વૃક્ષ હતું. ઉન્હાળામાં બધા છોકરાઓ ત્યાં જતા, ગાતા અને કલાકના કલાક સુધી તેની આજૂબાજૂ નાચતા. વચ્ચમાં વચ્ચમાં વળી થાક ઉતારતા. વૃક્ષમાં વસતી પરીઓને ખુશી કરવા માટે તેઓ ફૂલની માળાઓ ગૂંથીને તે વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર લટકાવતા. અમે માનતા કે પરીઓ પણ અમારા જેવી નાજુક અને નિર્દોષ છે, અને ફૂલ જેવી

વસ્તુઓ તેમને બહુ ગમે છે. અમારો મત એવો હતો કે અમે પરીઓને ખુશ રાખતા, તેના બદલામાં તે ઝરાની સંભાળ લે છે. વળી લોકવાયકા એવી હતી કે હજારેક વર્ષથી અમારા ગામનાં છોકરાંઓ અને આ પરીઓ વચ્ચે ગાઢો મિત્રભાવ ચાલુ હતો.

આ વૃક્ષના ગૌરવને લઈને ડોમરેમીમાં ઉછરેલાં સર્વ બાળકો ‘ તરૂબાળ ’ કહેવાતાં. પદ્વીનાં અધિકારી હોવાથી અમે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતાં, અને એવા અભિધાનથી એક બીજાને બોલાવવામાં ગર્વ લેતાં. અમારામાં એવો મત ચાલતો કે કોઈને સ્વપ્નામાં આ વૃક્ષ દેખાય, તો તે થોડા વખતમાં ગૂજરી જાય; પણ તેના આત્માને મુક્તિ મળે.

જોનને અને મને બન્નેને આ વૃક્ષની બધી વિચિત્ર કથાઓમાં શ્રદ્ધા હતી. આ વૃક્ષના ગૌરવ માટે જૂદા જૂદા લોકોની જૂદી જૂદી માન્યતા હતી. એમાંથી ઘણાખરાઓ તો પોતાના વડવાઓ માનતા, એવીજ રીતે માનતા. કારણ કે આ દુનિયામાં ઘણીખરી બાબતો વંશપરંપરાથી ચાલી આવે છે. જુઓ ! નવું શું છે ! તમારા જીવન માટે પણ વિચાર કરો. તમે વૃદ્ધ થયા, પણ તમે બાળકજ હો, એવું તમને લાગે છે. તમારા હૃદયમાં બાળકનીજ વાંચ્છનાઓ છે. અરે ! તમે બાળકજ છો. આ દુનિયામાં નવું કંઈ પણ નથી. જેવો સંપ્રદાય, તેવું વર્તન. એકવાર ઉંડી દૃષ્ટિએ વિચાર કરશો તો તમને જણાશે કે જગતની બધી રીતિઓ કૃત્રિમ છે.

અમે માનતા કે એ વૃક્ષમાં બે ભૂત રહે છે. ગામનો કોઈ પણ માણસ શોકાતુર હોય, તો તેને માટે ચર્ચા થતો, અને

ઠેકાણે ઠેકાણેથી આવાં વાકયો સંભળાતાં, "પેલાને સ્વપ્નામાં આપણું વૃક્ષ આવ્યું છે. તે માણસ પાપી છે, અને તેને ચેતવણી પ્રભુ તરફથી મળી ચૂકી છે."

ભૂત–પ્રેતની વાતમાં કંઈક સત્ય રહેલું છે. શંકા અને વહેમથી આવી વાતોને ભરપૂર ગણી તેમને ધૂતકારી કહાડવાની નથી. અમુક બીના સર્વદા બનતી હોય, તો તેમાં કંઈ પણ સત્ય રહેલું છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે; અને એમ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે, તો તે સત્યજ છે એવું સાબીત થાય છે. મને પણ પ્રત્યક્ષ એવો અનુભવ મળ્યો છે કે તે વૃક્ષ મૃત્યુનું આવાગમન સૂચવતું. હું એ વાત માનું છું; મને એમાં શ્રદ્ધા છે.

પ્રાચીનકાળથી ઉતરી આવેલા રીતરીવાજ મુજબ છોકરાઓ હાથ જોડી આ વૃક્ષની આસપાસ નાચતા અને એક ગીત ગાતા. ગીત સાદું હતું, પણ ન્હાના બાળકોનો મધુર સ્વર તેને અપ્રતિમ મીઠાશ આપતો. અજાણ્યા માણસ તે ગીત ભાગ્યેજ સમજી શકતા. તે ગીત બહુ ન્હાનું હતું, પણ અમારે મન તો તે સ્વર્ગનો સંદેશોજ હતું. જોન ઑફ આર્ક અમારી સાથે આ ગીત નાચતી નાચતી ગાતી:–

પ્રિય વૃક્ષનું ગીત

તૂજ પાન પરે મૂજ આંસુ સરે;
નિત રૂહે કૂમળાં મૂજ આંસુ ઝરે!
બહુ દુઃખ કથ્યાં દિલનાં તૂજને,
દીધ સાંત્વન તેં મીઠડું મૂજને!

નહિ કાળ તણી કરૂં હું ગણના,
મધુરા સૂર હું સરૂં જોબનના !
ભમું હું કહિએ પરભોમ મહીં;
વસજે મૂજ અંતર તું ય તહીં !

અમે જ્યારે આ ગીત ગાતા, ત્યારે છેલ્લી લીટીઓ

ભમું હું કહિએ પરભોમ મહીં,
વસજે મૂજ અંતર તું ય તહીં !

ગાતાં ગાતાં આંખમાં આંસુ આવી જતાં.

અમારી નજરે કોઈ વેળા પરીઓ પડતી નહિ, કારણ કે અમારા ધર્માધ્યક્ષે તેમને દેશનિકાલ કરી હતી. પણ એક દિવસે જોનની મા ત્યાંથી પસાર થતી હતી, ત્યારે તેણે તે પરીઓને છૂપી છૂપી નાચતાં જોઇ. તેણે એ વાત આખા ગામમાં કરી. આથી પાદરી ગુસ્સે થયા અને જંતર-મંતર કરી પરીઓનો વિનાશ કરવાનો વિચાર કર્યો.

અમે પરીઓના મિત્ર હતા. અમે પાદરીને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી, પણ તે એકના બે થયા નહિ. અમે બુદ્ધિશાળી નહોતાં; અમારામાં વિદ્વતા પણ નહોતી. તે દિવસે જોનનું માથું ચડયું હતું, અને સ્હેજસ્હાજ તાવ આવી ગયો હતો; તોપણ અમે તેના બિછાના આગળ દોડી જઇ કહ્યું: "ઉઠ, ઉઠ, જોન ! પરીઓને બચાવ. ત્હારા સિવાય આ કાર્ય કોઈપણ પાર પાડી શકશે નહિ."

પણ જોનનું મન ભમતું હતું. અમારાં વેણ તે ન સમજી શકી. બાજી હાથથી ગઇ હતી. શું આ અમારા દેવાંશી મિત્રોનો વિનાશજ થવાનો ?

આજ અમે બહુ દુઃખી હતાં, કારણ કે પાદરીએ પરી-ઓને દેશનિકાલ કરી હતી. અમે બહુજ શોકાતુર થયાં.

જ્યારે જૉન સાજી થઇ, ત્યારે પરીઓના દેશનિકાલની વાત તેણે સાંભળી. તે ઘણી ક્રોધે ભરાઈ ગઈ. એકદમ પાદરી પાસે જઈ વંદન કરી તેણે કહ્યું:–

"પરીઓને તમે દેશનિકાલ કરી, એનું કારણ બીજાઓને તેમણે દર્શન દીધું. એજ ને ?"

" હા."

"અર્ધી રાત્રે જો કોઈ માણસ બીજાના ઘરમાં છૂપો છૂપો જાય અને જો સ્હામો માણસ અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં હોય, તો તમે એમ કહેશો કે તે માણસ નગ્ન થઈ પેલાને પોતાનું શરીર બતાવતો હતો ?"

"નહિજ."

"જો કોઇને પાપ કરવાની ઇચ્છા ન હોય અને તેનાથી પાપ થઈ જાય, તો તેને શું પાપી કહેવો ?"

પાદરીએ પોતાનો દોષ કબૂલ્યો, અને શાંત પડવા કહ્યું. પણ જોન તેના હાથમાંથી છટકી ઝાર ઝાર રડવા લાગી.

"ત્યારે તો સાહેબ ! પરીઓનો શો દોષ હતો? કોઈ પાસેથી નીકળી તેમને અચાનક જોઈ જાય, તેમાં તે બાપડી-ઓનો શું વાંક ?"

જોનનો અશ્રુપાત વધતો ગયો.

પાદરી બોલ્યા:–"જોન ! તું બીજાં છોકરાંઓ સાથે માળાઓ ગૂંથતી હતી કે નહિ ?"

"હા."

"પછી એ માળાઓ ડાળીઓ ઉપર લટકાવતી હતી ?"

"ના."

"ત્યારે ક્યાં રાખતી ?"

"આપણા દેવળમાં."

"ત્યારે તે વૃક્ષને માળાઓ કેમ ન ચ્હડાવતી ?"

"કારણ કે પરીઓમાં પિશાચનો અંશ હોય છે, અને રાક્ષસોની તેઓ સગીઓ હોય છે. તેમને માન આપવું એ પાપ છે."

"ત્યારે તને આટલું બધું કેમ લાગી આવે છે ?"

જોનના નેત્રોમાં આગ વરસવા લાગી.

"સાહેબ ! આમ શું બોલો છો ? ફ્રાન્સનો ધણી કોણ છે ?"

"એક તો ઈશ્વર. પછી આપણા વિજયી રાજા."

"કોઈ રાક્ષસ તો નહિજ ને ?"

"નહિજ વળી."

"ત્યારે આટલાં વર્ષ કોણે તેમને ભાખરી આપી ? કોણે તેમનું રક્ષણ કર્યું ?

"પરમેશ્વરે." કારણ કે પરમેશ્વર જાણે છે કે દુનિયા મ્હારૂં ઘર છે, અને તેથી દુનિયામાં રહેનાર પ્રાણીઓને સુખ મળવું જોઇએ. પરીઓ ધારત તો બાળકોને હાનિ પહોંચાડત, પણ હજી સુધી પહોંચાડી નહોતી. રાક્ષસ ?! રાક્ષસ ?! રાક્ષસ એટલે શું થઈ ગયું ? રાક્ષસોને પણ હક્ક હોય છે, અને એ હક્ક તેમને મળવા જોઇએ ! હું રાક્ષસો માટે પ્રાર્થના કરીશ. તેઓ પાપી

છે, તેથી તો મ્હારે તેમની વધારે દરકાર કરવી જોઈએ. ગરીબ બિચારા રાક્ષસો! માણસો પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર પ્રેમ રાખે છે; પણ તેઓ રાક્ષસ, પાપી અને અધમ ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી. રાક્ષસ, પાપી અને અધમ પુરૂષોપર પ્રેમ રાખવાની આવશ્યક્તા હજાર દરજ્જે વધારે છે. ધરાયલાને ખવરાવશો તેમાં શું? ભૂખ્યા હોય તેને જમાડવાથી કંઈ વળશે. જેના ઉપર કોઈનો પ્રેમ નથી, જે પ્રેમનાં તરસ્યાં હોય, તેમના ઉપર પ્રેમ કેમ ન રાખવો?!"

ક્રોધના આવેશમાં આવી જોન પગ પછાડવા લાગી. આંખમાંથી આંસુની રેલ તો ચાલુજ હતી. પછી એકદમ શુદ્ધિમાં આવી ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

હું પણ તેની પછવાડે જવા નીકળ્યો. જતાં જતાં પાદરીનાં વેણ મ્હારે કાને અથડાયાં:—

"હા! રાક્ષસોને પણ અધિકાર છે. જોન! તું સાચી! હું જૂઠો! પ્રભો! પ્રભો! દયા કર. દોષ મ્હારોજ છે."

૪

બાલ્યાવસ્થાના દિવસો અજબ પ્રકારના સૌન્દર્યથી ભરપૂર હોય છે. પછી ભલે તે રંક હો કે રાજા હો. કુદરત રાજા કે રંકની ગણના કરતી નથી. તેને મન તો બધાં પ્રભુનાંજ બાળક છે. બાલ્યાવસ્થામાં સર્વને આનન્દ મળે છે, એ આનન્દ અમને પણ મળ્યો હતો. ઉન્હાળામાં અમે બકરાં અને ઘેટાંને ટેકરીઓમાં ચારવા જતાં. શિયાળામાં અમને વધારે અવકાશ મળતો, અને ઘેર રહી લીલાલ્હેર કરતાં. અરે! તે દિવસો કેવા નિર્દોષ હતા!

અમે જોનને ઘેર એકઠાં થતાં, રમતાં અને ગાતાં. કોઈ કોઈ વાર તો મોડી રાત્રિ સુધી બેસીને ભૂતકાળની જૂની વાર્તાઓ અને ઇતિહાસ સાંભળતાં, અને કોઈ કોઇ વાર ગપ્પે ચ્હડી જતાં.

શિયાળાની રાત્રિ હતી. અમે બધા મિત્રો સાથે હતા. બ્હાર મ્હોટું તોફાન ગાજતું હતું. ઠંડો-અતિશય ઠંડો પવન સૂસવાટા મારી કે'ર વર્તાવતો હતો. મને આથી બહુજ આનન્દ મળતો. પવન પૂર જોસમાં ફૂંકાતો હોય, અને તોફાન બરાબર જામ્યું હોય; ત્યારે જો આપણે ઘરમાં શાંતિથી બેઠાં હોઇએ, તો ભારે મજા આવે. સગડી ધીમે ધીમે બરાબર ઝામી હતી, અને છાપરા ઉપર ટપટપ કરા પડતા હતા. દસેક વાગ્યા હશે. અમે વાળુ કરી લીધું હતું હવે અમે આનન્દ કરતા હતા, અને ગાતા હતા. સાથે સાથે થોડોક ફળાહાર પણ કરતા જતા હતા.

જોન એક પેટી ઉપર જૂદી બેઠી હતી. આસપાસ તેનાં પાળેલાં પ્રાણીઓ રમતાં હતાં. બીજા ઘરની બિલાડીઓ પણ જૉનને ત્યાં આવતી. ઘર વગરનું નિરાધાર રખડતું રવડતું પ્રાણી પછી ભલે તે ગમે તે પ્રકારનું હોય, તે પણ જો જોન પાસે આવતું તો તેનો સત્કાર થતો; એટલુંજ નહિ પણ તેને ખાવાનું પણ મળતું. પક્ષીઓ પણ જોનથી બ્હીતાં નહોતાં. તે તેમની સારી રીતે સેવા-ચાકરી કરતી. કારણ કે પ્રાણી તેને મન પ્રાણી હતું, અને પ્રાણી હતું તેથી તેને પ્રિય હતું; પછી ભલે તે ગમે એ પ્રકારનું હોય. તે તેમને પાંજરામાં ન પૂરતી, સાંકળે ન બાંધતી કે ગલપટા જેવી નજીવ વસ્તુઓ પણ ન પહેરાવતી. પોતાની મેળે આવે તો ભલે આવે, અને ચાલ્યું

જાય તોપણ પોતાની મેળે ભલે ચાલ્યુ જાય. આ વખતે એક ખીસકોલીનું બચ્ચું તેના સ્કંધ ઉપર બેઠું હતું, અને આનન્દમાં ને આનન્દમાં પૂછડી હલાવતું ચેસ્ટનટનું ફળ ફોલી ફોલીને ખાતું હતું.

બધું આનન્દમય હતું, એટલામાં કોઇએ બારણું ખખડાવ્યું. બ્હાર કોઈ વટેમાર્ગુ હતો. બારણું ખખડાવી તે અંદર આવ્યો, પગ ખંખેર્યા અને બારણું બંધ કર્યું. તેનું આખું શરીર બરફથી ભીંજાઈ ગયું હતું. પછી તેણે આનન્દથી ચારે તરફ જોયું. અન્ન ઉપર થોડીકવાર આંખ ઠેરવી; અને અમને વંદન કરી કહ્યું કે જેને પ્રભુ ઉદર પૂરતું ખાવા આપે છે, રહેવામાટે ઘર આપે છે અને હૈયાં ઠાલાં કરવા સ્નેહીઓ આપે છે તેના જેવું સુખીયારૂં કોઈ નથી.

કોઇ કંઇ બોલ્યું નહિ. તે બિચારો ગુંચવાડામાં ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો. કોઈના મ્હોં ઉપર સત્કારની છાયા માલૂમ પડી નહિ—કોઇએ તેના તરફ પરોણા—ચાકરીની રીતિએ સ્મિત કર્યું નહિ.

એકાએક અવાજ સંભળાયો:—“ બેસી જા. ”

જોન ઑફ આર્કની ઉદ્ધત વર્તણુંકથી તેનો પિતા તેના ઉપર ગુસ્સે થયો હતો. તે વટેમાર્ગુ આશ્ચર્યચકિત થયો, કારણ કે જોન તેની પાસે અન્ન લઈને ઉભી હતી. તે અજાણ્યો માણસ બોલ્યો:—

“ પ્રભુ ! ત્હારૂં રક્ષણ કરો ! દીકરા ! ”

બીકથી તેણે અન્ન ન લીધું અને એમને એમ ઉભો રહ્યો.

"જોન! સાંભળે છે કે! કહું છું કે બેસી જા!"

જોનને વશ રાખવી, એ સ્હેલી વાત હતી. પણ આ વખતે તે વશ થઈ નહિ. તેના પિતામાં તેને વશ કરવાની કળા નહોતી. જોને કહ્યું:—"પિતાજી! તે ભૂખ્યો છે!"

"એમ હોય, તો ભલે તે કામ કરે. શું આપણે ભીખારીઓને આપણું આખું ઘર ખવરાવી દઈએ? એનો ચહેરો કોઈ બદમાસ જેવો છે. કહું છું કે બેસી જા!"

"તે બદમાસ હોય કે નહિ તેની મને પરવા નથી. તે ભૂખ્યો છે, અને તેને અન્ન જોઇએ છીએ."

"જોન! તું તાબે નહિ થાય? જોન!"

ગુસ્સે થયેલા પોતાના પિતા આગળ જોન બોલી:— "પિતાજી! માફ કરો! તમારી ઈચ્છા એજ મ્હારી ઈચ્છા. પણ શરીરના એક અવયવના દોષ માટે બીજા અવયવને શિક્ષા કરવી એ અઘટિત છે. કદાચ તે પાપી હશે. વિચારો મગજમાં ઉદ્ભવે છે, તેથી તેનું મગજ પાપી છે; પણ તેનું ઉદર પાપી નથીજ. ઉદર નિર્દોષ છે! તેણે કોઇનું બૂરૂં કર્યું નથી. મહેરબાની કરીને—"

"વ્યર્થ બકબકાટ નહિ કર. ત્હારી લવરી બંધ રાખ."

એવામાં અમારામાંથી એક આધેડ મિત્ર બોલ્યો:—"જોન કહે છે, તે સાચું છે; કારણ માણસનું મસ્તકજ બધાં કારસ્તાન રચે છે. શું તેની કોઈ ના પાડશે? માટે માણસનું મસ્તકજ તે કામ માટે જવાબદાર છે. કોઈના પગ ઉપર ચીપીઓ પડે, અને તેનાથી તે પુરૂષને ઇજા થાય, તો શું તે ચીપીઆને

શિક્ષાપાત્ર લેખવો ? કારણ કે તેનામાં બુદ્ધિ નથી; તર્ક નથી; તે વિચારી શકતો નથી. જેમાં વિચાર કરવાની શક્તિ નથી, તેને કેવી રીતે શિક્ષાપાત્ર ગણી શકાય ? પેટનું પણ એમ છે. શું માણસનું પેટ ખૂનનો વિચાર કરે છે ? પાપનો વિચાર કરે છે ? કોઇ વસ્તુને તે આગ લગાડી શકે છે ? અથવા શું તે કોઈ અપરાધમાં સ્વતંત્ર રહી સ્હાય આપી શકે છે ? નહિજ. આથી સ્પષ્ટ છે કે માણુસ ગમે તેવો બદમાસ હોય, તોપણ તેનું ઉદર શિક્ષાપાત્ર નથીજ."

અમારો મિત્ર સારો વક્તા હતો, અને તેને મોઢેથી આવા શબ્દો સાંભળી અમારા મન ઉપર બહુજ અસર થઈ. વક્તાપણું જાદુસમાન છે, એમાં કંઈજ શંકા નથી. જોનના પિતાએ સંમતિ દર્શાવી કહ્યું:–"જોન, તેને તે અન્ન આપ."

જોન ગુંચવાઈ, શું બોલવું, તેની તેને સમજણ પડી નહિ, તેથી તે ચૂપ રહી. તેણે તે માણુસને ક્યારનું ખાવાનું આપ્યું હતું, અને તે પણ ક્યારનો ખાઈ રહ્યો હતો.

"જોન, જોન, હું કહું ત્યાંસુધી તું કેમ થોભી નહિ ?" જોનનો પિતા બોલ્યો.

"કારણ કે એ બહુ ભૂખ્યો હતો તેથી વાર લગાડવામાં માલ નહોતો, અને વળી તમે કયા ઠરાવ ઉપર આવો એ કોને ખબર ?"

જોન બાળક હતી, તોપણ તેની બુદ્ધિ કેટલી બધી વૃદ્ધ હતી !

તે માણુસ બદમાસ નહોતો. તેની આવી સ્થિતિ માત્ર તેના કમનસીબનેજ લીધે થઇ હતી; અને કોઇ માણુસ

કમનસીબ હોય, તેમાં તેનો દોષ નથીજ. તેણે લશ્કરમાં ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી હતી, અને જ્યારે તે યુદ્ધનાં વર્ણન કરતો, ત્યારે બધાનાં રોમ રોમ ઉભાં થતાં. સઘળું જાણે પ્રત્યક્ષ બનતું હોયની! લશ્કરની કૂચ, દુશ્મનોનું ચ્હડી આવવું, તરવારોના ખણખણાટ, ઘોડાઓના ખોંખારવ અને યુદ્ધમાં ઝૂઝમતા વીરોના વીરનાદ એ સર્વના ભણકારા અમારા હૃદયમાં ઘુમી રહેતા. અહા! તે તોફાની રાત્રે વીરરસ કેટલો આનન્દ આપતો હતો!

પણ વચ્ચમાં એકાએક તે યોદ્ધા ઉઠયો, અને જોનના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહેવા લાગ્યોઃ "વ્હાલી કુમારિકા! ઈશ્વર ત્હારૂં રક્ષણ કરો! આજે તેં મને જીવિતદાન દીધું છે, લે આ તેનો કંઈક બદલો." આટલું કહી તે હાર્દ્ર હૈયાથી જન્મભૂમિનું ગીત લલકારવા લાગ્યો.

એ ગાતો હતો, ત્યારે જુસ્સાથી અમે ઉભાં થઈ ગયાં. અમારી આંખે ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. ગીતની સાથે તાલ ઝીલતાં ઝીલતાં અમારી છાતી ઉભરાઈ ગઇ, અને જ્યારે છેલ્લી લીટીઓ આવી ત્યારે અમે બધાં રડી પડ્યાં.

તોફાન બ્હાર ગાજતું હતું; પણ હવે તો આ ઘર મુસાફરનું પોતાનુંજ હતું, અને જ્યાંસુધી તેને ત્યાં રહેવાની ઈચ્છા હોય, ત્યાંસુધી તે તેને માટે ખુલ્લુંજ હતું.

૫.

ફ્રાન્સ! ફ્રાન્સ! ફ્રાન્સની સ્થિતિ આ વેળા અધમ થઈ પડી હતી. ટ્રૉયમાં ફ્રાન્સ અને બરગંડી વચ્ચે સુલેહ કર-

વામાં આવી હતી. હવે તો ફ્રાન્સ દુશ્મનોના પગ નીચે છેક ચગદાઈ ગયું હતું આ બધાં કરતૂત ડયુક ઑફ બરગંડી અને ફ્રાંસની રાણીનાં હતાં.

અમને જ્યારે ટ્રૉયની સુલેહની અને તે સુલેહના કોલકરારની ખબર મળી, ત્યારે પહેલાં તો અમે એ વાત સાચી માની નહિ. છોકરાઓ મૂંગા થઈ ગયા. કેટલીક છોકરીઓ રડવા લાગી. કોઇ નિરાધાર પશુ ઉપર ઘા કરવામાં આવે, અને જેવો તેનો ચહેરો લાચારીથી લેવાઈ જાય, એવો ચહેરો આજ જોનનો લાગતો હતો. પ્રાણી બિચારૂં મૂંગે મોઢે બધું સહન કરી લે છે, તેવી રીતે જોને પણ આ બધું સહન કરી લીધું.

છોકરીઓ કહેવા લાગી:–"અરે શું! આપણે સ્ત્રીઓ મરદ ન થયા! નહિ તો આવું ઘોરકર્મ ફ્રાન્સમાં થાય, એ કેમ બને? શું ફ્રાન્સના પુરૂષવર્ગમાં એટલી પણ હિંમત નથી કે આ બધું કારસ્તાન અટકાવી શકે!"

એક જણીએ કહ્યું:–"હું પુરૂષ હોત, તો હમણાં જ અહિં-થીજ સંગ્રામ કરવા ઉપડી જાત."

અમારા ગામનો એક પહેલવાન બોલ્યો:–"અરે! છોક-રીઓ તે શું કરી દેવાની! એ તો લાંબી લાંબી બડાઇઓ હાંકવામાંજ પ્રવીણ હોય, લાખો સ્ત્રીઓ સ્હામે ભલેને થોડાજ સીપાહીઓ આવે, તોપછી જોઈ લ્યો મજા! જુઓ આ ન્હાનકડી જોન! આવી છોકરીઓ તે બિચારી શું ધાડ મારી શકે?"

આ મજાકથી બધાં હસ્યાં. બડાઈ મારનારો માણસ પોતાના વચનની અસર થયેલી જોઇને આગળ વધ્યો, "અને

જુઓ! તે સરદાર થાય તો ? શરીર ઉપર બખ્તર અને હાથમાં તરવાર. અરે! સરદાર શું કામ! સેનાધિપતિ કહો, સેનાધિપતિ. લાખો માણુસ તેની પાછળ—કદાચ છોકરીઓ પણ હોય. પછી જુઓ! તે કેવી લડે છે! જાણે તોફાનજ ફૂંકતું હોયની!"

બધાં હસતાં હતાં; અને હસવું પણ સ્વાભાવિક હતું. જે છોકરી એક પતંગીઆને પણ ઈજા કરે નહિ તે લોહીનો દેખાવ કેમ સહન કરી શકે? બોલતાં પણ શરમાઇ જાય એવી મુગ્ધ છોકરી યોદ્ધાઓને લઇ રણુસંગ્રામમાં કેવી રીતે ઝઝૂમી શકે ? ગરીબ બિચારી ! એ તો શરમાતી શરમાતી મ્હોં છૂપાવતી ત્યાં બેઠી હતી; પણ ત્યારેજ એક બનાવે પૂરવાર કરી આપ્યું કે કોઈ પણ બાબતને અનુભવ વિના ક્ષુદ્ર ગણી હસી કહાડવી નહિ. અમારા ગામનો એક ગાંડો માણુસ તેના કેદખાનામાંથી નાસી છૂટી કુહાડી લઈને અમારા તરફ આવતો હતો. બધી છોકરીઓ બૂમ પાડતી નાઠી, અને અમે પણ દોડી ગયા. બધાં ગયાં, પણ જોન ત્યાંથી ખસી નહિ. તે ત્યાંજ ઉભી રહી મરદની માફક તેના સામું જોતી હતી! અમે ઘણે છેટે ગયાં, પછી અમારા ખોળીઆમાં કંઇક જીવ આવ્યો. પાછળ જોયું તો શું આશ્ચર્ય ! તે ઘેલો પુરૂષ કુહાડી ઉંચકીને જોન ઉપર ધસી આવતો હતો, પણ જોન ત્યાંથી ખસતી નહોતી. જોન બે ત્રણુ પગલાં તે માણુસ સ્હામે ગઇ. તે ગાંડો તેના તરફ દોડી જઈ કુહાડી ઉગામવા લાગ્યો; પણ જોન તેની સ્હામે ગઇ, અને તેની સાથે વાતચીત કરવા લાગી!

અમે જ્યારે બીજી વેળા જોયું, ત્યારે જોનને તે ઘેલા

પુરૂષનો હાથ ઝાલી ગામ ભણી આવતી જોઇ-કુહાડી જોનના બીજા હાથમાં હતી.

આ બનાવથી આખું ગામ આશ્ચર્યચકિત થયું. ન્હાના કુમારો અને ન્હાની કુમારિકાઓ જોન તરફ આંખો વિકાસી ટગર ટગર જોવા લાગ્યાં. આ બનાવ બન્યા પછી અમે જોનને વીરબાળા કહી બોલાવતાં. હમણાં તો ગામમાં જ્યાં જુઓ, ત્યાં જોનનીજ વાત ચાલતી હતી.

અમે ગાંમમાં આવ્યા, એટલામાં તો તે ઘેલાપુરૂષને સ્વાધીન કરી લેવામાં આવ્યો હતો. બધાં માણસો અજાયબી ને અજાયબીમાં ચોકમાં ભેગાં થયાં હતાં, અને એક ન્હાનકડી છોકરીના આવા શૂરવીર કામથી આશ્ચર્ય પામતાં હતાં.

બધી સ્ત્રીઓ જોનને ચૂમીઓ લેવા, તેની પ્રશંસા કરવા અને હૈયું હાથમાં નહિ રહેવાથી રોવા લાગી. પુરૂષો તેને શાબાશી આપતા હતા.

અમે જોનની આસપાસ ભેગા થયા, અને તેની હિંમત આટલી કેમ ચાલી, તેને માટે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. જોન ફુલાયા વગર બોલી:-

"એમાં તે શું? તમે મને ખાલી મફતના ચડાવી મૂકો છો! પણ એ તમારી ભૂલ છે; એમાં કંઇ પણ વાઘ મારવાનો નહોતો. હું કંઈ તેનાથી અજાણી નથી. અમે એક બીજાને પિછાનીએ છીએ-અને ઘણા લાંબા વખતથી એ પણ મને જાણે છે. અમારાં હૈયાં મળી ગયાં છે. મ્હેં તેને ઘણી વખત તેના કારાગૃહની જાળીમાંથી ખાવાનું આપ્યું છે. ગયે વર્ષે

ગામનાં માણુસોએ તેની બે આંગળી કાપી નાખી હતી, ત્યારે તે સાજો થયો ત્યાં સુધી દરરોજ તેને હું મલમપટો કરતી."

એકે પૂછયું: "તને એની બ્હીક ન લાગી?"

"નહિ."

"કારણુ?"

"તે હું જાણુતી નથી."

બધાં હસી પડયાં. બકરાએ વરૂને કેમ વશ કર્યું હશે? એવીજ વિચારવા જેવી આ વાત થઈ પડી હતી: થોડીકવાર પછી અમારો એક દોસ્ત બોલ્યોઃ–

"ત્યારે તું દોડી કેમ ન ગઇ? એ ગાંડાનો વિશ્વાસ શો?

"હું દોડી જઉં, અને તેને તેના પીંજરામાં સ્વાધીન ન કરાવું, તો તે બીજાને હાનિરૂપ થઇ પડે, અને બીજાને તે કંઈ પણુ હાનિ કરે, તો તેને પણુ શિક્ષા ખમવી પડે."

જોનની આ વાણી સૂચવે છે કે તે હમ્મેશાં પોતાના સ્વાર્થને ભૂલી જતી, તે પોતાના ભયનો વિચાર ન કરતી. પરોપકાર અર્થેજ તે બધું કામ કરતી. તે કોઇના ઉપર આધાર ન રાખતી; પણુ પોતાનું હૃદય સત્ય માને, તેને સત્ય ગણુતી. આવાં આવાં તેનાં ન્હાનાં કાર્યો તેના ચારિત્રની ભવ્યતા દર્શાવતાં હતાં.

૬

અમારા નિર્દોષ દિવસો આનન્દમાં વહી જતા, કારણુ કે અમારૂં ગામ ખૂનામરકીના કેન્દ્રસ્થાન પારીસથી વેગળું હતું. કોઈ કોઈ વખત લૂંટ'રાનાં ટોળાંઓ પાસેના પ્રદેશમાં આવતાં,

અને રાત્રે સ્વચ્છ આકાશમાં કોઈ બળતા ગામ અથવા તો ઝુપડાંઓનો પ્રકાશ ઝાંખો ઝાંખો દૂર દેખાતો. અમારૂં ગામ કોઈ વખત લૂટાયું નહોતું, પણ અમારા હાલ અમારા પાડોશીઓ જેવા કોઈ વેળા થશે, એવી ભીતિ નિરંતર અમારા અંતઃકરણોમાં રહ્યા કરતી. એમાં ટ્રૅાયની સલાહ પછીનું બીજું વર્ષ તો ખરેખર ભયંકર હતું!

આજે ઘંટ મ્હોટે સૂરે વાગી, ભયની સૂચનાઓ આપતો હતો. અમે અહિંથી તહીં દોડતા હતા; દેવળ પાસે એક મ્હોટું ટોળું મળ્યું હતું. એક પરદેશી ત્યાં ભાષણ કરતો હતો. લોકો કોઈ કોઈ વેળા ગુસ્સે થઈ જતા, આવેશમાં આવી જતા, અને તેને શાપ દેતા. તેણે કહ્યું કે તમારો રાજા હવે મરી ગયો છે; હવે તમે લંડનમાં પારણામાં સૂતેલા એક ન્હાના બાળકની સત્તા સ્વીકારો!

લોકો આવા આવા શબ્દોથી વધુ વધુ ક્રોધે ભરાયાં, અને તેના તરફ મુઠ્ઠીઓ ઉગામવા લાગ્યાં, પણ તે પરદેશી ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તે કહેતો કે મને અહિં બાળી નાખો, તોપણ હું ખસવાનો નથી.

માણુસોની ક્રોધાગ્નિ સળગવા લાગી; બે ત્રણ પળ તો તેઓ ક્રોધને વશ થઈ બોલી શકયા નહિ. જોન મ્હારી પાસેજ ઉભી હતી. તેણે તે પુરૂષ સ્હામે જોઇ ગંભીર અવાજથી કહ્યુંઃ– "પ્રભુની મરજી હોય, અને આ માણુસનું માથું તેના ધડથી જૂદું પડી જાય તો હું રાજી થઉં!"

જોનના આ શબ્દો સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે, કારણ કે આવાં ક્રૂર વાકયો જોન પોતાના આખા જીવનમાં આ એકજ

વાર બોલી હતી. જ્યારે હું તમને તેના જીવનની વિપત્તિઓનો ઇતિહાસ કહીશ, જ્યારે હું તેના ઉપર ગૂજરેલા સીતમનું વર્ણન કરીશ; ત્યારે તમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે કે તે આવા ક્રૂર શબ્દો બીજી કોઈ વેળા બોલી નહોતી.

હવે શત્રુના સૈનિકો અમારા ગામની આસપાસ ઘોર લૂંટ ચલાવવા લાગ્યા. ચારે બાજૂ તેઓ કે'ર વર્તાવતા, પછી અમારો વારો પણ આવ્યો. એક વખતે અર્ધી રાત્રે પરદેશીઓ અમારા ગામમાં આવી લાગ્યા. અમે જેમ આવે તેમ દોડવા લાગ્યાં, પણ આ વખતે જોનના શાન્ત મગજે ઘણી સારી સેવા બજાવી. તેણે અમારી સરદારી લીધી, અને આ નકામી દોડધામને કૂચના રૂપમાં ફેરવી નાખી. આટલી ન્હાની છોકરીનું આ વીરતા ભરેલું કામ ઘણું પ્રશંસાપાત્ર હતું.

જોનને હવે સોળવર્ષ થયાં હતાં. તેનું આખું બદન ભભક ભરેલું અને ભવ્ય લાગતું. તેનું સૌન્દર્ય અનુપમ હતું. તેના મુખકમળ ઉપર એટલું બધું માધુર્ય હતું, ગાંભીર્ય હતું અને એટલી બધી પવિત્રતા હતી, કે તે દેવાંશીજ લાગતી. વળી તેની ધાર્મિક વૃત્તિ પણ બહુ ઉંડી હતી. આવી વૃત્તિવાળાં માણસોનાં મુખ કંઇક શોકાતુર હોય છે, પણ જોનનો આત્મા આનંદિતજ રહેતો. કોઇ વખત તે દુઃખી જણાતી, તો તે માત્ર પોતાના દેશના વિચારને લીધેજ.

અમારા ગામનો વિનાશ થયો હતો. બધાં ઘર બાળી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. દેશમાં આવા લૂંટારાઓ કેટલો ત્રાસ આપતા હશે, તેની ખબર હવે અમને અનુભવથી પડી.

કરની તો વાતજ ન પૂછવી. દેશ બહુ ખરાબ સ્થિતિમાં હતો, અને કરનું લાકડું બહુ જબ્બર હતું. જોને કહ્યું:–

"આપણી પાસે કંઈ ન હોય, અને કર ભરવા; એમ ફ્રાન્સ ઘણાં વર્ષથી કરતું આવ્યું છે, પણ હવે આપણને અનુભવ મળ્યે તેની કડવાસ માલુમ પડશે.

વળી એક બીજી વાત બની. અમારા ગામના ગાંડા માણુસને કોઇએ મારી નાખ્યો હતો. તે દેખાવજ ભયંકર હતો. કોઇ માણુસને આવી રીતે મરી ગયેલો અમારામાંથી કોઇએ પણ જોયેલો નહોતો, તેથી અમારી આંખો ત્યાંની ત્યાં ઠરીજ રહી. પણ જોન તો ડરીને ત્યાંથી નાસીજ ગઇ, અને ત્યાં પાછી આવીજ નહિ. ઘાતકી ઉપાયોથી નીપજેલાં મરણ જોવાનો અમને કેટલાંકને શોખ હતો. પણ અમારૂં જીવન શાંતિમાં વહી ગયું. જોન કોઇને મરી ગયેલું જોઈ ડરતી, તોપણ થોડાજ વખતમાં તેને રણસંગ્રામમાં જવાનું પ્રભુ તરફથી નિર્માણ થઈ ગયું હતું અને આવા અનેક દેખાવોથી તેને ત્યાં પરિચિત થવાનું હતું.

અમને લાગતું કે અમારા ગામ ઉપર ધાડ આવી એ બહુજ મ્હોટો બનાવ છે. લોકો ચારે તરફથી એકઠાં થઈ આજ વિષય ચર્ચવા લાગ્યાં.

જોનના પિતાએ કહ્યું:–"હવે આમ કેટલીવાર ચાલશે? આપણે રાજાને આ વિષે વાત કરવી જોઇએ. આળસમાં નકામો વખત જવા દેવા કરતાં હવે તો કંઇ થાય તો ઠીક."

એકે કહ્યું:–"અરે! જુઓની ડયૂનો–ઓરલીઅન્સનો બાયલો સરદાર–શું તમે એને સરદાર કહેશો? હું એની જગ્યાએ

હોઉં તો જોઈ લ્યો કે શું કરૂં છું ! ભીરૂ સેન્ટ્રેલીસને જુઓ ! જુઓ પેલા મા હાયરને !—આ બધા બાયલાઓ શું કરી શકવાના છે ? !"

જોન ભવ્ય મુખમુદ્રાથી ઉભી થઈ બોલીઃ–"આપણા દેશના સરદારો અને અમીરો માટે આવા શબ્દો ઉચિત નથી. તેઓ બિચારા પોતાનાથી બનતું કરે છે; સ્વદેશ માટે લોહી રેડે છે. હું તેઓનાં એકજવાર દૂરથી દર્શન કરૂં, તો બસ છે. દૂરથીજ–કારણ કે હું તેઓની પાસે જઉં, એટલો હજી સુધી તો મ્હારો અધિકાર નથી."

જોનના આ શબ્દોથી બધાંનાં મ્હોં લેવાઇ ગયાં.

હમ્મેશની રીત પ્રમાણે એક દિવસ બધાં ભેગાં થઈ ફ્રાન્સ સંબંધી વાત ચલાવી રહ્યાં હતાં.

મ્હારા એક ઓળખીતાએ કહ્યું: "બાજી હવે હાથથી ગઈ છે. હવે ફ્રાન્સ આપણું રહ્યું નથી."

સ્હામેથી પ્રત્યુત્તર મળ્યોઃ "ત્યારે તુંજ કેમ લડવા નથી જતો ?"

પેલા છોકરાના એક મિત્રે ઉત્તર વાળ્યોઃ "એટલું જલદી ? પાંચ વર્ષમાં તે લડાઈમાં જવા જેવડો થશે."

જોને કહ્યુંઃ "એથી પણ વ્હેલું." જોન આ શબ્દો ગંભીર-મુદ્રાથી અને ધીમે રહીને બોલી હતી, પણ ઘણાએ તે સાંભળ્યા.

"જોન ! તને કેમ ખબર પડી ?" ચારે બાજુથી પ્રશ્ન ગાજી ઉઠ્યો; પણ વચ્ચે એક જણ બોલ્યોઃ "નહિ, હું તો હજી ન્હાનો છું. હું આ મ્હારા મિત્ર સાથેજ યુદ્ધમાં જઇશ."

જોને જવાબ વાળ્યોઃ " નહિ, એમ નહિ બને." જોનના શબ્દો પાછળથી સાચા પડ્યા.

મ્હેં જોયું તો ખબર પડી કે જોન પોતે શું બોલે છે, તેથી પણ અજાણી હોય, એમ વાત કરતી હતી. મ્હારા સિવાય જોનના શબ્દો બીજું કોઈ સાંભળતું નહિ હતું. જોનના હાથમાં ગૂંથણું હતું, તે એમ ને એમ પડયું હતું. તેની આંખો ભમતી હતી. કટકે કટકે મનમાં વાકય બોલાતાં હોય, એમ તેના હોઠ થોડા થોડા હાલતા હતા.

બીજી વખત બીજીજ વાત ઉપડી. જો અમારામાંથી કોઈ યુદ્ધમાં વિજયી થઈ રાજાની મહેરબાની મેળવે, તો તેણે શું માગવું? એ વિષે ચર્ચા ચાલતી હતી. બધા મજાકમાં ઉત્તર આપતા હતા; અને પોતાથી પહેલાં જે બોલતું, તેથી વધારે માગણી કરતા. જ્યારે જોનનો વારો આવ્યો, ત્યારે તેને ભમતા મનમાંથી જગાડી તેનો અભિપ્રાય પૂછયો. બધા તેને ગંભીરતાથી પૂછે છે, એમ સમજી જોન બોલીઃ—" જો કુંવર-શ્રીના બધા મનોરથો પરિપૂર્ણ થાય, અને જો તેમની મહેર-બાની મ્હારા ઉપર ઉતરે, તો સદાકાળ આપણા ગામનો તે કર માફ કરે, એવું હું માગું."

જવાબ એવો તો સાચો અને સચોટ હતો કે આ વખતે અમે હસ્યા નહિ. અમે બધા વિચારમાં પડી ગયા. હા, અમે એ વાત હસી ન કહાડી. એવો પણ એક વખત આવ્યો કે અમે એ વાત ગર્વથી સંભારતા; અહા! તેના શબ્દ કેટલા પ્રમાણિક હતા! જ્યારે તે વિજયી થઈ, ત્યારે તેણે પોતાનો બધો સ્વાર્થ ત્યજી પોતાનું વચન બરાબર પાળ્યું.

૭.

ચૌદ વર્ષ સુધી જોન એટલી ખુશાલીમાં રહેતી કે વાત નહિ. આખા ગામમાં તેના જેવું આનન્દી છોકરૂં કોઈ નહોતું. તે આખો દિવસ ખડખડ હસ્યા કરતી. ઉપરાંત તેનો સ્વભાવ મનોરંજક હતો, તેથી તે આખા ગામનું રમકડું થઇ પડી હતી. તેને દેશદાઝ ઘણી હતી. અમારા પરાજયના ખબર મળ્યે તેને દુ:ખ થતું, અને કોઈ કોઇ વેળા આંખમાં આંસુ આવી જતાં; પણ થોડાજ વખતમાં તે પાછી આનંદિત થઈ જતી, અને ખડખડ હસવા લાગતી.

પણ હવે દોઢ બે વર્ષથી આ બધું ફેરવાઈ ગયું હતું. તેની પ્રકૃતિ શોકાતુર તો નહિ, પણ અતિશય ગંભીર થઇ ગઈ. તે આખો દિવસ ભ્રમણાઓમાં અને સ્વપ્નાઓમાં ગાળતી. હવે આખું ફ્રાન્સ તેની છાતી ઉપર હતું, અને તેનો બોજો કંઇ ઓછો નહોતો. હું જાણતો હતો કે તેની વ્યથાનું કારણ આજ છે.

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી વાત થઈ ગઈ, તેને બીજે દિવસે દરરોજની માફક ફ્રાન્સની સ્થિતિ ચર્ચાતી હતી. જોનને મ્હોઢે ફ્રાન્સ માટે હું સારી આશાઓ દર્શાવતો, પણ હવે મને જણાયું કે જોનને છેતરવી, એ એક જાતનું પાપ છે; તેથી તે દિવસે મ્હેં તેને બધું સાચું ને સાચુંજ કહી દેવા વિચાર કર્યો. ધીમે ધીમે મ્હેં મ્હારૂં કામ કહાડી લેવા જાળ બિછાવી.

“જોની, જોન! કાલ રાત્રે મ્હેં ખૂબ વિચાર કર્યો. ત્યારે મને લાગ્યું કે ફ્રાન્સ માટે મ્હોટી આશાઓ રાખવી, તે હવે

નકામું છે. જ્યારથી એજીનકૉર્ટનું યુદ્ધ થયું, ત્યારથીજ ફ્રાન્સના દ્હહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે. ફ્રાન્સ હવે શત્રુઓની સત્તા તળે છે. શું આ સાચી વાત નથી ?"

"હા, બધું સાચું." જોન બહુજ ધીમા અવાજે બોલી. તેનો કરૂણાજનક સ્વર સાંભળી મ્હારૂં હૈયું ગળગળું થઈ ગયું.

"વારૂ, વળી ફ્રેંન્ચ સીપાહીઓએ એકપણ યુદ્ધમાં જય મેળવ્યો નથી. આઠ હજાર મુઠીભર સીપાહીઓએ સાઠ હજારને હરાવ્યા. હમણાં પણ પચાસ સ્હામે પાંચ શત્રુ આવે, તો ફ્રેંચ લોકોજ નાસશે."

"ઘણો અનર્થ થયો છે, એ વાત સાચી છે."

"ત્યારે હવે ફ્રાન્સ માટે આશાનાં ચિહ્ન સદાકાળ ચાલ્યાં ગયાં છે."

મને પહેલેથીજ લાગ્યું કે હવે તે બરાબર સમજી છે. તે માનશે કે, ફ્રાન્સ માટે નિરાશાજ લ્હાણામાં છે; પણ મ્હારી ભૂલ થઈ હતી. તેણે કંઇ પણ સંદેહ વિના આત્મશ્રદ્ધાથી કહ્યું:–

"ફ્રાન્સનો પુનરોદ્ધાર થશે; તે તું જોઈશ."

"ઉદ્ધાર ? દુશ્મનો બધે પ્રસરી ગયા છે ત્યારે ઉદ્ધાર ?"

"ફ્રાન્સ તેઓને દૂર કરશે; ફ્રાન્સ તેઓને હાંકી કહાડશે."

"શું સીપાહીઓ વિના ?"

"રણશીંગાં તેમને એકઠા કરશે; તેઓ એકઠા થશે, અને કૂચ કરી જશે."

"દરરોજની માફક પૂંઠ ફેરવી કૂચ કરશે ને !"

"પૂંઠ ફેરવીને નહિ, પણ મોખરે રહીને, મોખરે, મોખરે– દરરોજ મોખરે–તું નજરે જોઈશ."

"અને આપણો ભીખારી રાજા?"

"તે ગાદી ઉપર બેસશે. તેના માથા ઉપર મુગટ બિરાજશે."

"તું ગમે એમ પાયા વગરની વાતો કરે છે."

"પણ બે વર્ષમાં એ બધી સાચી પડશે."

"શું બધું સાચું પડશે?! અને એ બધું સાચું પાડનાર કોણ?"

"પરમેશ્વર."

શબ્દ સાદો હતો, પણ તેનું રહસ્ય બહુ ગૂઢ હતું.

\+ + + + +

તેના મગજમાં આવા વિચિત્ર વિચારો કયાંથી આવ્યા? એ પ્રશ્ન બે ત્રણ દિવસ મ્હેં મ્હારા મનને પૂછયો. હું તેને ઘેલછા ગણતો. એ સિવાય બીજું શું હોય? ફ્રાન્સની વિપત્તિઓનો વિચાર કરતાં કરતાં તે બિચારી બાળા ઘેલી થઇ ગઇ હતી. એ સિવાય બીજું તે શું હોય? મને મ્હારા વિચાર સાચાજ લાગ્યા.

પણ હું જોન ઉપર મ્હારી આંખ રાખી તેની પરીક્ષા કરતો. પરીક્ષાથી મ્હારા વિચારો ડગુમગુ જઈ જતા. તેની આંખો સ્વચ્છ રહેતી અને તે કોઈ પણ જાતનો લવારો કરતી નહિ. તેનું ચિત્ત ભ્રમણામાં નહોતું. ઉલટી તેની બુદ્ધિ તો ગામમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી. તે ઘણી સરસ યોજનાઓ ઘડી શકતી. વળી તેની પરોપકારવૃત્તિ પણ એવી ને એવી રીતેજ રહેતી. તે ગરીબોની સેવા કરતી, અતિથિને અન્ન આપતી, વટેમાર્ગુને પોતાનો ખાટલો ઢાળી આપતી અને પોતે નીચેજ સૂતી. જોનનું જીવન બહુજ ગૂઢ હતું. તેને ગાંડી ગણી કેમ શકાય?

હવે આ બાબતની ચાવી મ્હારા હાથમાં આવી. જોનની પ્રેરણા માટે તમે આખી દુનિયાને વાત કરતી સાંભળી હશે, પણ મ્હેં બધું નજરોનજર જોયું છે.

એક વખત ખડકની ટોચ ઉપર થઈને હું જતો હતો. આસપાસ ઘાડું જંગલ હતું. જે વૃક્ષ વિષે પહેલાં મ્હેં તમને કહ્યું છે તે વૃક્ષ આ સ્થાનમાં હતું. મ્હેં તેના ઉપર મ્હારી નજર નાખી—અને પગલું પાછો હઠી ઘટામાં છૂપાઈ ગયો, કારણ કે મ્હેં ત્યાં જોનને આવતી જોઇ. હું તો માત્ર "હાઉ!" કરી તેને બ્હીવડાવવા ત્યાં સંતાયો હતો; પણ રમતને બદલે જગતના ઈતિહાસમાં કાયમ રહે, એવો બનાવ ત્યાં બન્યો.

દિવસ જરાક સૂનો સૂનો લાગતો. તે વૃક્ષ ઉપર ઝાંખો મનોહર છાંયડો પડતો હતો. જોન વૃક્ષનાં મૂળીયાં ઉપર બેઠી હતી. તેના બન્ને હાથ ખોળામાં હતા. માથું જમીન તરફ હતું. વાળ છૂટા-વીખરાએલા હતા. જાણે તે બહુ વિચારમાં હોય અને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરતી હોય, એવું મને લાગ્યું. પણ એવામાં મ્હેં એક આશ્ચર્ય જોયું. એક સફેદ છાંયડો વૃક્ષ તરફ ધીમે ધીમે આવતો હતો. તે પાંખોથી વળી વધારે ભવ્ય લાગતો હતો. તેની સફેદી આ પૃથ્વીમાં દેખાતી કોઈ સફેદી જેવી નહોતી. જાણે શરીરમાં વીજળી ભભૂકતી હોય, તેમ તેના શરીરમાંથી તેજનાં અસંખ્ય કિરણો ફૂટતાં હતાં. આ તેજ એટલું બધું પ્રકાશિત હતું કે તેને જોતાં જોતાં મ્હારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

વળી બીજું એક આશ્ચર્ય. તે તેજ આવ્યું કે બધાં

પક્ષીઓ મધુર સ્વરથી ગાવા મંડી ગયાં. જ્યાં ત્યાં આનન્દ અને હર્ષ પ્રસરવા લાગ્યો. ભક્તિરસમાં આખી દુનિયા ડૂબી જતી હોય એમ લાગ્યું. પક્ષીઓનો નાદ સાંભળ્યો કે જોન પગે લાગી.

જોને હજી તે છાંયડાને જોયો નહોતો. આ છાંયડાના આવાગમનની ખબર તેને પક્ષીઓના ગીત ઉપરથી પડી હશે એમ મને લાગ્યું. એવું જો હોય, તો આ દૂત કંઇ પહેલીજ વાર તેની પાસે આવ્યો નહોતો.

છાંયડો ધીમે ધીમે જોન પાસે આવ્યો. તે તેજના પ્રકાશમાં જોનની મુખમુદ્રા ઘણીજ સુંદર અને અલૌકિક લાગતી હતી. સર્વત્ર એવું તેજ પ્રગટયું હતું કે તેની તમે કલ્પના પણ ન કરી શકો.

જોન ઉભી થઈ, નમન કર્યું અને જરાક અદબ વાળીને ઉભી. તેજમાં મસમસ ડૂબી જઇને એ કંઈ સાંભળતી હોય, એમ લાગતું હતું, પણ મને એમાંથી એક પણ શબ્દ કાને પડયો નહિ. કોઈ મ્હોટા ઉંચા રાક્ષસ ભણી જોતી હોય, એમ પછી જોને એકદમ આકાશ તરફ માથું ઉંચકયું, હાથ ઉંચા કર્યા અને કંઈક યાચના કરવા લાગી. મને તેમાંથી થોડાક શબ્દો સંભળાયા:—

"અરે હું કેટલી બધી ન્હાની છું! એટલી ન્હાની કે ઘરથી પણ હું બ્હાર નીકળી શકું નહિ. હું પુરૂષો સાથે કેમ વાત કરી શકીશ? કેમ તેમની સાથે મિત્રાચારી બાંધી શકીશ? પુરૂષો સાથે તો ઠીક, પણ સૈનિકો સાથે! અરે! મને કેટલું અપમાન, કેટલો ધિઃક્કાર વગેરે ખમવું પડશે? યુદ્ધમાં હું કેમ

જઈશ? લશ્કરોની સરદારી કેમ લઈશ? હું ન્હાની છોકરી-બધી વાતોથી અજ્ઞાત તે ઘોડા ઉપર સ્વારી કેમ કરી શકીશ; તથાપિ જો હુકમ હોય તો—”

તેનો સાદ બેસી ગયો. થોડાંક ડસકાં સંભળાયાં. બીજા શબ્દો મને સમજાયા નહિ. પછી હું શુદ્ધિમાં આવ્યો. પ્રભુની ગૂઢ વાતોમાં હું માથું મારૂં છું, તેની શું શિક્ષા થશે, એનો મ્હેં વિચાર કર્યો. મને બીક લાગી અને છેટે ચાલ્યો ગયો. આ સ્વપ્ન છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા તે વૃક્ષ ઉપર મ્હેં ચિહ્‌ન કર્યું, પછી બીજી વખત તે ચિહ્‌ન તપાસવાનો ઠરાવ કર્યો.

૮

જોન મને બૂમ પાડીને બોલાવતી હતી. આથી હું આશ્ચર્ય પામ્યો; કારણકે હું ત્યાં હતો, એવી તેને ખબર નહોતી. મ્હારા મનમાં મ્હેં માન્યું કે આ પણ સ્વપ્ન છે. આ સર્વ સ્વપ્ન પરીઓની મોહજાળ છે, એમ મને લાગ્યું. મ્હેં મ્હારી છાતી ઉપર ક્રૉસનું ચિહ્‌ન કર્યું. ઘટામાંથી બ્હાર નીકળ્યો કે જોનને મ્હેં જોઈ. તેનું મ્હોં ઘણું પ્રફુલ્લિત હતું. દિવ્ય પ્રેરણામાંથી ઉભી થઇને આ સૃષ્ટિની નવચેતનામાં આવતી હોય, એવી તે લાગતી હતી. જાણે તેણે નવું જીવન મેળવ્યું હોય, એવી તેની કાંતિ દેખાતી હતી. આનન્દમાં ને આનન્દમાં મ્હેં તેની પાસે દોડી જઈ કહ્યું:—

“જોન! મને એક સ્વપ્નું આવ્યું, અને એ સ્વપ્નામાં તું અહિંજ ઉભી હતી—”

“નહિ, નહિ, સ્વપ્નું નહિ.” હાથ હલાવી જોન બોલવા લાગી.

મ્હારૂં હૃદય ધબકવા લાગ્યું અને મને બ્હીક લાગી.

"જોન! સ્વપ્ન નહિ શું? તને કેમ ખબર પડી?"

મ્હારૂં શરીર ઠંડુગાર થઈ ગયું; કારણકે હવે મને વિદિત થયું કે જે મ્હેં જોયું હતું, તે સર્વ ઈંદ્રજાળ હતી. જે પવિત્ર ભૂમિ ઉપર એક વેળા સ્વર્ગીય છાયા ઝૂકી રહી હતી, તે પવિત્ર ભૂમિ મ્હારા પાપી પગોએ અભડાવી હતી.

"હું અહિં હતો એ ખબર તને કેમ પડી?" "પેલી છાયા કોની હતી?" "ક્યાંથી આવી હતી?" "શા માટે આવી હતી?" વગેરે પ્રશ્નો ઉપરાઉપરી હું જોનને પૂછવા લાગ્યો.

"બાપુ! બ્હી મા; એ તો સ્વર્ગના સૈન્યનો સરદાર મીશલ હતો." જોન બોલી.

મ્હેં ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં કહ્યું: "જોન, તને ડર ન લાગ્યો? તેનું મુખ તેં જોયું? તેની છટા તેં જોઈ?"

જોને હસીને જવાબ દીધો: "આ કંઈ પહેલોજ વખત નથી. ત્રણ વર્ષ ઉપર આ છાયા મને પહેલવહેલી દેખાઇ હતી, અને હવે તો તે વારંવાર દર્શન દે છે."

"હં, તેથીજ ત્હારા સ્વભાવમાં આટલો બધો ફરક પડી ગયો, તેથીજ તું ગંભીર રહેતી. હવે મને બધી ખબર પડી. પહેલાંજ તેં મને કેમ ન જણાવ્યું?"

"મને ત્યારે દેવાજ્ઞા નહોતી. હવે તને સઘળું કહીશ, અને એ પણ તનેજ. ત્હારે વાત ગુપ્ત રાખવી પડશે. આ આકૃતિ મને ઘણીવાર દેખાતી, પણ આજે તો મને તેનો ઉદ્દેશ પણ જણાવવામાં આવ્યો. દેવદૂતોને લઇને મ્હારી પાસે ઘણા મહાત્માઓ પણ આવે છે, અને મ્હારી સાથે વાત પણ કરે છે."

" તને શું કહે છે ? "

" ફ્રાન્સ સંબંધી બધું દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ એ સિવાય કંઇ નહિ."

" તેઓએ કંઈ ભવિષ્ય ભાખ્યું છે ? "

" હા, મને પહેલેથીજ બધી ખબર છે. હું અતિ ગંભીર તેથીજ રહેતી–જો કે આશા અમર છેજ. વળી ફ્રાન્સને સ્વતંત્ર કોણ કરશે, એ પણ હું જાણું છું–આજે મને બધી બાતમી મળી છે."

જ્યારે જોને આ કહ્યું, ત્યારે તેની આંખો ઝળકવા લાગી. એ ઝળકાટ હજી મને યાદ છે. રણશીંગાં ફૂંકાતાં હતાં, ત્યારે યોદ્ધાઓને પાનો ચડાવનાર આ જ ઝળકાટ હતો. જોનની છાતી કંપવા લાગી; મુખ ઉપર સુરખી છવાઇ રહી. " હા, આજે હું બધું જાણું છું. પ્રભુએ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અધમમાં પણ અધમ પ્રાણીને પસંદ કર્યું છે. તેની આજ્ઞાથી, તેના રક્ષણથી, તેની શક્તિથી–મ્હારી શક્તિથી નહિ–હું લશ્કરોને ઘૂમાવીશ, ફ્રાન્સને સ્વતંત્ર કરીશ, અને તેના યુવરાજને મુગટ ધારણ કરાવીશ, અને એ આપણો મહારાજા બનશે."

હું વિસ્મય પામ્યો.

" શું તું જોન ! તું ન્હાનું છોકરૂં શું સરદાર થશે ? ! "

" હા, એક બે પળ તો હું ગભરાઈ. મને કશાનું પણ જ્ઞાન નથી. ન યુદ્ધકળાનું કે ન રાજ્યકળાનું, પણ હવે તો હું નીમાઇ ચૂકી છું. હું આપણા પ્રાંતના ગવર્નર આગળ જઈશ. થોડાક સીપાહી માગીશ. બધા કામની શરૂઆત હમણાંજ

થઈ જવાની છે, અને અંત પણ બહુ ઓછા સમયમાં જણાઇ આવશે. આજથી દસ અઠવાડીઆં સુધીમાં શત્રુના સર્વ પ્રયત્નો ધૂળ મળશે, અને આપણા યુવરાજના માથા ઉપર રાજ-મુગટ શોભશે.”

આ સર્વ આશ્ચર્યજનક વાણી હતી. તર્ક બુદ્ધિથી આ મનાય એમ ન હતું, પણ કોણ જાણે કયાંથી મ્હારા હૈયામાં શ્રદ્ધાજ હતી. તે દિવસથી મ્હારૂં હૈયું શ્રદ્ધાળુજ બનતું આવ્યું છે. મ્હેં કહ્યું :—

“ જોન ! ત્હારાં વેણ હું માનું છું. હું આનન્દમાં ડૂબું છું, કારણ કે એ દારૂણ યુદ્ધોમાં હું ઘૂમીશ તો ત્હારીજ સાથે ઘૂમવાનો છું.”

જોન આંખ ચોળતી બોલી: “ એની તને કેમ ખબર પડી ? ”

જોનના સ્મરણમાં પોતે કહેલી એક પણ વાત નહોતી, તેથી મ્હેં જાણ્યું કે જ્યારે તે વાત કરતી હતી ત્યારે તે સુષુપ્તિમાં હતી. પોતે વાત કરતી હતી, તેની પોતાનેજ ખબર નહોતી. હાલ તુરતમાં તો તેણે મને બધી વાતો છૂપી રાખવા કહ્યું અને મ્હેં મ્હારૂં વચન પાળ્યું.

*　　　*　　　*　　　*

જોનની પ્રકૃતિ હવે બદલાઇ ગઈ હતી. તેની વાણી પ્રબળ –નિશ્ચયવાળી હતા. તેની આંખોમાં અવનવું તેજ ભભૂકતું હતું. તેની ચાલવાની છટા ભવ્ય અને પ્રૌઢતા દર્શાવનારી હતી. કંઈ પણ ગર્વનું ચિહ્‌ન દર્શાવ્યા વિના તેનાં સર્વે અંગ અધિકાર અને કાબની છાયા પાડતાં હતાં. તેની છટા કુદરતી રીતેજ

અધિકાર અને સત્તા દર્શાવતી. તેમાં કંઇ પણ કૃત્રિમ નહોતું.

અમારા ગામમાં વસતા અન્ય લોકો માફક જોન મને મ્હારી સ્થિતિને અનુસરી માન આપતી; પણ હવે તો એ હૂકમ કરતી, અને હું પણ તેને વડીલની આજ્ઞા માફક માની લઈ તાબે થતો. એક સાંજે તેણે મને કહ્યું:—

“પરોઢીયા પહેલાં હું આપણા પ્રાંતના સુબા પાસે જવા ઉપડીશ. કવચિત્ એ મને હસી કહાડે, એ ભીતિથી મ્હારી સાથે મ્હારા મામાને હું લઈ જઈશ, અને વખતે ત્હારો પણ ખપ પડે–કારણ કે વખતે એ મને મુલાકાત આપવા ના પાડે, તો ત્હારી પાસે પત્ર લખાવવો જોઈશે. તું કાલે બપોરે ત્યાં આવજે. ત્હારી જરૂર પડશે, તો હું તને બોલાવીશ.”

અહા ! શું તેની તર્ક બુદ્ધિ ! મને તેણે સાથે ન લીધો. મ્હારી નિંદા થાય, એવું એણે એક પણ પગલું ન ભર્યું. પણ– એક ગરીબ ખેડુતની છોકરી સુબા આગળ અરજદાર તરીકે–એ કેટલું કંગાલ દેખાય ! તોપણ જોન ડાહી હતી તેને ખબર હતી કે હજી ઘણાં વિઘ્ન નડવાનાં છે.

બપોરે હું ચાલ્યો, અને શહેરમાં જઈ એક શાન્ત જગ્યામાં ઉતારો લીધો. બીજે દિવસે હું બાદશાહી કિલ્લામાં ગયો, અને ત્યાં મને બપોરે સુબા સાથે જમવાનું આમંત્રણ મળ્યું. સુબો શૂરવીર યોદ્ધા હતો. યુદ્ધને તે જીવનનું લ્હાણું ગણતો. મને લાગ્યું કે તેનું બખ્તર, તેની સમશેર, તેના શરીરની ભવ્યતા અને વિકાળ ચહેરો જોઇને જોનનાં તો હાજાંજ ગગડી જશે.

બીજે દિવસે હું જમવા ગયો, ત્યારે એકજ વાત ચાલતી હતી કે ફ્રાન્સનું શું થશે? એજ વિષય હતો. બધાએ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કબૂલ કર્યું કે થોડાક દિવસોમાં ફ્રાન્સ શત્રુઓના હાથમાં જશે. એ સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો.

"એક ખેડુતની છોકરી હજુર સાથે વાત કરવા ઈચ્છે છે," એમ એક સીપાહીએ અચાનક આવી સુબાના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું.

હૂકમ થતાંજ જોન અને તેનો મામો અંદર આવ્યાં. બિચારો ખેડુત બધો ઠાઠમાઠ જોઈ ગભરાઈ ગયો, અને અધવચ્ચમાંજ અટકી પડી સલામ કરવા લાગ્યો; પણ જોન મક્કમપણે આગળ વધી અને સુબા પાસે આવી. બધા તેને ધન્યવાદ આપવા મંડ્યા, અને સુબાએ પણ કહ્યું:—

"શાબાશ! તું બહાદૂર છે! બોલ, ત્હારે શું જોઈએ છીએ?"

"સાહેબ, મ્હારી એવી આકાંક્ષા છે કે તમે યુવરાજ પ્રતિ મને મોકલાવી કહેવરાવો કે હમણાં યુદ્ધ કરવું નહિ. પ્રભુ જલદી સ્હાય મોકલશે."

"આ છોકરી તો મૂર્ખ છે! ગાંડી છે!" એવા ઉદ્ગાર ઠેકઠેકાણેથી સંભળાયા.

સુબાએ પણ ડોળા કહાડીને કહ્યું:—"તને રાજદ્વારી બાબતોમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. તું બીજાઓ માટે શું કામ ફિકર કરે છે? બોલ, બીજી ત્હારી શી ઈચ્છા છે?"

"મને થોડાક સીપાહીઓ સાથે યુવરાજ પાસે મોકલો. હું લશ્કરની સરદારી લઈશ. શત્રુઓને ફ્રાન્સ બહાર હાંકી કહાડવા પ્રભુએ મને નીમી છે."

"શું? તું? ન્હાની છોકરી! તું?"

"હું; હા. હું નિર્માઈ ચૂકી છું."

"ત્યારે ત્હારી મુરાદ બર આવશે?"

"આવતે વર્ષે આપણા યુવરાજ ફ્રાન્સના રાજા બનશે."

"આ આદેશ તને કોણે પાઠવ્યા?"

"મ્હારા સ્વામીએ?"

"કયા સ્વામીએ!"

"સ્વર્ગના રાજાએ; પ્રભુએ."

"અરે બિચારી ગાંડી થઇ ગઇ છે. તેનું મન ખસી ગયું છે." બધા બબડયા.

સુબાએ જોનના મામાને કહ્યું: "અલ્યા! આ ગાંડીને ત્હારે ઘેર લઇ જઇ ખૂબ ફટકાવ. તેને માટે એજ ઉત્તમ ઔષધ છે."

જોને પાછાં વળતાં નમ્રતાથી કહ્યું:—

"તમે મને સીપાહી નથી આપતા. શું કામ નથી આપતા, એ મને માલૂમ નથી. મને તો મ્હારા સ્વામીનો હૂકમ છે. માટે હું બીજી વખત આવીશ. ત્રીજી વખત આવીશ. મને તો ખાત્રી છે કે છેવટે તમેજ મને સીપાહીઓ આપશો."

આટલું કહી તે ચાલી ગઇ. જ્યારે તે ચાલી ગઇ, ત્યારે બધા અજાયબીમાં ગરકાવ થઇ ગયા. નોકર-ચાકરોએ શહેરમાં વાત ફેલાવી, અને શહેરે આખા દેશમાં ફેલાવી. અમે અમારે ગામ આવ્યા, ત્યારે તો ગામમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આ વિષય ચર્ચાતો હતો.

૯

જ્યાં જોઇએ ત્યાં મનુષ્યનો એનો એ સ્વભાવ. આપણને વિજય મળે, તો જગત આપણાં વખાણ કર્યા કરે છે; આપણને હદથી જ્યાદે ચ્હડાવી મૂકે છે. આપણે તો એના એ હોઇએ, તોપણ આપણો પરાજય થાય, કે બસ, થઈ ચૂક્યું. આપણામાં ખોડખાંપણ ન હોય, તે પણ કોણ જાણે કયાંથીયે તેઓ આપણામાં જુએ છે. ખરેખર, દુનિયાં અજબજ છે.

અમારા ગામના બધા લોકોને લાગ્યું કે જોને પોતાનાં છોકરવાદી આચરણથી ગામને ઉતારી પાડયું હતું. જે લોકો જોનની કૂથલી ન કરતા, તે દરેક કામમાં તેની મજાક કર્યા કરતા. કેટલાક તેના ગોઠીઆઓ તો તેની સાથે ચાલતાં પણ શરમાતા, કારણકે તેણે પોતાની બુદ્ધિને મ્હોટો બટ્ટો લગાડયો હતો. જોન રોતી, પણ તે માત્ર જ્યારે એકલી હોય ત્યારે. લોકોની નજરે તો તે ગંભીર રહેતી—ક્રોધ ન બતાવતી કે દુઃખ ન બતાવતી. જોનનો પિતા તો તેની આવી વર્તણુંકથી લગભગ ગાંડોજ થઈ ગયો. તેનો એવો વિચાર હતો કે જોન સ્ત્રીજાતિની મર્યાદા મૂકી રણમાં જાય, તો તેને ડૂબાવીજ દેવી.

પણ આથી કંઈ જોનનો નિશ્ચય ફર્યો નહિ. રખેને જોન ગામ છોડી નાસી છૂટે, એવી ધારણાથી જોનનાં માબાપ તેના ઉપર ખૂબ જાપતો રાખતાં. પણ જોન નિરંતર કહ્યા કરતી કે હજી વખત આવ્યો નથી, અને વખત આવશે ત્યારે બધો જાપતો નિરૂપયોગી થઈ પડી કંઈ પણ કામ લાગશે નહિ.

ઉન્હાળો ધીમે ધીમે પૂરો થવા લાગ્યો; પણ જ્યારે જોનનો

નિશ્ચય કર્યો નહિ, ત્યારે તેના માબાપે તેને પરણાવી દઈ બધી વાત પતાવવાનો વિચાર કર્યો. એવામાં એક માણસ ઉભો થયો. તેણે ગામમાં એવી વાત ફેલાવી કે જોને મને ઘણીવાર પરણવાનું વચન આપ્યું છે. હવે જો જોન તેની માગણી નાકબૂલ રાખે, તો તેણે કૉર્ટમાં ઘસડાવું જોઇએ.

જોને તેને પરણવા ના પાડી, અને જણાવ્યું કે તેની બધી વાતો પાયા વગરની છે. કૉર્ટે તેની સામે બેવફાઈ કરવા માટે કેસ માંડયો. જોને એકપણ વકીલ ન રાખ્યો, તેણે કહ્યું કે મ્હારો વકીલ હું પોતે છું. આથી તેનાં માબાપ અને તેના દુશ્મનો આનન્દ પામ્યાં, અને તે હારીજ ગઈ, એમ પહેલેથી માનવા લાગ્યાં. એ લોક આમ માને, એ પણ સ્વાભાવિક હતું. સોળ વર્ષની છોકરી ગીચોગીચ કૉર્ટમાં હૂશીયાર ધારાશાસ્ત્રીઓ સામે કેમ ટકી શકે? જોન ગભરાઈ જશે, એ તો નિર્વિવાદ હતું. તે કેવા કેવા ગુંચવાડાઓમાં હેબતાઈ જાય છે, અને તેની કેવી મજા થાય છે, તે જોવા કેસને દિવસે તેના વિરોધીઓનાં ટોળેટોળાં કોર્ટમાં મળ્યાં.

કૉર્ટમાં જોન નમ્ર અને શાન્ત રહી. તેણે કોઈ સાક્ષીઓને ન બોલાવ્યા. પોતેજ સ્હામા પક્ષના સાક્ષીઓની તપાસ કરી. જ્યારે તેઓની સાક્ષી લેવાઈ ગઈ, ત્યારે સાદી ભાષામાં આ કારસ્તાનની અંદરનાં ભોપાળાં તેણે જણાવ્યાં. જોનની હૂશીયારીથી સ્હામા પક્ષનો કેસ તૂટી પડયો. વકીલે કંઈક વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ કૉર્ટે તેને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકી. ન્યાયાધીશે જોનને "અદ્‌ભુત બાળા" કહી સંબોધી હતી.

આમ જોનના દુશ્મનોને એક તો ખાડો ખોદવો પડયો, અને વળી પાછા તેઓ અંદર પડ્યા.

જોનના આ વિજય પછી વળી પાછું આખું ગામ ફરી ગયું. હવે જોનને બધા માનપાન આપવા લાગ્યા. તેની મા તેના ઉપર માયા રાખવા લાગી. તેના બાપને પણ પોતાની અયોગ્ય વર્તણુક માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. જોન હવે કંઈક વધારે સુખી થઈ, પણ આ વખત ઘણો ભયંકર હતો. ઓરલીઅન્સનો ઘેરો શરૂ થયો હતો, અને શત્રુઓની સત્તા જામતી જતી હતી. જોન પ્રેરણા માટે રાહ જોતી હતી, પણ હજી કંઈ ચોક્કસ ઉત્તર મળ્યો નહોતો. શિયાળો શરૂ થયો. શરૂ થઈ પૂરો થવા આવ્યો. હવે યોગ્ય સમય આવી લાગ્યો હતો.

પરિચ્છેદ ૨ જો

રાજ્ય કુટુંબમાં અને રણસંગ્રામમાં

૧

૫ મી જાન્યુઆરી ૧૪૨૯ ને દિવસે જોન પોતાના મામાને સાથે લઈ મ્હારી પાસે આવી અને કહ્યું:–

“વખત આવી પહોંચ્યો છે. હવે મને દેવો તરફથી સ્પષ્ટ સંદેશાઓ મળે છે. બે મહિનાની અંદર હું યુવરાજને મળીશ.”

જોનનું મનોબળ અપ્રતિમ હતું. તેની છટા યોદ્ધાના જેવી હતી. તેના મનોબળે મ્હારા હૃદયમાં ઘણો જુસ્સો રેડયો.

સિંહનાદ જ્યારે રણુમાં ગાજતો હોય, ત્યારે જેવું શૂર ચ્હડે, એવું શૂર મ્હારા હૈયામાં ઝબકી રહ્યું હતું.

"મને શ્રદ્ધા છે ત્હારા વચનમાં," મ્હેં કહ્યું.

"અને મને પણ શ્રદ્ધા છે," જોનના મામાએ કહ્યુ: "તને પ્રેરણા થયા પહેલાં આ વાત મને કરી હોત, તો હું કદી પણ માનત નહિ; પણ હવે ત્હારી છટાજ પ્રેરણા પછી એવી જાતની થઈ છે, કે તું જે કહે છે, તે હું સત્ય માનું છું–મને સત્ય માનવાની ફરજ પડે છે."

"મ્હારા મામા મ્હારા ઉપર બહુજ મહેરબાની રાખે છે." તે એમ મને વારંવાર કહેતી; "પણ વારૂ," તે મને સંબોધીને બોલી: "તે દિવસે ત્હારા ડાબા હાથ ઉપર બે જણ બેઠા હતા, તે કોણ હતા?"

"મેટ્ઝ અને પોલંઝી."

"બન્ને ખરા શૂરવીર યોદ્ધાઓ જાણે મ્હારાજ માણુસ તેઓ હોય, એમ મ્હેં તે વખતે માની લીધું હતું."

મ્હારાથી આ મનાયું નહિ; વળી હું હમ્મેશાં સત્યનિષ્ઠ રહું છું.

"જોન! તે બન્ને તને ગાંડી ગણુતા હતા, એ તો સાચી વાત કે તેઓની ત્હારા ઉપર માયા હતી; પરંતુ તે માત્ર તેઓ તને ચિત્તભ્રમ ગણુતા હતા, તેનાથીજ."

જોન મ્હારા શબ્દો ન ગણુકારતાં બોલી: "ડાહ્યા હોય છે, તે પોતાની ભૂલ જલદીથી સુધારે છે; તેઓ મ્હારી સાથે કૂચ કરશે, અને તે પણ થોડાજ વખતમાં. હજી શું તું માનતો નથી? હજી તને શ્રદ્ધા નથી?"

"માફ કરજે જોન. તેઓ તો માત્ર મુસાફરી કરતા કરતા એકજ દિવસ ત્યાં રહેવાના હતા. તેઓ એ કિલ્લામાં રહેતા પણ નથી."

"તેઓ પાછા આવશે, પણ હુવે જવા દે એ વાત; થોડાક દિવસમાં તને મ્હારી સાથે આવવું પડશે. તું બધી ગોઠવણુ કરી રાખજે, કારણુ કે ત્હારે લાંબા કાળ પછી પાછું ફરવાનું છે."

પછી મ્હેં થોડાક અમારા બાળગોઠીઆનાં નામ લીધાં, અને પૂછયું કે તેમને સાથે આવવાનું થશે કે નહિ.

આંખમાં આંસુ લાવી તે બોલી: "નહિ, હમણાં કોઇને નહિ. મ્હારી ન્હાની બ્હેનને પરોઢીયામાં તું મ્હારી પાસે લાવજે. એને હું મળી લઈશ."

"અને બીજી બ્હેનને ?"

જોનનાં આંસુ વધ્યાં, "નહિ, નહિ, નહિ. તે મને બહુ વ્હાલી છે, તેનું નામ સાંભળીનેજ મ્હારૂં હૈયું ટૂટી પડે છે; તેને ન લાવતો."

બીજે સવારે અમે ચાર જણુ ગામ બહાર છૂપાં છૂપાં નીકળ્યાં. જોને તેની બ્હેનને મળી લીધું. બન્નેની આંખમાંથી ઝાર ઝાર આંસુ વહી જતાં હતાં. અમારૂં આ જોઇને હૈયું પીગળી ગયું, અને અમે પણુ રડવા લાગ્યાં. જોને એક વખત દૂર રહી ગયેલું અમારૂં ગામ, પરીઓનું વૃક્ષ અને ઘટાવાળું જંગલ એ બધું જોઇ લીધું; કારણુ કે તે જાણુતી હતી કે હવે હું અહિં પાછી ફરૂં, એવી આશા રહી નથી. તેની આંખમાં આંસુનાં ઝાળાં બાઝયાં, પછી તે ચાલી. આજે જોનનો અને મ્હારો બન્નેનો જન્મ દિવસ હતો. જોન સત્તર વર્ષની આજે થઈ હતી.

૨

જોન વૉકોલિઅર જઈ એક ગરીબ પણ પ્રમાણિક અને પવિત્ર બાઈ પાસે રહેતી. તેનું એ કામકાજ કરતી, જેથી પોતે તેને ભારે થઈ ન પડે. તે દરરોજ પ્રાર્થના કરવા જતી, અને કોઇ પણ તેને પૂછતું તો પોતાનો પ્રભુ તરફનો સન્દેશો નિખાલસ હૃદયથી કહેતી. થોડાક વખતમાં તો લોકોનાં ટોળે ટોળાં તેને જોવા આવવા લાગ્યાં. તેના સુંદર રૂપથીજ અર્ધી શ્રદ્ધા માણસોમાં આવતી અને બીજી અર્ધી શ્રદ્ધા લાવવાને તેનો મળતાવડો સ્વભાવ બસ હતો. શ્રીમન્ત વર્ગ બહુધા જોનથી દૂર રહેતો અને જોનની મશ્કરી કરતો, પણ એવી તો તે વર્ગની રીતજ છે.

વળી ફ્રાન્સમાં પૂર્વથીજ એવી લોકવાયકા ચાલી આવી હતી, કે એક અજ્ઞાન કુમારિકા ફ્રાન્સનો ઉદ્ધાર કરશે. આ ભવિષ્યવચનો જોનની તરફેણમાં હતાં.

આમ જોનની વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. ફ્રાન્સના પરગણે પરગણે લોકો જાગવા લાગ્યા; નિરાશ થયા હતા તે ઉઠયા. વૉકેલિઅરની વસ્તી વધવા લાગી. મુસાફરોએ અને જાત્રાળુઓએ જોનના દિવ્ય સન્દેશાની ખબર આખા દેશમાં ફેલાવી. ડૉમ-રેમી પણ વિસ્મિત થયું. “ શું આ અદ્ભુત બાલિકા અહિંજ રહેતી હતી છતાં અમે તેને પરખી ન શકયા ? ” એમ તેઓના હૃદયમાં પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. જેની સાથે દેવોએ વાતો કરી છે, તે બાલિકા સાથે વાત કરવા દિવસે દિવસે લોકો ઉભરાવા લાગ્યા. વીશીઓ મોંઘી થઈ ગઇ તોપણ લોકો વધવાજ

લાગ્યા. જોનના ભાઈ અને બ્હેનનું માન પણ બધે વધી પડયું.

જોનના ભાઈઓએ જોન ખુશી પડે એમ કરે, એવી તેઓના માબાપ પાસેથી સંમતિ લીધી; તેથી જોનનો ઉમંગ વધ્યો અને તેણે એક વખત ફરીથી સુબા પાસે જવા હિંમત કરી, પણ તેની હઠ હજી કાયમજ હતી. તેણે જોનને રાજા પાસે મોકલવા ના પાડી. આથી જોનને ખોટું લાગ્યું, પણ તે નિરાશ ન થઈ. તેણે કહ્યું: "હજી હું બીજી વખત આવીશ. મને યુવરાજ પાસે મ્હારા પગનાં તળીઆં ઘસાઈ જાય, તોપણ ગમે તેમ કરીને જવુંજ જોઇએ."

હું અને તેના બે ભાઇઓ તેની સાથે હમ્મેશાં રહેતા હતા. અમને લોકો પાસેથી ઘણું સાંભળવાનું મળતું. એક વખત ફ્રાન્સનો અધિકારી મેટ્ઝ જોન પાસે આવ્યો. તેણે ન્હાના બાળક સાથે વાત કરતો હોય, તેમ રમતમાં ને રમતમાંજ વાત કરવી શરૂ કરી:–

"વારૂ, તું અહિં શું કરે છે? શું અંગ્રેજ લોકો ફ્રાન્સનું રાજ્ય લઈ લેશે?"

પોતાની રોજની શાન્ત અને ગંભીર છટાથી જોને ઉત્તર વાળ્યો:—

"સુબાએ મને યુવરાજ પાસે મોકલવીજ જોઇએ, પણ તે મ્હારૂં કહ્યું નથી માનતો."

"અને ત્હારી હઠને પણ ધન્ય છે. એક વર્ષ થયું, છતાં ત્હારી ઈચ્છા તેં નથી છોડી."

જોને શાન્તિથીજ પ્રત્યુત્તર દીધો:–" હું ઈચ્છાઓ કરતી

નથી. હું તો ઠરાવો કરૂં છું. હું સબુરી ધરીશ. તેણે મ્હારો વિચાર અને મ્હારો ઠરાવ નથી સ્વીકાર્યો, પણ તે આધીન થશેજ."

"એ તો આપણે ચોક્કસ કેમ કહી શકીએ ?"

"શું કામ નહિ ? ના પાડવી એ કંઈ તેની પસંદગીની વાત નથી."

એ અધિકારીનું મ્હોં લેવાઇ જઈ ગંભીર બન્યું. જોનના આત્મબળે અને દૃઢ નિશ્ચયે તેના મન ઉપર બહુજ અસર કરી હતી. ઘણીવાર એવું બને છે કે "લોકો મશ્કરી કરવા આવે છે; પણ તેઓ મશ્કરી કરતાં કરતાં એટલાં બધાં લેવાઈ જાય છે, કે પૂજા કરવા મંડી જાય છે." મેટ્ઝની મુખમુદ્રા તેથીજ ગંભીર બની હતી અને તે છેલ્લે સુધી ગંભીર રહી.

"ત્યારે શું ત્હારે થોડાજ દિવસમાં રાજાજી પાસે જવું જોઇશે ?"

"થોડાજ દિવસમાં–થોડાજ દિવસમાં. મ્હારા પગનાં તળીઆં ઘસાઇ જાય, તોપણ મ્હારે તો જવુંજ છે અને જઈશ."

તે ઉમરાવના ચહેરા ઉપર એકજ નજર નાખ્યાથી પ્રત્યુત્તર સમજી શકાતો હતો. તેની આંખો ચળકવા લાગી. એ આંખોમાં અનુકંપા હતી.

"તને સીપાહીઓ મળશે, તો તું શું કરશે ?"

"હું ફ્રાન્સને મદદ કરીશ. ફ્રાન્સને બંધનમુક્ત કરીશ. એવુંજ નિર્મિત થયું છે કે હુંજ કરીશ, અને બીજું કોઇ નહિ."

જોનના શબ્દોમાં હાર્દ્રતા હતી, આત્મશ્રદ્ધા હતી; અને

તેની એ ઉમરાવ ઉપર ઘણીજ અસર થઈ, એ મ્હેં પ્રત્યક્ષ જોયું. જોનનો સાદ ધીમો પડયો, "હું તો ખુશીથી મ્હારો રેંટીઓ કાંતુ; કારણ કે આ મ્હારૂં કામ નથી, પણ આ તો પ્રભુની ઇચ્છા છે, અને એ ઇચ્છાને વશ મ્હારે થવુંજ જોઇએ."

"ત્હારો પ્રભુ કોણ?" "સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર."

પછી મેટ્ઝે જોનને ચુંબન કર્યું, અને તેની તાબેદારી સ્વીકારી. વળી તેણે સોગન લીધા કે બનતાં સુધી તમને રાજાજી પાસે લઇ જવા હું મદદ કરીશ.

બીજે દિવસે એવીજ રીતે પોલંઝી આવ્યો અને જોનને બનતી મદદ આપવા એણે પણ વચન આપ્યું.

આજ દિવસે બધે એવી અફવા ફેલાઈ કે સુબો જોનને તેની ગરીબ ઝૂંપડીમાં મળવા આવશે. આ અજાયબ વાત શક્ય છે કે નહિ? તે જોવા લોકોની સવારથીજ ઠઠ જામવા લાગી, અને આ અફવા સાચી પણ પડી. સુબો પોતાના રસાલા સાથે જોન પાસે આવ્યો. આ વાત બધે ફેલાઇ ગઈ, અને તેને માટે નવી નવી ચર્ચાઓ થવા લાગી. જોનનું માન આથી શ્રીમન્ત વર્ગમાં પણ વધ્યું.

સુબાને એક ખુલાસો કરવાનો હતો, અને તે એજ કે જોનને પ્રભુની મદદ છે કે સેતાનની? પાદરીએ જોયું અને સુબાને કહ્યું કે જોનના હૃદયમાં ભૂત તો નથી.

આનું પરિણામ કંઈ ન આવ્યું, પણ ઉલટી જોનની લાગણી દુઃખાઈ; સુબો મુંઝાયો, અને શું કરવું, તેની તેને સમજણ પડી નહિ. એમ કેટલાક દિવસ વહી ગયા.

છેવટે ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ આવી લાગ્યો. તે દિવસે જોને સુબા પાસે જઇ કહ્યું: "પરમેશ્વરનું નામ લઇને કહું છું કે તમે મને મોકલતા નથી, અને તેથી ફ્રાન્સને ભયંકર સ્થિતિમાં લાવી મૂકો છો. આજે ઓરલીઅન્સ આગળ યુવરાજના પક્ષે સખ્ત હાર ખાધી છે, અને હજી તમે મને નહિ મોકલો, તો વધુ ખરાબી થશે."

સુબાને આ આગાહીથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું.

"શું આજે ? આજે બન્યું, તેની તને કેમ ખબર પડે ? અહિં ખબર આવતાંજ આઠ દશ દિવસ લાગે."

"મને દેવો તરફથી ખબર મળી છે. આજે તમે મને રોકીનેજ લડાઈ ખોઈ છે."

સુબાએ આમ તેમ આંટા માર્યા, વિચાર કર્યો અને અંતે કહ્યું:–

"જો આ સાચું પડશે, તોજ હું તને રાજાજી તરફ મોકલીશ."

જોન આનન્દમાં બોલી ઉઠી, "ઇશ્વરનો આભાર. નવ દિવસમાં ખબર આવી જશે."

આ પહેલાંજ લોકોએ તેને રણના વાઘા પહેરાવી દીધા હતા. જોન બધાને ઉત્તેજન આપતી–પ્રેરતી. તેને પોતાને ઘણો ઓછો વખત મળતો. તેને માટે ઘોડો આવી ગયો હતો. પોતાને ઘોડે ચડતાં આવડે છે કે નહિ, તે જોવાનો પણ જોનને વખત ન મળતો; કારણ કે તેને જે માણસો મળવા આવતાં, તેઓને ઉત્તેજન આપવામાં તે ઘણુંખરૂં રોકાયેલી રહેતી. તો પણ તેનું કંઇ નહિ. જે જે તે શીખવાનું મન કરતી, તે તે એક પળમાં શીખી જતી. અમે પણ યુદ્ધકળા શીખવા લાગ્યા.

૨૦ મી તારીખે જોને અમને બોલાવ્યા, અને કયે રસ્તેથી રાજા પાસે જવું એ નક્કી કર્યું. ભૂગોળમાં તેની કેટલી બધી નિપૂણતા હતી, તેની અમને આથી ખબર પડી. જોન કંઈ પણ ભણી નહોતી, તેથી તેની આ શક્તિથી મને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. જોને પોતાની બધી વિદ્યા લોકોને પૂછીને મેળવી હતી. તે પોતાના જીવનની એક પળ પણ નકામી ન કહાડતી. રાત્રે મુસાફરી કરવી, અને દિવસે સૂવું, એ જોનને પ્રવાસ કરવા માટે સૌથી વધારે ઉચિત લાગ્યું. વળી દુશ્મનોને ખબર ન પડે, તેથી તેણે અમારો નીકળવાનો દિવસ છૂપો રાખવા કહ્યું. અંતે તે બોલી: "હવે કંઈ રહી જતું નથી. આપણે ત્રેવીસમી તારીખે રાત્રિના અગીઆર વાગે અહિંથી ઉપડીશું."

બધાં અજબ થયાં; કારણ કે તારીખ ચોક્કસ કરવી, એ અધિકાર સુબાના હાથમાં હતો, નહિ કે જોનના હાથમાં.

તોપણ અમે બધાં તાબે થયાં. જોનનાં માબાપો તેને ત્રેવીસમી તારીખ પહેલાં મળી જવાનાં હતાં.

ત્રેવીસમીનો આખો દિવસ તેણે પોતાના કુટુંબીઓ માટે રાહ જોઇ, પણ કોઇ આવ્યું નહિ. જોનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, તોપણ તેણે કહ્યું: "કંઇ નહિ, કંઇ નહિ. એમજ નિર્મ્યું હતું. આપણે અગીઆર વાગે ઉપડીશુંજ." અને એમ થયુંજ. રાત્રે દસ વાગે સુબાએ આવી જોનને લેખિત સરકારી હુકમ આપ્યો, અને પોતાની તરવાર જોનની કમ્મરે બાંધીને કહ્યું:—

"તેં કહ્યું તે સાચું પડ્યું. લડાઇ આપણે હાર્યા હતાજ.

મ્હેં મ્હારૂં વચન પાળ્યું છે.” જોને તેનો આભાર માન્યો, અને તે ચાલ્યો ગયો.

ઇતિહાસમાં જે હેરીંગ્સના યુદ્ધને નામે પ્રખ્યાત છે, તે યુદ્ધમાં ફ્રેંચો હાર્યા હતા.

ઘરમાં એકે એક દીવો બૂજાવી નાખવામાં આવ્યો. જ્યારે રસ્તાઓ અંધકારમાં કાળા દેખાવા લાગ્યા અને બધું શાન્ત થઇ ગયું; ત્યારે અમે છૂપા છૂપા ગામ બહાર નીકળ્યા, અને જરાક છેટે જઈ ઘોડા પૂરપાટીએ દોડાવી મૂકયા.

૩

બધા મળી અમે પચ્ચીસ માણુસ હતા, અને એમાં પણ ઘણા અશિક્ષિત ખેડુતો હતા. બેત્રણ કલાક તો અમે શત્રુઓના પ્રદેશમાં જવું ચાલુ રાખ્યું, પણ પછી જેણે કોઇ દિવસ હાડમારી વેઠી નહતી, તે થાકી ગયા. જોનને ખબર નહોતી કે સુબાએ આવા માણસોને પણ રસાલામાં નાખ્યાં હતાં. જોને ખુશી પડે, તો તેઓને ગમે ત્યાં જવા રજા આપી; પણ તેઓએ તે માગણી નાકબૂલ રાખી. પછી અમે અમારી ઝડપ ઓછી કરી. મળસ્કું થયું કે અમે એક ગાઢ જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. ભીની જમીન હતી, છતાં બધા થોડીવારમાં મીઠી નિદ્રામાં પોઢી ગયા. આવી મીઠી નિદ્રા અમે આખી જીંદગીમાં અનુભવી નહોતી.

સાંજ પડયે જોને અમને તપાસ્યા. તેણે પછી અમારા પ્રત્યે ન્હાનું સરખું ભાષણ કર્યું, અને કહ્યું કે યુદ્ધો ઘાતકી અને ઘોર છે; પણ તેમાં દયા અને પવિત્રતા જાળવી રાખ-

વામાં આવે, તો તેની ક્રૂરતા ઘણી ઓછી થઈ જાય. પછી તેણે અર્ધા કલાકસુધી શિખાઉઓને કવાયત આપવા હૂકમ કર્યો. આનું એટલું સરસ પરિણામ આવ્યું નહિ, પણ હમણાં તો એ ઠીક હતું. જોન પોતે કવાયત ન કરતી, પણ ઘોડા ઉપર બેસી રહી તે યાદ કરી રાખતી. તેની સ્મરણ શક્તિ એટલી તો અજબ હતી કે તે અંદરથી કંઇ પણ ભૂલતી નહિ.

પછી અમે અમારી કૂચ ચાલુ કરી. રસ્તામાં ઠંડા પાણીનાં નાળાં અમને ઓળંગવાં પડતાં. બધે બરફ પડેલો હતો, તેથી અમારે ભેજવાળી જમીનમાં મુસાફરી કરવી પડતી. અમે થાકથી અને હાડમારીથી નબળા પડતા ગયા; પણ જોન અડગ રહી, તેની છટા અજબ હતી, તેવુંજ અજબ તેનું આત્મબળ હતું. અમને જો થાકજ વેઠવો પડતો હોત, તો હું આ મુસાફરીને કંટાળારૂપ ગણુત નહિ; પણ અમે ફ્રાન્સની મદદે નીકળ્યાં છીએ, એવી ખબર થોડા વખતમાં ચારેબાજુ પ્રસરી ગઈ હતી, અને તેથી જ્યાં ત્યાં શત્રુઓએ અમારા ઉપર છૂપા હુમલા કરવા માણુસો રાખ્યાં હતાં.

વળી અધુરામાં પૂરૂં જોનની અજાયબ જેવી શક્તિ જોઇને અમારા રસાલામાંના કેટલાક માણુસોએ તેને ડાકણ ગણી કહાડી તેની સામે કાવત્રું રચ્યું. માણુસોને આંખો હોવા છતાં તેઓ ઘણીવાર આંધળા હોય છે. જોનને ડાકણ ગણી કહાડવાનાં ઘણાં કારણ હતાં. આ લોકોએ સ્ત્રીઓને હમ્મેશાં રાત્રિ ને દિવસ ખેતરમાં હળ ખેડતી જોઈ હતી. વળી સત્તર વર્ષની છોકરીમાં આવી હૂશીયારી કેમ આવી શકે? વળી તે કંઇ શીખી પણ

નહોતી. આ પુરૂષો સ્ત્રીઓને પશુજ લેખતા હતા. તેઓ બિચારા શું કરે? તેઓ તો માત્ર પોતાના અનુભવને વશ થઈ વર્તતા હતા. શરીર નાજુક હોય, પણ આત્મા સબળ હોય, તો શું શું સાધી શકાય છે, એને લોકો જાણુતા નહોતા; તેથી તેઓએ જોનને મારી નાખવા વિચાર કર્યો. પણ આ કાવત્રું જલદી પકડાઈ ગયું. અમારામાંના કેટલાક માણુસોએ જોનની એવી રજા માગી કે આ લોકોને ફાંસીએ ચડાવવા; પણ જોને એ નામંજુર કર્યું, અને કહ્યું: "જ્યાં સુધી મ્હારૂં કામ પૂરૂં નથી થયું, ત્યાં સુધી કોઇ પણ મ્હારી જીંદગી લઈ શકે એમ નથી. હું તેઓને સારી સલાહ આપીશ–બોધ કરીશ. તેમને મ્હારી પાસે બોલાવો."

જોને તેઓને બધું સમજાવ્યું. કાવત્રાંખોરો જોનનું મ્હોટું દિલ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા અને શરમાઇ ગયા. છેવટે જોને તેઓના સરદારને બોલાવી શોકાતુર થઈ કહ્યું:—

"જ્યારે ત્હારૂંજ મ્હોત પાસે છે; ત્યારે બીજાની જીંદગી લેવા તું પ્રયત્ન કરે છે, એ ખરેખર દયા ખાવાજોગ છે."

તેજ રાત્રે તે માણુસના ઘોડાએ એક નદી ઓળંગતાં ઠોકર ખાધી, અને અમે મદદ કરીએ, એ પહેલાં તે ડૂબી ગયો. આ બીના બન્યા પછી એકે કાવત્રું ન રચાયું.

આ રાત્રે અમારા ઉપર ઘણા છૂપા હુમલા થયા, તોપણ જેમ તેમ કરી અમે સહીસલામત નીકળી ગયા. તે પછીની રાત્રિ તે છેલ્લી રાત્રિ હતી. અમારૂં દૃષ્ટિબિંદુ હવે એકજ હતું કે ધારેલી જગ્યાએ પહોંચવું. બરફ ખૂબ પડતો હતો, અને પવનના

સૂસવાટા પૂરજોસમાં વાતા હતા. વળી વરસાદ પણ શરૂ થયો હતો. અમારા રસ્તામાં એક નાળું આવતું હતું. તેના ઉપર જેવો તેવો લાકડાનો પૂલ હતો. અમને બ્હીક હતી કે વખતે પૂર આવ્યું હોય, અને આ પૂલ ભાંગી ગયો હોય અને જો આમ હોય, તો અમે સપડાયાજ સમજવા.

રાત્રિ પડવા લાગી, તેમ જંગલ ઘાડું આવવા લાગ્યું. અમારા ઉપર હુમલા શરૂ થવા લાગ્યા ત્યારથી જોન બધાની આગળ ચાલતી. ચાર પાંચ ગાઉ અમે ગયા, એટલામાં એક ઝાડીમાંથી હૂકમ આવ્યો, " સબુર ! "

અમે તાબે થયા. સામે કંઈક ઘોડેસ્વારની ટૂકડી જેવું જણાતું હતું. એક માણસે અમારી સામે આવી જોનને કહ્યું:–

"કેપ્ટન, આટલી બધીવાર કેમ લાગી ? તમે તેને જોઇ ?"

જોને ધીમેથી જવાબ દીધો: "હા, હજી તે પાછળજ છે."

" વારૂ, મને બ્હીક હતી કે તે આપણી આગળ નીકળી ગઈ છે. એ હવે આપણો શીકાર છે. આપણે એને ફાંસીએ લટકાવીશું, પણ શું તે વાત સાચીજ છે કે તે ન્હાનકડી છોકરીજ છે ? "

" હા; સત્તરજ વર્ષની, અને વળી શરીરે પાતળી. મ્હેં જ્યારે તેને જોઈ, ત્યારે તે પોતાના એક અમલદાર સાથે વાત કરતી હતી. પોતે ભયંકર સ્થિતિમાં છે, એ એવું જાણતી હોય, એવું મને લાગ્યું નહિ."

" એ તો બધું ઠીક. હવે આપણી પોતાની વાત. પૂલને ભાંગી નાખવો કે નહિ ? "

"આપણે હમણાંજ એક ટૂકડી મોકલીએ. તમે કહો, તો હું જાઉં."

"શાબાશ, સરદાર! શાબાશ. શું તમારી હુશીયારી! જાઓ! ફતેહ કરો."

તેઓએ સલામ કરી, અમે આગળ વધ્યા. અમારા ઘોડા અમે ખૂબ જોરથી દોડાવી મૂક્યા. પાછું જોવાને તો અમને વખતજ ન મળ્યો. થોડાક વખતમાં અમે પૂલ આગળ પહોંચ્યા. નાળાને ઓળંગી અમે તે પૂલ ભાંગી નાખ્યો. તોફાન પૂરજોસમાં ફૂંકતું હતું. સામાવાળાના ઘોડાઓની ખરીના અવાજ અમે સાંભળતા હોઇએ, એવું મને લાગ્યું; પણ એમ બન્યુંજ નહિ.

સ્પષ્ટ હતું કે સામાવાળાઓએ અમને પોતાનાંજ માણસ માની આ મ્હોટી ભૂલ કરી હતી. જોને કહ્યું:—

"એમાં તેઓનીજ ભૂલ હતી. તેણે પોતાનેજ છેતર્યો. હું જરા પણ જૂઠું બોલી નથી; પણ જો મ્હારૂં સત્ય તેને અસત્ય થયું હોય, તો હું દિલગીર છું. એમાં મ્હારો શો દોષ છે?"

જોનના મનમાં આજ વાત રમી રહી. "હા, હું જૂઠું તો ન બોલી; પણ મ્હેં તેને છેતર્યો તો ખરો. મ્હેં મ્હારૂં બનતું કર્યું, પણ મને તેમ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. મ્હારૂં કામ તેના વગર પૂરૂં થાતજ નહિ, તોપણ તેમાં દોષ તો મ્હારોજ છે."

પરોપકારને માટે તે પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ સદ્ગુણોનો હોમ કરતી, પણ એટલુંજ. તે કોઈ દિવસ હદ ઓળંગતી નહોતી. અસત્ય બોલી કોઈ વખત તે પોતાની જીંદગી નહિ બચાવતી.

થોડીવારમાં પવન શાન્ત પડયો, વરસાદ બંધ થયો, અને

ઠંડી પણ કંઈક અંશે ઓછી થવા લાગી. તોપણ અમને ઘણો થાક ચ્હડયો હતો. આટલા દિવસ સુધીમાં વિશ્રામ અમને મળ્યો હતો નહિ. બધા દિવસનો થાક ભેગો થયો હતો, તેથી આ રાત્રિ અમને બહુ લાંબી લાગી.

સવારે અમે શત્રુની હદ ઓળંગી ગયા, અને અમારી સરહદમાં આવી પહોંચ્યા.

૪

ફીનોનના કિલ્લાનો અમે માર્ગ લીધો. જોને મ્હારી પાસે રાજાને એક કાગળ લખાવ્યો. તેમાં તેણે વિનંતિ કરી હતી કે હું ઘણે છેટેથી તમને સારા સમાચાર આપવા આવી છું, અને હું પોતે તમારી સમક્ષ તે કહી બતાવું, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે તો તે પૂર્ણ કરશો.

અમે ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, તે પહેલાં અમે બે માણસ સાથે તે કાગળ મોકલાવ્યો. બીજે દિવસ અમે ફીનોન તરફ વળ્યા. અર્ધો માર્ગ નહોતો કાપ્યો, એટલીવારમાં તો અમારા ઉપર શત્રુઓ ટૂટી પડ્યા; પણ હવે અમારાં માણસો વધ્યાં હતાં. વળી અમે યુદ્ધકળા પણ થોડીઘણી શીખ્યાં હતાં. જોને હૂકમ કર્યો કે તુરતજ અમે તેઓના ઉપર ધસી જઈ તેઓને વીખેરી નાખ્યા. આ અમારા ઉપર છેલ્લો હુમલો હતો, અને ઘણું કરીને તે રાજાનાજ પક્ષના ઈર્ષાખોર પુરૂષો તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો.

અમે એક ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો. લોકોનાં ટોળેટોળાં જોનને જોવા મળ્યાં. અમે જોનના તાબેદાર સેવકો માફક માત્ર

છેટેજ ઉભા રહેતા, પણ જોન અને અમે કંઇ પણ સંગીન કામ કર્યા સિવાય આવી નકામી ન્હાની બાબતોથી કંટાળી ગયા હતા. અધુરામાં પૂરૂં અમારો કાગળ તો પહોંચ્યો, પણ રાજાએ અમારા માણસોને મળવા ના પાડી. આમાં રાજાનો કંઈ વાંક નહોતો; પણ તેના મંત્રીઓ પોતાની સત્તા જશે, એવી બ્હીકથી રાજ્ય પાયમાલ થાય તોપણ તેને કોઇ પણ બાબત વિષે ખરી બાતમી પહોંચાડતા નહોતા. રાજા પાસે કંઈ લશ્કર નહોતું. તીજોરી ખાલી પડી હતી. રાજા પોતે પણ પોતાના માણસોની સત્તા નીચે હતો. કેટલાક પ્રમાણિક રાજ્યભકતો રાજાને સાચે માર્ગે દોરી જવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેમાં આ લોકોના કારસ્તાનથી કંઈ પણ વળતું નહિ.

જોને જ્યારે આ બધો ઇતિહાસ સાંભળ્યો, ત્યારે તે બોલીઃ "વાત તો દયા ખાવા જેવી છે, પણ પ્રભુ બધું સારૂં કરશે."

"અમે લોકોને જે કહીએ છીએ તે તેઓ માનતા નથી. 'અજ્ઞાન ખેડુતની છોકરી લડવા કેમ નીકળી શકે?' એવું કહી રાજાના મંત્રીઓ હસે છે અને અમારી મશ્કરી કરે છે."

"જ્યારે પ્રભુ લડે છે, ત્યારે તેની તરવાર વીંઝતો હાથ ન્હાનો હોય કે મ્હોટો એ બાબત જરાપણ અગત્યની નથી. પણ વારૂ, શું આપણા ઉપર કોઈની મહેરબાની નથી?"

"હા, એકની છે. રાજાની સાસુ ડાહી છે; બધું જાણે છે. તેણે અમારી સાથે વાત કરી હતી. તે રાજાના બધા ખુશામતીઆઓને ધિઃક્કારે છે. અમે જ્યારે તેની સાથે વાત કરી, ત્યારે

તેણે અમને ઘણા પ્રશ્ન પૂછયા. તેણે કહ્યું કે દુશ્મનોને મારી હઠાવતી અને કંઈ પણ સાધન વિના માત્ર પોતાની શક્તિથીજ જીતતી આ ખેડુતની અજ્ઞાન ન્હાની છોકરી કવચિત્ પ્રભુ તરફથી નહિ પણ આવતી હોય, તોપણ શું થયું ? હું તો પ્રભુ તરફથી એ આવે છે, એમજ માનું છું. તે રાજાને નજરો-નજર જોશે–પછી ભલે પેલા પશુઓ (ખીજમતગારો) નકામી મહેનત કરે."

"અરે ! રાજાની સાસુ પોતેજ રાજા હોય તો !" અમા-રામાંનો એક જણ બોલ્યો.

જોને કહ્યું: "અરે, એટલું બધું ઉતાવળું શું કામ થવું જોઇએ ? એક છૂપી વાત હું જાણું છું, અને આપણો રાજા જાણે છે તથા પ્રભુ સિવાય બીજું કોઇ તે જાણતું નથી. હું તેને એ કહીશ, અને મ્હારૂં કામ સફળ થશે."

જોન એ વાત અમને કહી દેશે, એમ મને લાગ્યું. જોન છોકરૂં હતી, પણ ઉપયોગી વાત નિરૂપયોગી પુરૂષો પાસે કરવી, એ તેનો સ્વભાવ નહોતો. મ્હોટા માણસોની પેઠે તે અન્ય સાથે ભરમમાં ને ભરમમાંજ રહેતી.

અમારાં માણસો રાજાને મળી શકે, એવી ગોઠવણ રાજાની સાસુએ બીજે દિવસે કરી આપી.

અમે આ મુલાકાતનો બનતો લાભ લીધો. અમે જોનના નિષ્કલંક ચારિત્ર વિષે તેની આગળ વાત કરી; તેની હિંમ-તની પ્રશંસા કરી; તેના વિનયનાં વખાણ કર્યાં, અને તેના સ્વર્ગીય આદેશમાં શ્રદ્ધા રાખવા આગ્રહ કર્યો તથા છેવટે

ખુદ પોતે જોનને જોઇ તે વિષે ખાત્રી કરે એવી વિનંતિ પણ કરી. આ આગ્રહથી રાજાના મન ઉપર સારી છાપ પડી.

બે કલાક પછી રાજા તરફથી ફ્રાન્સનું ધર્મમંડળ અમારી ભાંગી–તૂટી ધર્મશાળામાં અમને મળવા આવ્યું. રાજા તરફથી ! આ સાંભળી ધર્મશાળાવાળો તો બિચારો ગાભરો થઇ ગયો. તેના હૈયામાં એટલો તો આનન્દ થતો હતો કે કોઇની સાથે તે પૂરી–પાધરી વાત પણ ન કરી શકતો.

અમે બધા ઉભા થયા અને વંદન કર્યું. પછી ધર્મમંડળ તરફથી જોનને તેનો જે સન્દેશો હોય, તે ટૂંકા શબ્દોમાં જણાવવાનું કહેવામાં આવ્યું.

અરે ! અમે કેટલા બધા ખુશી થયા ! છેવટે અમારી મહેનત સફળ થશે ! અમારૂં કામ પાર પડશે ! અમારો સંદેશો રાજાને કાને જશે !

પણ અમે ધાર્યું હતું, તે બન્યું નહિ. ધર્મમંડળના અધ્યક્ષ તરફથી વિનંતિ કરવામાં આવતી હતી, ત્યારે જોન નીચું માથું રાખી અદબ વાળી તે સાંભળતી હતી; કારણ કે તે પરમેશ્વર અને તેના ભક્તો પ્રત્યે હમ્મેશાં નમ્ર રહેતી. જ્યારે બોલવાનું પૂરૂં થઈ રહ્યું, ત્યારે તેણે માથું ઉંચું કર્યું અને બધા પાદરીઓના મ્હોં તરફ કંઈ પણ ભીતિ વગર ટીકી ટીકીને જોયું. પછી મર્યાદા ભરેલી રીતે તેણે જવાબ વાળ્યોઃ–

“ મહેરબાન સાહેબો ! તમે મને માફ કરશો. મ્હારો સંદેશો તો રાજાના માટેજ છે.”

એક પણ માણસ બોલ્યું નહિ; એક પળ તો બધા મુંગા

થઇ ગયા ! ધર્મમંડળનું મ્હોં લેવાઈ ગયું. પછી તે મંડળના અધ્યક્ષ તરફથી ભાષણ ચાલ્યું:—

"રાજાએ પસંદ કરેલા પુરૂષોને રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે તમારો સન્દેશો તમે નહિ કહો ?"

"મને જે કહેવાનું છે, તેને માટે પરમેશ્વરે રાજાનેજ નીમ્યો છે નહિ કે બીજા કોઈને. તમે તેને એટલું જણાવજો કે હું કંઇ અહિં વાત કરવા આવી નથી, પણ ઓરલીઅન્સને સ્વતંત્ર કરી તેનો રેમ્સમાં રાજ્યાભિષેક કરવા આવી છું."

ધર્માધ્યક્ષોને ક્રોધ ચડયો. તેઓ ચાલી ગયા, ત્યારે અમે નમન કરી ઉભા રહ્યા.

જોને આવી સરસ તક ગુમાવી, તે જોઇને અમે બધાં અજબ થયાં, પણ તેણે અમારી શંકા દૂર કરી.

"તેઓ કોના તરફથી હતા ?"

"રાજા તરફથી."

"રાજાને કોણે તેમને અહિં મોકલવા કહ્યું ?"

"રાજ્યસભાએ."

"તેની રાજ્યસભા આપણા પક્ષમાં છે કે આપણા વિરૂદ્ધમાં ?"

"વિરૂદ્ધમાં."

ત્યારે અમને ખબર પડી કે અમે બધા મૂર્ખ હતા, અને તે ડાહી હતી. જોને ખુલાસો ચાલુ રાખ્યો:—

"તેઓમાં ઘણીજ થોડી અક્કલ છે. આપણે સન્દેશો કહીએ, તેમાં તેઓ ફેરફાર કરી નાખે, અને આપણી વાત રાજા આગળ કંઇ ભિન્ન પ્રકારના રૂપમાં મૂકે. આવી રીતે

તેઓએ આપણને ફસાવવા ધાર્યું હતું. આપણે પણ ક્યાં એવા નાદાન છીએ ? ભય રાખશો નહિ. હુંજ યુવરાજને નજરો નજર મળીશ.”

અમે બધા મૂર્ખ બન્યા હતા. અમે જોનમાં હિંમત, સહનશક્તિ અને આત્મબળ એ બધું જોયું હતું; પણ આવી તેની સમયસૂચકતા અને બુદ્ધિ કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી. અમે બધા વિચારમાં પડ્યા. અમે મૂર્ખ હતા, તે ડાહી હતી.

જોનની સમયસૂચકતાનું બીજે દિવસે અમને ફળ મળ્યું. એક રાજાને એક ગરીબ ખેડુતની ન્હાની છોકરીને માન આપવાની ફરજ પડી. તેણે જોનને પોતાના મહેલમાં ઉતારો આપ્યો. ઉમરાવો અને ઉમરાવજાદીઓ આ દિવ્ય વીરબાળાને જોવા અને તેની વાતો સાંભળવા એકઠાં થવા લાગ્યાં. જોન પોતાના માધુર્યથી બધાને દંગ કરી દેતી. આમ તેના પક્ષમાં ધીમે ધીમે ઘણાં માણસો વળ્યાં. કોઈ એવું મનુષ્ય નહોતું કે જોન પાસે આવે, અને કંઈ પણ માનની લાગણી વધ્યા વિના પાછું જાય.

૫

રાજ્યસભાએ પોતાની રોજની રીત પ્રમાણે ઘણીવાર પછી રાજાને સલાહ આપી કે કોઈ પણ બાબતમાં જલદી–કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ઠરાવ કરવો, એ ઉચિત નથી. તેઓ બધા કુંભકર્ણ હતા. “હોતા હે,” એવુંજ તેઓનું સૂત્ર હતું; પણ છેવટે પ્રભુની કૃપાથી અમારા પક્ષવાળાઓએ જેમ તેમ કરી જોનને મુલાકાત આપવા રાજાને સમજાવ્યો.

જોનને જ્યારે ખબર પડી કે રાજા મને ભરસભામાં તેડા-

વશે, અને લાયક માન આપશે, ત્યારે તે હર્ષઘેલી ન થઇ, પણ રાજાના સન્દેશાને તેણે બનતું માન આપ્યું. અમને તો રાજ્યસભા જોવાની બહુ આકાંક્ષા હતી. સભાનો દોરદમામ અને ભપકો કેટલો હશે ? એ વિચારો મ્હારા હૈયામાં ઘોળાયા કરતા હતા. એને એ વિચારમાં અમારા બે દિવસ વહી ગયા.

પણ જોન આ સર્વ ભવ્યતા જોઇને ગભરાઈ તો નહિ જાયને? કવચિત્ તે ગભરાઈ જાય, અને તેની જીભ ઝલાઈ જાય, એવી અમને બ્હીક રહ્યા કરતી. ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઠરાવેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જોનને અમે હીરામોતીના કિમતી આભુષણથી શણગારવા બહુ કર્યું, પણ તેણે ડોળડમાકવાળાં લુગડાં-લત્તાં પહેરવા માન્યું નહિ. તેણે તો સાદોજ પોષાક પહેર્યો. હજી મને તે પોષાકરૂપી સંગીતના ભણકારા સંભળાય છે–મ્હારી આંખને અને મ્હારા હૈયાને તો એ બધું સંગીતમય હતું; અને જોન પણ મ્હારે મન એક ભવ્ય કવિતા, ભવ્ય સ્વપ્નું હતું.

ઠરાવેલે દિવસે રાજ્યસભાનો એક મ્હોટો ઉમરાવ પોતાના રસાલા સાથે પૂરભપકામાં જોનને તેડવા આવ્યો. મને અને બીજા બે ઘોડેસ્વારોને જોનના અંગરક્ષકો તરીકે રહેવાનું ખાસ માન મળ્યું.

અમે જ્યારે કચેરીમાં પેઠા, ત્યારે અસંખ્ય પહેરગીરો ચારે બાજુ ઉભા હતા. કચેરી રાત્રિની હતી, તેથી તેઓની બે ભવ્ય હારો ઉપર બસોપચાસ મસાલોનું તેજ પડતું હતું. અમે પસાર થતા કે ચોપદારો નેકી પૂકારતા. ચાલતાં ચાલતાં

આખરે એક મ્હોટું ચોગાન આવ્યું. તેની વચ્ચે એક તખ્ત હતું, અને તેના ઉપર મુગટ ધારણ કરી, રાજ્યદંડ ઝાલી હીરાજડિત પોશાક પહેરી કોઈ પુરૂષ બેઠો હતો.

દરવાજામાં ચાંદીનાં રણશીંગાં લઈ ચાર ચોપદાર ઉભા હતા. તેઓના હાથમાં રેશમના વાવટાઓ હતા, અને તેના ઉપર ફ્રાન્સનાં રાજ્યચિહ્નો ચીતર્યાં હતાં. ઉમરાવ અને જોન જ્યારે તેઓની આગળથી નીકળ્યાં, ત્યારે તેઓએ સલામમાં એ રણશીંગાં ફૂકયાં. પચાસ પચાસ ફીટે છ વખત જૂદા જૂદા ચોપદારો તરફથી અમને આવી સલામો થઈ હતી. અમે તો હર્ષમાં ન્હાઈ રહ્યાં. શું અમને આટલું બધું માન!

જ્યારે તખ્ત અને અમારી વચ્ચે આઠ દશ પગલાં રહ્યાં, ત્યારે અમારી આ કૂચ પૂરી થઈ. ઉમરાવે સલામ કરી જોનનું નામ ઉચ્ચાર્યું. વળી પાછી સલામ કરી અને પછી અધિકારી વર્ગમાં પોતાની જગ્યાએ બેઠો, પણ જોન તો જોઈજ રહી. તેણે સલામ કરી નહિ. બધા વિચારમાં પડયા.

મ્હારા સોબતી સામે મ્હેં જોયું. તેણે કાનમાં મને ધીમેથી કહ્યું: "તખ્ત ઉપર રાજા નહિ પણ બીજું કોઇ બેઠું છે. જોન ભૂલ કરશે, અને બધા હસશે."

મ્હેં જોન તરફ જોયું. તે તો ગુંચવાડામાંજ તખ્ત સામું જોતી હતી. ત્યાર પછી તેણે મ્હોં ફેરવ્યું, અને દરબારીઓની હાર જોઇ. તેમાં તેણે સાદો પોશાક પહેરેલા એક જુવાનને શોધી કહાડયો. તેને ઘુંટણીએ પડી, હાથ જોડી જોને કહ્યું: "મહારાજ! ઈશ્વર તમને લાંબી જીંદગી બક્ષો!"

જોનને છેતરવા આ બધું કારસ્તાન રચવામાં આવ્યું હતું, પણ રાજાને જોને ઓળખી કહાડયો. અમને આથી અધિકાધિક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, કારણ કે જોને તેને કોઇ વખત પણ જોયો નહોતો.

પછી રાજાએ તેના આદેશ માટે પૂછયું.

“હું કુમારિકા જોન છું, અને તમને રેમ્સમાં પ્રભુની મરજીથી રાજ્યાભિષેક કરવા આવી છું. પ્રભુ ઇચ્છે છે કે તમે મને થોડાક લડવૈયા આપો, એટલે બધું કામ હું પૂરૂં કરીશ.” વળી થોડી વાર ચૂપ રહી પાછું તેણે ઉમંગથી કહ્યું: “ઓરલીઅન્સને હું સ્વતંત્ર કરીશ! શત્રુની સત્તા ભાંગીશ!”

બધા ગંભીર બની ગયા. પછી રાજાએ સભા બરખાસ્ત કરી. મ્હારા વિના બધા ચાલી ગયા. હું જોનનો કારભારી હતો, તેથી મને છેટે ઉભા રહેવા દેવાનો હક્ક બક્ષવામાં આવ્યો. રાજાએ અને જોને પછી ખાનગીમાં કેટલીક વાતચીત કરી.

જોન ભપકાથી જરા પણ અંજાઈ ન ગઇ, તેથી બધાને નવાઈ લાગી. જોનની આત્મશાંતિ ખરેખર અજબ હતી.

પણ આ શું! જોને રાજાને કાનમાં કંઈ કહ્યું કે રાજાનો ચહેરો અતિશય પ્રફુલ્લિત થયો. તેની સુસ્તી ઉડી ગઇ! સાથે સાથે તેને અચંબો પણ લાગ્યો. જોને તેને પેલો ભેદ કહ્યો હોવો જોઇએ.

રાજાએ તેની દિવ્યતાનું કંઈક ચિહ્‌ન માગ્યું. જોને કહ્યું:—

“હા, એ ચિહ્‌ન આ છે. તમારા હૈયામાં એક શંકા છે, તેનું નિરાકરણ કરવા તમે રોજ પ્રભુની ભક્તિ કર્યા કરો છો;

તે શંકાનું નિરાકરણ આ છે કે તમે ફ્રાન્સની ગાદીના હક્કદાર વારસ છોજ. હવે મને લડવૈયા આપો."

રાજાએ કહ્યું: "તમારાં વેણ અક્ષરેઅક્ષર ખરાં છે. મ્હારી પ્રાર્થના મ્હારા અને પ્રભુ સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય જાણતું નહોતું."

તેથી તેણે જોનની દિવ્યતા સ્વીકારી અને તેના મોભાને લાયક માન આપ્યું.

હવે જોનને ચારે તરફથી માન—અકરામ મળવા લાગ્યાં. અમે ઘણો ગર્વ રાખતા. જોન ઑફ્ આર્કના સેવક હોવાનું અમને અભિમાન હતું. બધા દરબારીઓની સમક્ષ રાજા જોનને વળાવા નીકળ્યો. વળી પાછાં રણશીંગાં ફૂંકાયાં. બધા દરબારીઓએ નમન કર્યું, અને છેલ્લે રાજાએ જોનના હાથને ચૂમી લીધી. ગરીબ કે શ્રીમન્ત જેની પાસે જોન જતી, ત્યાંથી કંઈ ને કંઇ વધારેજ માન પામીને આવતી.

રાજાએ જોનને ખાસ માન બક્ષ્યું. તેણે તેને ઉતારે પહોંચાડવા પોતાનો રસાલો આપ્યો. દરમ્યાન જોન રાજાની મુલાકાત લે છે, એવી વાત બધે પ્રસરી ગઈ, અને તેનું દર્શન કરવા લોકોની એટલી બધી ઠઠ જામી કે અમને અમારો રસ્તો કરવો મુશ્કેલ પડ્યો. ખુશાલીને લીધે ધક્કા મુકી એટલી તો વધી પડી હતી કે પાણીનાં મોજાં જેવી અમારા તરફ લોકોની ભરતી ઉછળતી હતી.

૬

રાજાનો ભેદ જોને કહ્યો, તેથી રાજાને સુખ થયું. તે માનતો હતો કે જોનને પ્રભુ તરફથી મોકલવામાં આવી છે, પણ

કાવત્રાખોરોએ કામ સીધું ન ઉતરવા દીધું. તેઓએ શક ઉઠાવ્યો કે જોનને કદાચ સેતાનની મદદ હશે તો?

રાજાનો ટૂંકો આત્મા આથી ભોળવાયો. તેને ઘણી બ્હીક લાગી, અને છેવટે જોનની તપાસ કરવા માટે એક ધર્મમંડળ નીમ્યું.

એક દિવસ એલેન્કોનનો ડયુક જોનને મળવા આવ્યો. તે રાજાનો પાસેનો સગો થતો હતો. જોને તેની સાથે થોડીક વાતચીત કરી, એટલામાં તો તેઓ બન્ને મિત્ર થઇ ગયાં.

બીજે દિવસ જોને રાજા સાથે પ્રભુપ્રાર્થના કરી, અને ભોજન લીધું. રાજાને જોનની સંગત ઘણી ગમતી. તેની સાથે વાતચીત કરવામાં તે આનંદ માનતો. રાજાના હજુરીઆ રાજાના કાન ભંભેર્યા કરતા, પણ જોનનો સ્વભાવ પ્રભુપરાયણજ રહેતો; તેનામાં સ્વાર્થનો કંઈ પણ અંશ નહોતો. આગળ તો ખુશામતીઆ રાજાને ખુશી કરવાનાજ ઉદ્દેશથી “ હાજી હા ” ભણતા, અથવા વાતો કરતા તે પણ પોતાનું કૂડકપટ છૂપાવીને. જોન તો પોતાના મનમાં જે હોય તે રાજાની પણ પરવા રાખ્યા વગર કહી દેતી, તેથી રાજાને જોન સાથે બહુ ગમ્મત આવતી.

જમ્યા પછી જોન પોતાના ઘોડા ઉપર બેસી કવાયત કરતી હતી, અને રાજા ને ડયુક તે જોતા હતા. રાજા જોનની કવાયત જોઈ એટલો બધો ખુશી થઈ ગયો કે તેણે તેને એક પાણીદાર ઘોડી બક્ષીસ આપી.

ધર્મમંડળ આવી દરરોજ જોનને સવાલો પૂછતું, પણ જોન પોતાને મનગમતાજ સવાલોના જવાબ આપતી. તેથી ધર્મમંડળે શંકા ઉઠાવી કે તે પ્રભુ તરફથી કે સેતાન તરફથી

આવી છે, તે નક્કી કરી શકાય નહિ, અને તેથી પદ્ધતિસર બધી માહિતી મેળવવા યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનોને નીમવા જોઇએ. હવે અમારે પોઇટીઅર્સ તરફથી જવું પડયું. જોનને તપાસવા પ્રૉફેસરોનું એક મંડળ ભરાયું હતું. યુદ્ધકળાનો તો તેઓને આંકડો પણ આવડતો નહોતો. આ નકામા લોકો આ વીર બાળાની વીરતા, શી રીતે જાણી શકે ?

તોપણ જોનની વાણી હમ્મેશાં મીઠી હતી. પોતે ગંભીર રહેતી; શાન્ત રહેતી. પોતાનીજ તપાસ ચાલતી હોય, એમ એ માનતી નહોતી; પણ કોઇ પ્રેક્ષક હોય, એવું માની મન મનાવી લેતી. અવ્યગ્ર ચિત્તે તે હમ્મેશાં સચોટ જવાબો આપતી. તેનું ઉચ્ચજ્ઞાન પોથીઓની બધી કૃત્રિમતા અને કળાઓને તોડી પાડતું. નિષ્કલંકી હૃદય આગળ કલંક કેમ ફાવી શકે ?

તે નિખાલસ દિલે પોતાના અનુભવની–જે ફિરિસ્તાઓને તે જોતી તેનું બ્યાન કરતી. તેની રીતભાતમાં જરાપણ કૃત્રિમતા નહોતી. જ્યારે તે બોલતી ત્યારે ન્યાયાધીશ પોતાને ભૂલી જતો; પ્રેક્ષકો પણ પોતાને ભૂલી જતા; એવો મધુર તેનો કંઠ હતો. તેની વય સત્તર વર્ષની હતી. માત્ર સત્તર, અને વળી તેને શિખામણ આપનારો કે માર્ગ દેખાડનારો કોઈ નહિ. તે કોઇ વખત બ્હીતી નહોતી, અસંખ્ય વિદ્વાનોની વચ્ચે તે ઉભી રહેતી. પોતાના ઉત્કૃષ્ટ આત્માથી તે બધાંને છક્ક કરી નાખતી, અને તે કોઇ નિશાળમાં શીખેલી કળાથી નહિ પણ પોતાની પ્રકૃતિના માધુર્યથી. તેનો કંઠ એટલો તો મધુર હતો

અને તેનું વક્તૃત્વ એટલું તો અજબ હતું કે તે બધાને જાદૂથીજ વશ કરી લેતી, પણ આ જાદૂ સેતાનનું ન હતું.

તે વાંચી શકતી નહોતી. જ્યારે વિદ્વાનો તેને અઘરા સવાલો પૂછી બહુ મૂંઝવતા અને હેરાન કરતા ત્યારે તે કહેતી: "પ્રભુએ મને યુવરાજને ગાદીએ બેસાડવા નીર્મી છે. બીજું હું કંઈ જાણુતી નથી."

આ દિવસો કંટાળા ભરેલા હતા, પણ જોનનો ચહેરો હમ્મેશાં પ્રફુલ્લિત રહેતો. જોનને જરા પણ વિશ્રામ મળતો નહોતો. જોનના પરીક્ષકોને બધી જાતની સગવડ હતી, તોપણ જોને કોઈવખત નહોતો કંટાળો દર્શાવ્યો કે નહોતો ક્રોધ કર્યો.

એક વખત એક વિદ્વાન તેને વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો.

"પ્રભુએ તમને પોતાનું કામ પૂરૂં પાડવા કેમ નીર્મ્યાં? શું તેને પોતાને હાથ નથી? તેને તમારી મદદની શી જરૂર છે?"

કચેરીમાં ગડબડાટ શરૂ થયો. બધા જોનનો ઉત્તર સાંભળવા સચેત થયા. પહેલા વિદ્વાને ચારે તરફ નજર કરી અને લોકો ઉપર થયેલી અસર જોઈ ખુશી થયો, પણ જોન શાન્ત મને બેઠી હતી. તેના શબ્દોમાં જરાપણ મુંઝવણ કે વ્યગ્રતા નહોતાં.

"જે તેની મદદ ચાહે છે, તેને તે મદદ કરે છે. ફ્રાન્સના વીરપુત્રો લડશે, અને તે તેઓને વિજય આપશે."

ચારે તરફથી શાબાશ! શાબાશ! એવા પોકારો ઉઠયા અને પેલા વિદ્વાનનું મ્હોં લેવાઈ ગયું.

એક દિવસ તો આથી પણ અઘરા સવાલ તેને પૂછવામાં આવ્યા:—

"ત્યારે તમારા ફિરિસ્તાઓ કઈ ભાષા બોલે છે?"

"ફ્રૅન્ચ."

"શું? ખરેખર! તેઓ શુદ્ધ ફ્રૅન્ચ બોલે છે? ફ્રૅન્ચ પણ તેઓ ભણે છે?"

"હા, ઘણી સારી રીતે."

"તમારા પોતાનાથી પણ સારી રીતે?"

"તે હું કહી શકતી નથી, પણ તમારાથી તો વધારે શુદ્ધ તેઓ બોલે છે."

ચારે બાજુથી આનન્દ આનન્દના અવાજો ઉઠયા. પરીક્ષા આગળ ચાલી:—

"તમને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે?"

"તમારાથી વધુ."

"ત્યારે તમે તમારી દિવ્યતાની કંઈ નિશાની આપશો?"

"મને ઑરલીઅન્સ મોકલો, અને પછી તે નિશાની તમે જોશો."

જોનની આંખમાં અગન ઝરતી હતી. લોકોએ જોનને વધાવી લીધી. જોન શરમાઇને બેસી ગઈ, કારણ કે તે લોકોમાં પ્રખ્યાત હતી; તેનો વિજય થયો હતો. તે કોઇ દિવસ ફૂલાઈ ન જતી, પણ વિજય મળ્યે શરમાતી.

જોનનો ઉપલો ઉત્તર બધા ઇતિહાસોમાં પ્રખ્યાત થઈ પડયો છે.

બહુ અણુગમો ઉત્પન્ન થતો ત્યારે તે કહેતી:—

" જુઓ ! પ્રભુનો ગ્રન્થ તમારાં બધાં થોથાં કરતાં ઉત્તમ છે; અને મ્હારો આશય એ છે. હું તમને બધા વિદ્વાનોને કહું છું કે તમે એ પ્રભુના ગ્રન્થમાંથી એક અક્ષર પણ ઉકેલી શકતા નથી."

અમારે ઉતારે જોન સાથે ચર્ચા ચલાવવા ઘણા વિદ્વાનો અને સાક્ષરો આવતા. આ સર્વ વિદ્વાન પુરૂષો ઉપર જોન જાદૂનું ઝાળું વણતી. તેનો આ ગુણ કોઇ સમજાવી શકતું નહિ, અથવા સમજતું નહિ. બધા કબૂલ કરતા કે એને પ્રભુએ મોકલી છે.

આખો દિવસ જોન કૉર્ટમાં જે જે બોલે, તેને કાયદાઓ લાગુ કરવામાં આવતા. જોનથી ઘણું કાચું પણ કતરાતું; પણ રાત્રે જ્યારે તે ખાનગીસભા ભરતી, ત્યારે જોન ન્યાયાધીશ હતી, અને તેના ન્યાયાધીશો તેની હાથ નીચે હતા. જોનને પોતાનું કાર્ય સફળ કરવા રાત્રિ દિવસ મહેનત કરવી પડતી.

છેવટે જોનનો પક્ષ વધ્યો, અને લોકોમાં તેની લાગવગ પણ વધારે થઈ. ન્યાયાધીશોને પોતાનું કામ છોડી દેવું પડયું. બીજે દિવસે તેઓએ આવો ચૂકાદો આપવા હૂકમ કર્યો:-

"કુમારિકા જોન પ્રભુના ધર્મમાં છે, અને તેને પ્રભુની વિરૂદ્ધ કોઈની પણ સ્હાય નથી; તેથી રાજાએ તેની માગણીને માન આપી તે જે મદદ માગે છે, તે તેને આપવી જોઇએ. જો રાજા તેની માગણી નાકબૂલ કરશે, તો પ્રભુને નાખુશ કરવા જેવું તે થશે. જો તે પ્રભુને નાખુશ કરશે, તો પ્રભુની તેના ઉપર કફા મરજી ઉતરશે."

ફ્રૅાર્ટ ઉઠી અને ચારે તરફથી આનન્દના પોકારો ગાજ્યા. લોકોએ અભિનંદન આપવા જોનને ઘેરી લીધી, અને કેટલીક વાર સુધી તો મ્હેં તેને એ ભરતીમાં દીઠી પણ નહિ.

૭.

આ મ્હોટો દિવસ હતો.

અમે જીત્યા હતા. કાવત્રાખોરોનાં કાવત્રાં ધૂળમાં મળ્યાં હતાં. અમારી ખરી પ્રવૃત્તિ તો આજથી શરૂ થઈ. નિસ્તેજ ફ્રાન્સ તેજથી ઝળકવા લાગ્યું. જોનનું નામ સાંભળી ઉમંગ વગરના લોકોમાં હિંમત આવી. તેઓ તેના વાવટા નીચે લડવા તૈયાર થવા લાગ્યા. વીરત્વનાં ગીતો અને રણસંગીત જ્યાં ત્યાં સંભળાવા લાગ્યાં. અમે બાલ્યાવસ્થાના દિવસો ડૅામરેમીમાં ગાળ્યા હતા તે વખતનાં જોનનાં વચન મને યાદ આવ્યાંઃ–

"રણશીંગાં તેમને એકઠા કરશે; તેઓ એકઠા થશે, અને કૂચ કરી જશે !"

એમ કહેવામાં આવે છે કે વિપત્તિઓ આવે છે, ત્યારે એકલી નથી આવતી. એવીજ રીતે સંપત્તિ પણ એકલી નથી આવતી. અમારી અવદશાની રાત્રિ આજ આથમી ગઈ, અને સદ્‌ભાગ્યનો સૂરજ ઉગ્યો. સ્ત્રી પુરૂષનો પોશાક પહેરી લડવા નીકળે, એ ધર્મ તરફનો વાંધો હતો. હવે એ વાંધો પતી ગયો. મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું કે જોને સમયને અનુસરીને પુરૂષનું કામ કરવાનું છે, તેથી તેને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પહેરવાની રજા છે.

આ વાત અમારી તરફેણમાં હતી. પગલે પગલે અમારૂં

ભાગ્ય ઉઘડવા લાગ્યું. આગલે દિવસે ચૂકાદો દૂતો મારફત રાજાને મોકલવામાં આવ્યો હતો. બીજે દિવસે સવારે વ્હેલાં અમે રણશીંગાના અવાજો સાંભળ્યા. એક, બે, ત્રણ; શાંતિ. એક, બે, ત્રણ; શાંતિ. એક, બે, ત્રણ; શાંતિ. એ તો ચોક્કસ હતું કે રાજાએ ચોપદારો મારફત લોકોમાં જાહેરનામું કહાડયું હતું. દરેક ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ, પુરૂષો અને બાળકો વસ્ત્ર પહેર્યા ન પહેર્યા કે બ્હાર દોડતાં હતાં. સઘળા રસ્તાઓ ભરચક ભરાઈ ગયા હતા. રણશીંગાના સૂર વધારે જોરથી ગાજવા લાગ્યા, પડઘા પડવા લાગ્યા, અને લોકો વધારે ને વધારે ઉભરાતાં ચાલ્યાં. બહુ મહેનતે અમે ચોગાનમાં પહોંચ્યા, ત્યારે નીચેનું હૂકમનામું સંભળાયું:–

"પ્રભુની કૃપાથી ફ્રાન્સના રાજ્યાધિકારી ઉચ્ચ અને આજમ ચાર્લસ હૂકમ કરે છે કે તેણે કુમારિકા જોનને પૂર્ણ અધિકાર અને પૂર્ણ માન સાથે ફ્રાન્સના લશ્કરની સેનાધિપતિ બનાવી છે–"

આ પૂરૂં થયું ન થયું એટલામાં તો લાખો ટોપી ઉંચી ઉડી. લોકોએ હર્ષનાદોથી ગગન ફાડી નાખ્યું. પહેલાં તો લાગ્યું કે આ હર્ષનાદો કોઇ દિવસ પૂરાજ નહિ થાય, પણ ધીમે ધીમે પાછી શાંતિ પ્રસરી. ચોપદારે ચાલુ રાખ્યું:–

"—અને તેના મદદગાર તરીકે રાજકુટુંબના એક કુંવર ડયુક ઑાફ ઍલેન્કોનની નીમણુંક કરવામાં આવી છે."

હૂકમનામું પૂરૂં થયું કે લાખો ઠેકાણેથી પાછા હર્ષનાદ થયા, અને ધીમે ધીમે તેના પડઘાઓએ શહેરની ગલીએ ગલી ગજવી મૂકી.

ફ્રાન્સના લશ્કરની ઉપરી ! અને તેના હાથ નીચે રાજવંશી કુંવર ! કાલે તે કંઈ નહોતી—આજે તે આ હતી. કાલે તે સારજંટ કે સાધારણ લડવૈયાની જગ્યાએ પણ નહોતી. આજે તે સૌથી ઉંચી હતી. કાલે સઘળા તેની તરફ હસતા હતા, આજે સઘળા તેના તાબેદાર સેવક હતા. મને આ બધું વિચિત્ર લાગતું હતું; વિચિત્ર હતું, તોપણ સત્ય હતું. આ સર્વ બાબતો વિષેજ હું વિચાર કરતો હતો.

મને બાલ્યાવસ્થા યાદ આવી. બધું સ્વપ્ન માફકજ લાગતું. એક ન્હાનકડા ગામમાં—જે ગામનું નામ કોઇએ ભાગ્યેજ સાંભળ્યું હોય એવા ગામમાં જોન ઉછરી હતી. તે તદ્દન અજ્ઞાન હતી. તે કક્કો પણ શીખી નહોતી. હા, તે નાજુક અંગની બાલિકા હતી—અબળા હતી; તોપણ અચળ નિશ્ચયથી ધારેલો મનોરથ તેણે પરિપૂર્ણ કર્યો હતો. તેની લોકોમાં લાગવગ નહોતી. તેણે પાર પાડેલું કામ મહાભારત હતું. સીઝરે દુનિયા જીતી, પણ રોમનું ચુંનદામાં ચુંનદું લશ્કર તેની પાસે હતું. ઉપરાંત તે પોતે પણ મહાન લડવૈયો હતો. નેપોલીઅને યૂરોપખંડ ધ્રૂજાવ્યો, પણ તેની નીચે લાખો સ્વદેશાભિમાની યોદ્ધાઓ હતા. વાચક ! તું વિચાર કર. જોને સીઝર કે નેપોલીઅનથી પણ મ્હોટું પરાક્રમ કર્યું હતું. સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે કંઇ પણ લાગવગ સિવાય તે સેનાધિપતિ થઈ હતી. સત્તર વર્ષની વયે લશ્કરની સરદારી લઈ રણસંગ્રામમાં કોઇએ ઘૂમી અચળ કીર્તિ મેળવી હોય, તો જોનનો દાખલો દુનિયાના ઇતિહાસમાં મોજુદ છે.

—મને આ બધું વિચિત્ર લાગતું હતું; વિચિત્ર હતું, તોપણ સત્ય હતું.

૮

જોનનું અધિકારી તરીકેનું પહેલું કામ ઓરલીઅન્સના અંગ્રેજ સરદારને કિલ્લો ખાલી કરી ફ્રાન્સ બહાર ચાલી જવા ફરમાવવાનું હતું. આ કાગળ બ્લોઇથી રવાના કરવાનો હતો. હવે માણસો, ખોરાક, પૈસા વગેરે ખૂબ ભરાવા લાગ્યું. બ્લોઈ હવે નવા લડવૈયાઓને દાખલ કરવાનું અને અમારો ભંડાર રાખવાનું મુખ્ય સ્થાન થયું.

દરમ્યાન તેનું બખ્તર અને તેના વાવટા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

ટૂર્ઝ ગામમાં ધમાલ મચી રહી હતી. જરા જરામાં ઘોડાના ખોંખારવ સંભળાતા, રણસંગીત ગાજતું અને યોદ્ધાઓની કૂચના અવાજ ઉઠતા. જ્યાં ત્યાં વીરગાન સંભળાતાં, ગામ અજાણ્યાથી ભરાઈ જતું, રસ્તાઓ અને ધર્મશાળાઓ ભરેલાંજ રહેતાં, અને ઠેકઠેકાણે પ્રફુલ્લતા પ્રસરતી. જોનનું દર્શન કરવા લાખો માણસ આવતાં, પણ તેને પોતાના કામમાં એટલું બધું ગૂંથાઈ રહેવું પડતું, અને એટલા અમીર–ઉમરાવોને મુલાકાત આપવી પડતી કે તે કોઇ દિવસ નવરીજ થતી નહોતી.

અમે બ્લોઈમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા. અહા ! શું તે છાવણીનો દેખાવ ! જ્યાં જોઇએ ત્યાં અવ્યવસ્થા. સીપાહીઓ દારૂ પીતા, પોકારો પાડતા, અને જેવા આવે એવા કસમ ખાતા. વળી જ્યાં ત્યાં બીભત્સ ભાષા સંભળાતી. ઉપરાંત ત્યાં કેટલીક વેશ્યાઓ હતી–એટલે તો કુત્સિતતાની વાતજ

હાયર નામનો જોનના હાથ નીચે યુદ્ધ પ્રવીણ લડવૈયો હતો. તેણે પોતાની આખી જીંદગી લડાઈઓમાં અને બ્હારવટામાં કહાડી હતી. જાણે લોહનો અડગ સ્તંભ ઉભો હોય, એવું તેનું શરીર ભાસતું. વ્યવસ્થા રાખવાની તેની રીત અજાયબ જેવી હતી. જ્યાં તે જતો, ત્યાં પોતાનો પ્રચંડ હાથ ફેરવતો, અને જેને એ હાથ લાગતો તે જમીન ઉપર બેવડો થઈ પડી જતો. સાથે સોગંદોના તો વરસાદજ વરસતા.

અમે આ સઘળી લીલા જોતા જોતા અમારી છાવણી તરફ ચાલ્યા. થોડેક છેટે ચાલ્યા કે અમે ફ્રાન્સના અધિકારી વર્ગને જોયો. જોનના હાથ નીચે આખા ફ્રાન્સમાં પંકાયેલા છ સરદારો હતા. તેઓ જ્યારે બખ્તર સજતા, ત્યારે તેઓ બહુ ભવ્ય લાગતા. એમાં ફ્રાન્સનો લૉર્ડ હાય ઍડમીરલ તો ઘણો ફાંકડો હતો.

હાયર જોનનું સૌન્દર્ય અને સાથે સાથે તેનું શૈશવ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયો. જોને સરદારોને મળી લીધું, પછી હાયર સિવાય બીજા બધા ચાલી ગયા. પોતાના તંબુમાં બેઠાં બેઠાં તે બન્ને લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવા બાબત વાત કરતાં હતાં.

પહેલાં તો જોને કહ્યું કે બધી વેશ્યાઓ નીકળી જવી જોઈએ. બીજું એ કે સીપાહીઓની ખરાબ વર્તણુંકનો પ્રતિબંધ કરવો, અને દારૂની ચોક્કસ હદ સિવાય મના કરવી. પણ છેલ્લે તો જોને હદજ વાળીઃ—

"દરેક માણસ જે મ્હારા વાવટા નીચે લડવા તૈયાર છે, તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પાપથી મુક્ત થવું જોઈએ; તેમજ પ્રાર્થનાને વખતે દિવસમાં બે વખત હાજર રહેવું જોઈએ."

હાયરની બધી ધીરજ ચાલી ગઇઃ "જહાનમમાં ઉછરેલા એ પાપીસેતાનો પ્રાર્થના કરશે ? પહેલાં તો આપણુ બન્નેને ફાંસીએ લટકાવશે."

તેણે અનેક જાતના વાંધા ઉઠાવ્યા; સીપાહીઓની અનેક જાતની નિંદા કરી, પણ જોન તો પોતાનીજ વાતને વળગી રહી. છેવટે હાયરે કહ્યું કેઃ "હું બનતાં સુધી તાબે થઈશ; પણ જો કોઈ લડવૈયો મ્હારી આજ્ઞા નહિ માને તો તેનું માથું હું ઉડાવી દઇશ." જોને હસતાં હસતાં આ દલીલ સ્હામે પણ વાંધો કહાડયો. તેણે કહ્યું કે સઘળાએ પ્રાર્થના પોતાની રાજી ખુશીથીજ કરવી જોઇએ. જોનના દયાળુ હૈયાની તો વાતજ શી ! જોનની એક બીજી વાતથી હાયર વધારે મુંઝાયોઃ—

"હાયર ! મ્હારા પ્રિય સરદાર ! ત્યારે તમે પણ પ્રાર્થના કરશોને ?"

"હું ?! હું કોઇ દિવસ નહિ. હું પ્રાર્થના કરૂં એ કોઈ દિવસ બને ? મ્હેં કોઈ દિવસ પ્રાર્થના કરી નથી. પ્રાર્થના કેમ કરવી એ મને આવડતું નથી. કસમ ખાઇને કહું છું કે–"

"કસમ તમારા છોડી દ્યો. પ્રાર્થના તમારે કરવીજ જોઇએ."

સિંહ નરમ થઈ જાય, એમ પાપમાં અને પ્રપંચમાં આ પ્રવીણ પુરૂષ પ્રાર્થના કરવા કબૂલ થયો.

અમે આ ન માન્યું. પણ હા ! બીજેજ દિવસે સ્હવારે તેને અમે પ્રાર્થના કરતો જોયો. તે પ્રાર્થના કરતો હતો તે જોનને લીધેજ. બને એટલો પવિત્ર દેખાવા એ ડોળ કરતો હતો, પણ તેના મ્હોમાંથી સોગનના વરસાદ વરસતા. ગમે તેમ હોય પણ

હવે રાક્ષસ દેવ થયો હતો. જે માણસની આંખો જોનની આંખો સાથે મળતી, તે માણસ પછી પોતાના મનનો રાજા ન રહેતો, તેનું મન જોનના મનને વશ રહી વર્તતું.

હાયર ધીમે ધીમે સુધર્યો. લશ્કર પણ ત્રણ દિવસમાં વ્યવસ્થિત થઈ ગયું. સઘળી વેશ્યાઓ ચાલી ગઇ હતી. દિવસમાં બેવાર પ્રભુપ્રાર્થના થતી. હાયરને મન તો આ બધું સ્વપ્ન માફકજ હતું: તે આ માની શકતો નહોતો. તોપણ હવે તે લશ્કરને જોઈ ખુશી થતો. બધી વાતમાં તેનું મન સારી રીતે માનતું. લશ્કરમાં તેની શ્રદ્ધા વધી. તે વારેઘડીએ કહેતો:—

"બે ત્રણ દિવસ પહેલાં તો કૂતરાને ભસતું સાંભળીને પણ લશ્કર નાસી જાય એવું હતું, પણ હવે તો તે દોઝખના કિલ્લાઓને પણ ઘેરો ઘાલી શકે એવું બન્યું છે!"

જોન અને હાયરની મૈત્રી સારી રીતે જામી હતી. વળી તેઓમાં ફેર પણ કેટલો? ક્યાં પેલાનું રાક્ષસી શરીર અને ક્યાં આ દેવી! ક્યાં પેલાનાં પૂર્વકાળનાં પાપ અને ક્યાં આનું વિમળું મન!

દિવસમાં દસબાર વખત તેઓ છાવણીમાં આવી જતાં અને જે જે ખામી માલૂમ પડતી, તે તે સુધારતાં. જ્યાં જ્યાં તેઓ જતાં, ત્યાં ત્યાં તેઓને વધાવી લેવામાં આવતાં.

અમે બ્લોઈમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા, ત્યાંસુધી જોને બને તેટલે ઠેકાણે સાત્વિકતા પ્રસારવા પ્રયત્ન કર્યો. અજાયબ જેવું તો એ હતું કે જોન કોઈ પણ દિવસ એકપણ બાબતથી કંટાળતી નહોતી.

એક દિવસ હું તંબુ તરફ આવતો હતો, ત્યારે જોન રડતી

હોય એવું મને લાગ્યું; પણ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તે પેટ ફાટાફાટ હસતી હતી. હસવાનું નિમિત્ત હાયર હતો. તે જ્યારે પ્રાર્થના કરતો, ત્યારે એટલો નમ્ર થઈ જતો કે તેનો સિંહ જેવો સ્વભાવ જે આખો દિવસ જોતા હતા, તેઓને હસવું ઉપજ્યા વગર રહેતુંજ નહિ.

મ્હારા ત્રેસઠમા વર્ષમાં મ્હારી નજર આગળ આ ચિત્ર આબેહૂબ તરવરી આવે છે-તરવરી આવે છે અને હું રોઉં છું; કારણ કે જોનના મૃત્યુ પછી તો મ્હારૂં હાસ્ય સદાકાળ વિરમી ગયું છે.

૯

અમે પૂરભપકામાં ઓરલીઅન્સ તરફ ઉપડ્યા. અમારામાંના કોઇએ વ્યવસ્થાસર લશ્કર કૂચ કરતું જોયું નહોતું, અને હવે આવો ભવ્ય દેખાવ જોઇને તો અમે હર્ષઘેલાજ થઈ ગયા.

અમારા લશ્કરની જૂદી જૂદી ટૂકડીઓ પાડી નાખવામાં આવી હતી. એક એક ટૂકડી ઉપર એક એક સરદાર હતો. આગળ કહ્યા પ્રમાણે પહેલાં તો આ સર્વ સરદારો બ્હારવટીઆ હતા, અને તેથી તાબે થવાનું શિક્ષણ તેઓને મળ્યું નહોતું. તાબેદારીને તેઓ ઓળખતાજ નહિ.

રાજાનો હુકમ હતો કે તમારે જોનને તાબે થવું; પણ હુકમ હતો, તેથી શું? પોતાની મરજી હોય, એવીજ બાબતમાં તેઓ રાજાને તાબે રહેતા, તોપછી જોન શું બિસાતમાં? તેઓ જોનને માન આપતા; જોન વિજય અપાવશે એવું ધારતા, પણ સત્તર વર્ષની છોકરીને તેઓ યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ કેવી રીતે ગણી શકે?

જોનનો વિચાર લોઈરના ઉત્તર કિનારાને ઓળંગી સીધે સીધો ઓરલીઅન્સ ઉપર અચાનક હલ્લો કરવાનો હતો, પણ સરદારો છૂપી રીતે જોનની વિરૂદ્ધ હતા. તેઓ જોનના વિચારોને ભૂલ ભરેલા લેખતા હતા. તેઓએ ઓરલીઅન્સના સુબાનો અભિપ્રાય પૂછાવ્યો. એ પણ જોનની વિરૂદ્ધ હતો.

તેથી તેઓ જોનને છેતરવા લાગ્યા. જોન સરદારો ઉપર વિશ્વાસ રાખી કામ કરતી, પણ હવે તેને ધડો મળ્યો. જોનનો વિચાર લડીને અંગ્રેજોને બહાર હાંકી કહાડવાનો હતો, જ્યારે બીજા સરદારોનો વિચાર અંગ્રેજોની આસપાસ ઘેરો ઘાલી ભૂખે મારવાનો હતો. જોનનો વિચાર થોડાક દિવસમાં બધું ઉકેલી નાખવાનો હતો, પણ બીજાઓ ધીમે ધીમે ફતેહ મેળવવા ઈચ્છતા હતા; પણ જોનના મનમાં જે વાત હતી, તે બીજાઓના મનમાં નહોતી. અંગ્રેજી સીપાહીઓ ઘણા વહેમી હતા. ઉપરાંત ઘણા દિવસ આળસુ રહેવાથી બેદરકાર બની ગયા હતા. તેઓ માનતા હતા કે જોનને સેતાનની મદદ છે. બીજી બાજૂ જોઇએ, તો અમારૂં લશ્કર તાજું અને ઉલ્હાસથી ભરપૂર હતું.

જોન છાવણીમાં બખ્તર પહેરી સૂઈ રહેતી. જેમ જેમ અમે આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ જોનનો ઉમંગ વધતો ચાલ્યો; પણ જ્યારે તેને હું છેતરાઈ છું, એવી ખબર પડી, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. લડવૈયાઓ યુદ્ધ માટે આતુર થઇ રહ્યા હતા, તેઓ પણ ઘણા નિરાશ થઈ ગયા.

જ્યારે ઓરલીઅન્સનો સુબો જોનનો સત્કાર કરવા આવ્યો, ત્યારે પણ જોનનો ક્રોધ ઓછો થયો નહોતો. ક્રોધથી જોને કહ્યું:—" શું તમે ઓરલીઅન્સના સુબા છો ? "

"હા."

"અને શું તમે પ્રપંચ કરી મ્હારી વિરૂદ્ધ ચાલવા હિંમત કરી?"

જોનના ક્રોધથી તેને શરમ લાગી. તેણે ઘણાં ઘણાં બ્હાનાં કહાડ્યાં, ઘણી ઘણી યુદ્ધકળાની બાબતો કહાડી પણ જોને કહ્યું:–

"પ્રભુનું નામ લઇને કહું છું કે તમારી અક્કલ કરતાં મ્હારા સ્વામીની અક્કલ વધારે સારી અને સહીસલામતી ભરેલી છે. ઓરલીઅન્સને બચાવવા ખોરાકનો ભંડાર મ્હારી પાસે છે, મછવાઓ પણ તૈયાર છે; પણ પવન અનુકૂળ નથી. ત્યારે કહો, તમે ડાહ્યા છો તો મ્હારા માર્ગમાં વિઘ્ન શું કામ નાખો છો?" તેઓએ કબૂલ કર્યું કે અમે ભૂલ કરી છે. ત્યાર પછી તેઓને જણાયું કે જોનના અજ્ઞાનમાં ઉચ્ચબુદ્ધિનો પ્રભાવ છે; અને તેને છેતરવી, એ બહુ દુર્ઘટ કાર્ય છે.

"વળી કહો, તમે લશ્કરને અહિં લાવ્યા. હવે શું કરવું?"

સરદારોએ પોતાની ભૂલ કબૂલ રાખી. અમને નકામી તકલીફ ઉઠાવવી પડી હતી. જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં પાછી અમારે કૂચ કરવાની હતી.

જોનને ઠેકાણે બીજી કોઈ છોકરી હોત, તો આવા આવા પ્રવીણ પુરૂષો ઉપર જીત મેળવ્યાથી ફૂલાઈ જાત; પણ જોન ન ફૂલાતાં તુરતજ કામે લાગી. મુખ્ય લશ્કરને રવાના થવાની તેણે ગોઠવણ કરી; અને પોતે હાયરની સાથે હજાર સીપાહીઓની સરદારી લઈ ઓરલીઅન્સ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અરે! શું ત્યારનો ઓરલીઅન્સનો દેખાવ! લોકોની ઠઠ; ઝળહળતી

મશાલો; હર્ષના એટલા અવાજો; ઘંટાના અવાજો અને તોપના નાદો; આ સઘળું હું કોઈ દિવસ ભૂલી જઈશ નહિ.

લોકોની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ વહેતાં હતાં. જોને ધોળા ઘોડાઉપર સ્વારી કરી હતી. ધીમે ધીમે તેને માટે રસ્તો થયો. કોઈ દિવ્ય દેવીની મૂર્તિ માફક તે જણાતી હતી. લોકો તેના પગ ચૂમતા અને જેનો એ કોડ પૂરો ન થતો, તે તેના ઘોડાને અડી પોતાની આંગળીઓ ચૂમી લેતા. જોન જે જે કરતી, તે તે લોકો ખુશી થઈને જોતા; જે જે કરતી, તે તે વિષે તેને શાબાશી આપતા.

વારે ઘડીએ કાને આવા શબ્દો અથડાતા:—

"જુઓ! તે કેવી હસે છે!" "કેવી ભવ્યતાથી તે સલામ ઝીલે છે!" "ઘોડા ઉપર તેને કેવું સરસ બેસતાં આવડે છે!" "જુઓ! તેણે પેલી ગરીબ સ્ત્રીનાં છોકરાંને આશિષ દીધી! અહો! એ કેવું દિવ્ય લાગે છે!" વગેરે.

એવામાં અચાનક તેના વાવટાનો છેડો જરાક મશાલમાં દાઝયો.

"જોન આગથી કે કશાથી પણ બ્હીતી નથી!" ચારે તરફથી લોકોએ અવાજ ઉઠાવ્યો. તુરતજ ધરતી ધ્રૂજી ઉઠી.

જોને લોકો સાથે પ્રભુપ્રાર્થના કરી. જ્યારે તે પાછી ફરી ત્યારે પણ હર્ષઘેલા લોકોના હર્ષનાદ એવા ને એવા હતા. તે આખી રાત્રિ લોકોએ ઉજાણી કરી ઉત્સવ પાળ્યો.

હજી જોન રંગભૂમિ ઉપર આવી હતી. તેનો પાઠ તો હવેથી શરૂ થવાનો હતો.

૧૦

જોન ગમે તે કામ માટે તૈયાર હતી, પણ જ્યાંસુધી લશ્કર આવી પહોંચે, ત્યાંસુધી તેને થોભવાની જરૂરીયાત રહી.

બીજી સ્હવારે–૩૦ મી એપ્રીલે તેણે અંગ્રેજો ઉપર જે જાહેરનામું કહાડયું હતું, તેનો હવે તેણે ઉત્તર માગ્યો. તપાસ કરતાં જવાબ મળ્યો કે દૂત હજીસુધી આવ્યો નથી. તેથી તેણે એક નવો કાગળ લખાવી કિલ્લાનો ઘેરો ઉઠાવી લેવા અને આગળ મોકલેલા દૂતને પાછો સોંપવા બે ચોપદારોને મોકલ્યા, પણ ચોપદારો દૂતને લીધા વગર આવ્યા. અંગ્રેજોએ જોનને કહાવ્યું હતું કે જો તું તુરતજ ત્હારા ગાયો ચારવાના ધંધે નહિ વળગે, તો અમે તને જીવતી ને જીવતી બાળી નાખીશું. જોને મૌન ધારણ કર્યું અને કહ્યું કે હું તેઓ ઉપ-રથી દુઃખ દૂર કરવા માગું છું, છતાં તેઓ તે ન માને તો તેઓની સ્થિતિ દયાને પાત્ર છે. બીજે દિવસે તેણે લૉર્ડ ટેલબૉટને સંદેશો મોકલાવ્યો કે–જો હું તમને હરાવું, તો તમે ફ્રાન્સ બહાર ચાલી જાઓ; અને જો તમે મને હરાવો, તો તમારી મરજી પ્રમાણે મને જીવતી બાળી નાખજો.

પણ સ્હામાવાળાઓએ યુદ્ધ કરવા ના પાડી.

બીજે દિવસે જોને ચુનંદા પાંચ સો લડવૈયાઓ મંગાવ્યા.

પછી લશ્કરની વ્યૂહરચના થવા માંડી. નિરાશ થયેલાઓની આશા જોનને જોઈ સતેજ થઈ. જોનની પાસેથી જેમ એક એક ટૂકડી જતી હતી, તેમ ખુશાલીના પોકાર પાડતી હતી. જોન આ વખતે પંદર વર્ષની લાગતી હતી. લડવૈયાઓને જોઈ

તેના ગાલ ઉપર હમ્મેશાં લાલી આવતી, અને તેની આંખો વધારે ઉગ્ર થતી. તે આ પૃથ્વી ઉપર રહેતી હોય, એવું તેના દેખાવ ઉપરથી જરાપણ લાગતું નહોતું. તેનું સૌન્દર્ય અને તેની છટા અલૌકિકજ હતાં.

તે વખતે સામાનના એક ગાડામાં જોને એક માણસને મુસ્કેટાટ બાંધેલો જોયો. તુરતજ જોને તેની માટે પૃચ્છા કરી.

"એનો દોષ શું છે?"

"લશ્કરમાંથી તે નાસી ગયો હતો."

"હવે એને શું કરવું છે?"

"ફાંસીએ લટકાવવો છે."

"એનો ઇતિહાસ કહો."

"યુદ્ધમાં તો એ શૂરવીર છે, પણ તેણે કહ્યું કે મ્હારી સ્રી મરણ પથારીએ છે. તેને રજા ન મળી, તોપણ તે ચાલ્યો ગયો. દરમ્યાન લશ્કરની કૂચ શરૂ થઇ, અને તેણે કાલે સાંજેજ આપણને પકડી પાડ્યાં."

"પોતાનીજ ઈચ્છાથી?"

"જી, હા."

"ત્યારે તે પછી પોતાનીજ ઈચ્છાથી લશ્કર નહોતો છોડી ગયો. તેને મ્હારી પાસે લાવો. પ્રભુ! પ્રભુ!"

તેને હાથે બાંધેલાં દોરડાં જોને કાપી નાખ્યાં. તે માણસના હાથ લોહીલુહાણ થઈ ગયા હતા. "અરે લોહી?— મને લોહી ગમતું નથી." જોન લોહી જોઈ કમ્પી ઉઠી, પણ એ માત્ર એકજ પળ. પછી તેણે મલમપટાની સામગ્રી માગી.

એક સરદારે કહ્યું: "તમે તકલીફ ઉઠાવવી રહેવા દ્યો. હું બીજા કોઇને બોલાવી લાવું. તમારી પદવીને લાયક એ કામ નથી."

"મ્હારી પદવીને લાયક નહિ ? હું કોણ? મનુષ્યસેવા મ્હારી પદવીને લાયક નહિ ? સરદાર! એવું બોલો નહિ. જગતસેવા ગમે એવી ન્હાની પદવીને પણ શોભાવે છે. મ્હેં કદાપિ તેના હાથ બાંધ્યા હોત, તો લોહી ન નીકળત."

જ્યારે જોન મલમપટો કરતી હતી, ત્યારે તે માણસ છૂપી રીતે નીચી મુંડી ઘાલી જેમ કોઈ પશુ ચારો નીરનારને જુએ, તેમ જોતો હતો. અધિકારીવર્ગ પણ જોન કેમ મલમપટો કરે છે, તે જોઈ રહ્યો. તેઓનું ધ્યાન લશ્કર તરફ નહોતું. કેટલીક વખત ન્હાની જેવી બાબતોમાં પણ લોકો પોતાને ભૂલી જાય છે. લોકો એમ કેમ કરે છે? એનું કારણજ નથી. તેઓ એવા છેજ, અને તેઓને એવા આપણે માની લેવા જોઇએ.

જોને પછી તે માણસને પોતાનો ઇતિહાસ પૂછ્યો.

"દેવી! મ્હારી મા મરી ગઈ, અને તેની પછવાડે એક પછી એક મ્હારાં ત્રણ છોકરાં ચાલી નીકળ્યાં. ત્યારે દુકાળ હતો. જ્યારે તેઓ મર્યા, ત્યારે હું પાસે હતો. મ્હેં તેઓની પાછળ સઘળી ક્રિયાઓ કરી. પછી મ્હારી સ્ત્રી મરણપથારીએ પડી. તેને હું કેમ એકલી મરવા દઉં ? હું કદાચ મરતો હોઉં, તો શું તે પોતે મ્હારી પાસે ન આવે? અરે! તે આવેજ; આગમાંથી નીકળીને પણ આવે, તેથી હું ગયો. મને આલિંગન દેતાં દેતાં તેના પ્રાણ ગયા. પછી તેની ક્રિયાઓ કરી બનતી ઝડપે હું પાછો આવ્યો."

"આ સાચી વાત લાગે છે–મ્હારા તરફ જો." બન્નેની આંખો મળી–એકત્ર થઈ. "જા, હું તને માફી આપું છું, પણ તને ખબર હતી કે જો હું પાછો ફરીશ, તો મને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવશે?" "જી, હા."

"ત્યારે તું કેમ પાછો આવ્યો?"

"કારણ કે સ્નેહ રાખવા મને પૃથ્વીમાં એકપણ વસ્તુ રહી નહિ."

જોનની આંખો ઝબકી.

"અરે! સ્નેહ રાખવા માટે ફ્રાન્સ છે! હા, હજી ફ્રાન્સ રહ્યું છે! ફ્રાન્સના બાળકોને ચાહવા માટે ફ્રાન્સ માતા છે. એ બાળકોને સ્નેહ રાખવા કંઈ નથી, એવું તો નથીજ. ફ્રાન્સને માટે તું જીવજે–અને ફ્રાન્સની તું સેવા કરજે–"

"હું તમારી સેવા કરીશ!"

"તું ફ્રાન્સને માટે લડજે–"

"હું તમારે માટે લડીશ!"

"તું ફ્રાન્સનો સીપાહી થજે–"

"હું તમારો સીપાહી થઈશ!"

"ભલે, તું કહે છે, તેમ થજે; પણ ત્હારૂં નામ શું?"

"લોકો મને મશ્કરીમાં બટુક કહે છે."

જોન હસી, કારણકે આખા લશ્કરમાં મજબૂતમાં મજબૂત અને ઉંચામાં ઉંચો માણસ એ હતો.

"વાહ! બટુકજી! તમે તો રાક્ષસ જેવા છો. પેલી તરવારનું શું કામ છે?"

"ફ્રાન્સને માન આપવા શીખવવાનું એ સાધન છે."

"અને તું હરરોજ કેટલા પાઠ પઢાવે છે? પછી ત્હારા નિશાળીઆ તો શાન્ત થઇ જતા હશે! પછી તો બોલતા પણ નહિ હોય."

જોને તેને તે દિવસે પોતાના અંગરક્ષકની જગ્યા આપી.

બટુક અમને આમ મળ્યો. તે પુરૂષ સારો હતો. તે બીજા ઉપર સ્નેહ રાખવાનું પસંદ કરતો, અને તેથી બીજા તેના ઉપર સ્નેહ રાખતા. જોનની બાબત આખી દુનિયાની બાબતો કરતાં તેને વધારે વહાલી હતી. અમને એ માણસ ઘણો પ્રિય હતો. એ અમને માન આપતો, અને અમે એને માન આપતા. બટુકને મન જોન ફ્રાન્સ હતી, અને તેની માન્યતા પણ ખરી હતી. સ્વતંત્રાનું પુતળું કરીને લોકો તેને પૂજે છે, એમ એ પણ જોનની મૂર્તિને મનમાં ખડી કરીને તેનેજ ફ્રાન્સ તરીકે પૂજતો, અને જોન ફ્રાન્સજ હતી. કોઇ કોઈ વખત તો બટુક જોનને 'ફ્રાન્સ' કહીનેજ બોલાવતો.

કૂચ પુરી થઈ કે જોન મોખરે ચાલવા લાગી. છેટે કિલ્લાઓના બૂરજ દેખાવા મંડયા, અને અમે ત્યાં નિશાન તાકી અમારા લશ્કરમાં યમદૂતોને મોકલવા તૈયાર ઉભેલા તોપચીઓને જોયા. મ્હારી આંખો ઝાંખી થઈ; સૃષ્ટિ ચકડોળે ચડી. મને લાગ્યું કે બીજાઓને પણ ફેર આવે છે, પરંતુ જોન અડગ હતી. તેને મન શાન્તિ હતી. તેની ભાલરેખા ઉપર ચિંતાનું કે ભયનું નામપણ નહોતું. સર્વત્ર શાન્તિ હતી. એ શાન્તિને ભાંગનાર માત્ર અમારા ઘોડાઓની ખરીઓના અવાજ

સિવાય કોઇ ન બોલતું કે ચાલતું. મને છીંક આવતી હતી, પણ છીંક ખાવાનું પણ થોડોક વખત મ્હેં મુલતવી રાખ્યું.

કંઈ પણ સૂચનાઓ કરવાનો મને અધિકાર નહોતો. નહિ તો હું એવી સૂચના કરત કે આમ ધીમે ધીમે ચાલવા કરતાં પૂરપાટીએ કિલ્લાની અંદર દાખલ થઈ જવું. ગમે તેમ હોય પણ હું બ્હીતો હતો. થોડેક ચાલ્યા, એટલામાં દુશ્મનની એક મોટી તોપ બરાબર મ્હારી સામેજ મ્હેં ગોઠવાયેલી જોઈ. મ્હારૂં ધ્યાન આવી આવી બાબતોમાં હતું, એવામાં એક ગધેડું ભૂકયું. હું ભડકી ઉઠયો, અને ભુંડે હાલે મ્હારા ઘોડા ઉપરથી નીચે પડયો. અંગ્રેજ લડવૈયાઓ આ જોઇને હસી પડયા; તુરતજ મ્હારા સાથીઓએ મને જમીન ઉપરથી ઉભો કર્યો.

ગમે એમ હોય, પણ અંગ્રેજોએ જરા પણ અમને હેરાન કર્યા નહિ. અમારે મરવું ન પડયું કે તેઓએ અમારા ઉપર એક ગોળીપણ ન છોડી. કેટલાક કહે છે કે તેઓ જોનને જોઈ અંજાઈ ગયા હતા; અને તે સેતાનની સાથી છે, એમ ધારી તે ડાકણની સાથે યુદ્ધ કરવું અનુચિત છે, એવા મતના હતા. પછી જે હોય તે ખરૂં, પણ અમે શાન્તિથી કિલ્લામાં જઇ શકયા. માર્ગમાં પ્રભુપ્રાર્થનાનું મ્હારા ઉપર જે દેવું રહી ગયું હતું, તે પ્રાર્થના કરી મ્હેં વાળી દીધું.

ઇતિહાસકો જે વાત જાણતા નથી, તે વાત હું જાણું છું. અને તે એ કે જોને પુલ પાસેના કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલવાનું પહેલેથી મન કર્યું હતું, કારણ કે ત્યાં દુશ્મનો તરફથી એટલો જાપતો રાખવામાં આવ્યો નહોતો. બીજા સરદારો જોનની

વિરૂદ્ધ હતા, પણ છેવટે જોનનું ધાર્યું થયું. અમે ઓરલીઅન્સમાં વિજયના પોકાર કરતા પેઠા. થોડીવાર પછી આખું ગામ ઘોર નિદ્રામાં પડયું.

૧૧

બપોરે હું સુખશાંતિમાં બેઠો હતો, એવામાં કોઇએ આવી કહ્યું:–

"ઉઠો! ઉઠો! જોન ખુરશીમાં સૂતી હતી, એવામાં જાગી ઉઠી ને તે અચાનક બૂમો પાડે છે: 'ફ્રૅન્ચ લોહી રેડાય છે! ફ્રૅન્ચ લોહી રેડાય છે! મ્હારાં શસ્ત્રો આપો–મ્હારાં હથીઆર આપો.' અંગરક્ષક દરવાજે હતો, તેણે આ વિષે સરદારોને કહ્યું. થોડા વખતમાં તો બધાને જોનની સ્થિતિ માલૂમ પડી ગઈ."

અમે એકદમ જોન તરફ દોડી ગયા. હથીઆરો સાથે તે અમને માર્ગમાં મળી. બારણા તરફ જતાં જતાં તે બૂમ પાડતી હતી:–

"ફ્રૅન્ચ લોહી રેડાય છે–ફ્રૅન્ચ લોહી." મ્હારા તરફ ફરી કહ્યું: "ફ્રૅન્ચ લોહી રેડાય છે, અને તેં મને એ વિષે ખબર કેમ ન કરી?"

"બધું શાન્ત છે, અને હું કંઈ જાણતો નથી." મ્હેં જવાબ દીધો.

"હમણાંજ તને યુદ્ધનાદો સંભળાશે." તે એમ કહીને નજર બહાર નીકળી ગઈ, અને એ સાચુંપણ હતું. એક પળમાં તો ઘોડાની ખરીના અવાજો સંભળાયા, અને બીજી પળે તો ભડ! ભડ! ભડ! તોપો ફૂટવા લાગી.

અમારા સરદારો પોતાનાં શસ્ત્ર અને ઘોડાઓને લઇને આવ્યા હતા. તેઓ સઘળા જોનની પાછળ ધસી ગયા. પહેલાં તો કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, પણ જોન જ્યારે નજરે પડી, ત્યારે ચારે બાજુથી હર્ષનાદો ગાજવા લાગ્યા.

જોને ઘોડો માગ્યો. તુરતજ પચાસ ઘોડા આગળ આવ્યા. જોન એક ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ.

"રસ્તો કરો! ઓરલીઅન્સની કુમારિકા માટે રસ્તો કરો!" ઓરલીઅન્સની કુમારિકા એ જોનનું નામ પહેલીવાર મ્હેં સાંભળ્યું. પ્રભુનો તેને માટે હું આભાર માનું છું. સમુદ્રનાં પાણી વહાણ આવતાં બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય, તેમ જોન માટે રસ્તો થયો. જોન પંખીના જેવા સૂરથી બૂમ પાડતી હતી. "વધો! આગળ વધો! મ્હારા બંધુઓ! મ્હારા વીરાઓ! આગળ વધો!" અમારો વાવટો એકદમ આગળ વધ્યો.

અગાઉની કૂચ કરતાં આ કૂચ જૂદીજ જાતની હતી. અમને આ વખતે જરાપણ ભય નહોતો. અમારો ઉત્સાહ આ વખતે અપરંપાર હતો. સેન્ટ લપ આગળ અમારા સૈનિકોનું લોહી રેડાતું હતું. કંઈ પણ હુકમ વિના આ લોકો જુસ્સામાં ને જુસ્સામાં એ કિલ્લો લેવા ધસી ગયા હતા, અને હમણાં હાર-વાની તૈયારીમાં હતા. અમે બારણામાં થઇ કિલ્લામાં જતા હતા, એવામાં ઘવાયેલા ફ્રેન્ચ લડવૈયાઓને લઇને થોડાંક માણસોને આવતાં જોઇને તે દેખાવથી જોન કમકમી ઉઠી:–

"અરે! ફ્રેન્ચ લોહી! ફ્રેન્ચ લોહી જોઈ મ્હારાં રૂવાડાં ઉભાં થાય છે!"

અમે તુરતજ રણમાં ધસી ગયા. આ અમારૂં પહેલુંજ યુદ્ધ હતું.

કિલ્લાના અંગ્રેજ સીપાહીઓ ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા આવ્યા હતા; કારણ કે જ્યારે જોન ન હોય, ત્યારે તેઓ અપ્રતિમ શૌર્યથી લડતા. પણ હવે જ્યારે 'ધસો' 'ધસો' કરતી જોન આવી, ત્યારે બાજી પલટાઈ ગઈ. અમારા પક્ષના નાસતા લડવૈયાઓ આગળ વધ્યા, અને દરિયાનાં મોજાંની માફક અંગ્રેજોને ઘેરી લીધા.

અમારા બટુકજી સારી રીતે કામ કરતા હતા. જે તેની કુવાડી નીચે આવતું, તેના તુરતજ કટકા થઈ જતા. એ કહેતો કે હું સોપારી ભાગું છું, અને એ સોપારી ભાંગતો હોય, એમજ દેખાતું હતું. અમે જોનની ચારે તરફ ફરી વળી તેના અંગનું રક્ષણ કરતા હતા; જ્યાં જ્યાં અમારી તરવાર પડતી, ત્યાં ત્યાં એક દુશ્મન ઓછો થતો.

થોડીક પળમાં અમારાં નવાં માણસ આવ્યાં, અને અંગ્રેજોને નાસતાં નાસતાં લડવું પડયું, એ પણ બહાદૂરીથી લડયા, પણ તેઓને કિલ્લામાં નાસી ગયા વિના છૂટકો નહોતો. અમારી ચારે બાજુ ઘવાયેલાઓના અને મરેલાઓના ઢગલેઢગલા પડ્યા હતા. એ જોઇને અમને કમકમાટી ઉપજી. અમે અમારી સૌથી પહેલી કૂચમાં ઘણી લડાઇઓ લડ્યા હતા, પણ ત્યારે રાત્રિ હોવાથી આવો ક્રૂર દેખાવ અમારી નજરે પડયો નહોતો.

જોનના સરદારો તેની આજુબાજુ ફરી વળ્યા. તેઓ ઘણા આનન્દમાં હતા. તેઓએ કહ્યું કે શહેરના લોકો લડાઈ જોતા

હતા; અને હવે આપણે વિજયી થયા છીએ, એટલે બહુ મોજ પડશે.

"હમણાં જવું ? હમણાં નહિ." જોન બોલી.

"ત્યારે હવે શું કામ આપણે અહિં રહેવું ?"

"આપણને હજી કિલ્લો લેવાનો છે. આ તો હજી શરૂઆતજ છે."

"અરે !. એમ કેમ બને ? એવો પ્રયત્ન કરવો, એજ મૂર્ખાઈ છે; અમે તો લશ્કરને પાછા વળવાનો હુકમ કરીએ છીએ."

જોનના હૃદયમાં વીરતાનો રંગ રમી રહ્યો હતો. આવાં વચન સાંભળી તેના ઉત્સાહમાં ભંગ પડયો.

"અરે ! અરે ! શું આપણે અંગ્રેજો સાથે રમ્યાજ કરીશું ? કોઇ દિવસ નહિ લડીયે ? આપણે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરીશુંજ. સરદાર ! હુકમ આપો."

"અરે પણ—"

"પણ બણ કંઇ નહિ. ટાયલામાં વખત ન ગુમાવો. રણશીંગાં ફૂંકો." જોનની આંખમાં અજબ તેજ ભભૂકતું હતું.

હુકમ અપાયો, અને લશ્કર વીરનાદ કરતું ધસી ગયું. શત્રુ તરફથી તોપના ગોળા વછૂટતા હતા. ચારે બાજૂ અગ્નિ વરસતી હતી.

એક વખત અમે હઠયા; બીજી વખત હઠયા. અમે હાર ઉપર હાર ખાધી, પણ જોન ત્યાંથી ખસી નહિ. ત્રણ કલાક ભરતીઓટ ચાલી. કોઇ વખત અમે જીતીએ, તો કોઈ વખત પેલા જીતે; પણ હાયરે છેલ્લો હુમલો કર્યો અને અમે જીત્યા. સેંટલૂપનો કિલ્લો હવે અમારો હતો.

સઘળા જોનને શોધવા લાગ્યા, કારણ કે તેના ઘોડા ઉપર એ નહોતી. ઘણી મહેનત પછી અમે એને મુડદાઓના ઢગલામાં પડેલી જોઈ. તે રડતી હતી—ગમે તેમ તોય એ છોકરી હતી; તેનું વીરહૈયું ગમે તેમ તોપણ છોકરીનું હૈયું હતું, મરણ પામેલા મિત્રો અને શત્રુઓની માતાઓની સ્થિતિ શું થશે? તેનો એ વિચાર કરતી હતી.

અમે જેને કેદ પકડયા, તેમાં ઘણા પાદરીલોકો હતા. જોને તેઓનું રક્ષણ કર્યું અને જીંદગી બચાવી. અમે જોનને કહ્યું કે તેઓ લડવૈયા છે, પણ આપણને છેતરવા તેઓએ પાદરીનો પોશાક પહેર્યો છે. પણ જોન બોલીઃ—

"એથી શું? તેઓએ પ્રભુના સેવકોનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે. આમાંથી તો એકાદ તો પવિત્ર હશેજ, અને તે એક પણ ભેગાભેગો મરાઈ જાય તે કરતાં તે એકને ખાતર તેની સાથે બીજા બચે, એજ બહેતર છે. મ્હારી સાથે તેઓ ખાશે, પીશે અને પછી હું તેમને સહીસલામત છોડી દઈશ."

અમારા કેદીઓને પકડી ઝુંડા ઉડાવતા અમે શહેરમાં પેઠા. સાત વર્ષમાં જો ફ્રેન્ચોએ કંઇ પણ વિજય મેળવ્યો હોય, તો આજ હતો; અને એ વિજયનું નિમિત્ત જોન હતી. તે હવે એટલી બધી વહાલી થઈ પડી હતી કે તેને રસ્તામાંથી નીકળવાનો માર્ગ ઘણી મુશ્કેલીથી મળતો હતો.

૧૨

જોન બીજે દિવસે લડવા માગતી હતી, પણ પાપી સરદારોની પવિત્ર સભાએ તે દિવસ ધાર્મિક તહેવાર હોવાથી યુદ્ધ

ન કરવા સૂચવ્યું. વસ્તુસ્થિતિ તો એવી હતી કે તેઓએ તે પવિત્ર દિવસને પોતાના કાવાદાવાઓ અને પ્રપંચથી પતિત કર્યો હતો. તેઓએ ઓરલીઅન્સ તરફના ઉપયોગી કિલ્લાઓ ઉપર હૂમલો કરવાનું નક્કી કર્યું, અને જો એમાં તેઓ ફાવે તોપછી બીજા વધારે મજબૂત કિલ્લાઓ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. આવી રીતે સોલોન સુધી બધી હદ ફ્રેન્ચોના તાબામાં આવી જતી હતી. તેઓએ આ યોજના જોનથી છૂપી રાખવા ધાર્યું.

પણ જોને અચાનક આવી તેઓએ શો નિશ્ચય કર્યો હતો તે પૂછ્યું. તેઓએ ઉત્તર વાળ્યો કે:–'કાલે અમારો વિચાર ઓરલીઅન્સ તરફના કિલ્લાઓ ઉપર હૂમલા કરવાનો છે.'

"વારૂ, પછી ?"

"પછી ? કંઇ નહિ."

"તમે મૂર્ખ થયા છો ! એ તરફના કિલ્લાઓ લઈ તમે શું કરશો ?"

સર્વેએ ન્હાની ન્હાની અને પ્રશ્ન સાથે સંબંધ વિનાની બાબતો કહાડવા માંડી; જોને તેઓને અટકાવીને કહ્યું:—

"તમે ખાલી મફતના વિઘ્નવાળી યોજનાઓ શોધી વખત ગુમાવો છો; એટલુંજ નહિ, પણ એ ઉપરાંત ઘણું નુકશાન કરાવો છો. વળી મ્હારાથી બધું છૂપાવો છો. પ્રભુનું નામ લઇને કહું છું કે અંગ્રેજો ત્રણ દિવસમાં ઓરલીઅન્સમાંથી જશે !"

"જરાક ડહાપણ તો વાપરો." ચારે બાજૂથી અવાજો ઉઠયા.

"ડહાપણ વાપરીને ભૂખે મરવું ? આને તમે શું લડાઈ

કહો છો ? પુલ ઉપરના કિલ્લાઓ આપણે પહેલા લેવા જોઇએ; જો આપણે ડાહ્યા હઇશું, તો એમજ કરીશું. તમે એક દિવસ નકામો ગુમાવવા ધારો છો ! ”

સભાનો અધ્યક્ષ બોલ્યો: “ બાપુ ! ઉતાવળે આંબા ન પાકે. ધીમે ધીમે બધું થાય. સઘળા કિલ્લા કંઈ હૂમલો કરી લેવાય છે ? ”

“ હા, શું કામ ન લેવાય ? મ્હારો એ હુકમ છે. દક્ષિણ તરફના કિલ્લાઓ ઉપર કાલે પરોઢીએ આપણે જઇશું. ”

“ અને તેના ઉપર હુમલો કરીશું ? ”

“ હા, હુમલો કરીશું. ”

બખ્તર ખખડાવતો એટલામાં હાયર આવ્યો. તેણે છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા હતા.

“ મ્હારા સરદાર ! એજ સાચા શબ્દો છે ! આપણે હુમલો કરી બાહુબળથી જીતીશું. ”

પછી જોન ચાલી ગઇ. હાયરે સભામાં પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો:—

“ જોન તમારે મન બાળક છે, પણ તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં સારી રીતે પ્રવીણ છે. તમારામાંનો વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ પુરૂષ પણ તેની સાથે સરખામણીમાં ન આવી શકે. ”

જોન સાચું બોલી હતી. શત્રુઓને હવે ખબર પડી હતી કે ફ્રેંચો હૂમલા કરવા નીકળ્યા છે, હૂમલા ઝીલવા નહિ; હવે ફ્રેન્ચ પાછી પાની નહિ કરે. હવે તેઓ મોખરે રહી લડશે.

અમે મજબૂત લશ્કર લઇને નદી ઓળંગી. નહેરની

આસપાસ અમે પૂલ કરી દક્ષિણુ કિનારા તરફ સારી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ ચાલ્યા. ત્યાં સેંટ જોનનો કિલ્લો અંગ્રેજોએ ખાલી કરી જમીનદોસ્ત કર્યો હતો. જોને ઑાગસ્ટીન્સના કિલ્લા ઉપર પહેલાં પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો. વળી રણુશીંગાં ફૂંકાયાં, અને અમે આગળ વધ્યાં. અમે સ્હામા પક્ષ કરતાં નબળા હતા. ઉપરાંત તે લોકોમાં બીજા કિલ્લાઓ ઉપરથી માણુસ ભળ્યાં, અને અમને ઘેરી લીધા. અમારૂં ન્હાનું લશ્કર નાસવા લાગ્યું. શત્રુઓ અમારા માણુસોને ગાળો દેતા, અપમાન કરતા, પાછળ પડતા અને કાપી નાખતા.

જોને પોતાના સીપાહીઓ ભેગા કરવા બનતું કર્યું; પણુ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. પછી જોનનો મિજાજ ગયો. તેણુે લશ્કરને આગળ વધવા હુકમ આપ્યો. પછી દુશ્મનો વચ્ચે ઘોડો કૂદાવી બોલી:—

"આખા લશ્કરમાંથી જો માત્ર દસ બારજ માણુસ બાયલાં નહિ હોય, તોપણુ હું જય મેળવીશ. મને એટલાં બસ છે. ચાલો મ્હારી સાથે!"

જોન દોડી ગઇ, અને વીસેક માણુસો જેણુે તેના શબ્દ સાંભળ્યા હતા, તેઓ તેની પછવાડે ધસ્યા. જોનને બે ચાર માણુસો સાથે આમ ધસતી આવતી જોઇને અંગ્રેજોએ વિચાર્યું કે ખરેખર! એ ડાકણુજ છે. આવા તર્કથી એકદમ તેઓમાં ભય પેઠો, અને તેઓ પૂઠ ફેરવી નાઠા.

અમારા લશ્કરે પછવાડે જોયું. તેઓએ જ્યારે જોનનો વાવટો શત્રુઓની વચ્ચે ફરફરતો જોયો, ત્યારે હિંમત એકઠી

કરી અમારી પછવાડે આવ્યા. હવે અમે અમારા હાથનો સ્વાદ શત્રુઓને ચખાડયો. જોને કહ્યું કે આપણે આ કિલ્લો જીતવોજ જોઈએ. અંગ્રેજો ઘણાજ શૌર્યથી લડયા; તોપણ અમે તોપને કે તોપના ગોળાઓને ગણકારતા નહિ, અને ઉપરા ઉપરી હુમલાઓ કરતા, તેથી તેમને પાછું હઠવું પડયું.

ઑગસ્ટીન્સનો કિલ્લો અમે તાબે કર્યો, પણ હજી ટૂરેલીસનો તાબે કરવાનો રહ્યો. જો પૂલ જીતી તે કિલ્લામાં પડી રહેલા લશ્કરને હરાવીએ, તો તે પણ અમારો થાય. એક મહાભારત કામ અમે કર્યું હતું, અને જોનનો નિશ્ચય બીજું પણ પાર પાડવાનો હતો; તેથી તેણે લશ્કરને લૂંટફાટ કરવા છૂટું ન મૂકી દેતાં, બધી વ્યવસ્થા સાચવી.

તે દિવસે અમે સર્વે થાકી ગયા હતા. જોનની મરજી તો ટૂરેલીસ આગળ પડાવ નાખવાની હતી, પણ અમે તેને માંડ માંડ સમજાવી પૂરતો વિશ્રામ લેવા તેના ઉતારામાં મોકલી. વળી એક તબીબની પણ ગોઠવણ કરી, કારણકે તેના પગમાં ઝખમ થયો હતો.

૧૩

જોનને વિશ્રામની જરૂર હોવાથી તેણે તે દિવસે કોઈને મુલાકાત આપી નહિ. સાંજે તે જમી, અને તેના ઘાને મલમ પટો લગાવવામાં આવ્યો; પણ તેણે સૂઈ જવાને બદલે મને બોલાવવાને બટુકને મોકલ્યો. જોનને પોતાની માને એક કાગળ લખવાનો હતો. હું આવ્યો કે તુરતજ તે લખાવવા બેઠી. પ્રેમના થોડાક શબ્દો લખાવ્યા પછી તે આ શબ્દો બોલી:—

"પણ આ કાગળ લખવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે મને ઝખમ થયો છે, એવી તમને ખબર પડે, ત્યારે તમે ચિંતા કરશો નહિ; અને જો તમને કોઇ ડરાવે, તો ડરી જશો નહિ."

"નહિ, એમ લખાવો નહિ. તેઓ બિચારાં આ વાંચીને કેટલાં ગભરાશે! બે દિવસ પછી તમે લખાવજો કે મ્હારો પગ ઘવાયો હતો. એટલીવારમાં તે સારો પણ થઈ જશે. પછી લખજો કે પગ સારો પણ થઈ ગયો છે. કોઇને મુંઝાવી નાખો નહિ. મ્હારૂં કહ્યું માનો." રૂપેરી ઘંટડી વાગે, એવા ઝીણા અવાજે જોન બોલી:–

"મ્હારા પગ માટે? થોડાક ઉઝરડો પડયો છે, તેને માટે હું શું લખું? તેનો તો મને ખ્યાલજ નથી."

"શું તમને બીજો કોઈ ઘા વાગ્યો છે, અને છૂપાવો છો?"

જોનની દાસી ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી તબીબને બોલાવવા ઉઠી, પણ જોને તેનું કાંડુ ઝાલી રાખી કહ્યું:–

"બાપુ! શાન્ત થા. મને કયાંયપણ ઝખમ પડયો નથી. જે ઘા માટે હું લખાવું છું, તે કાલે મને કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરતાં પડશે."

અમે બધાં ગુંચવાઈ ગયાં–અજાયબ પામ્યાં. જોનની દાસીએ કહ્યું:—

"કાલે તમને પડશે તે ઘા? એમ કદાપિ ન પણ બને, પછી તમારાં માતાજીને દુઃખી શું કામ કરવાં જોઇએ?"

"કદાપિ ન પણ પડે? નહિ, તે પડશેજ."

"શું પડશેજ? મ્હારૂં મન મુંઝાય છે. એવું તમારે ધારવું પણ શું કામ જોઇએ?"

"નહિ, આ ધારણા નથી; સાચીજ વાત છે."

"તેની તમને કેમ ખબર પડી?"

"મને એવી પ્રેરણા થઈ છે."

સઘળા આશ્ચર્યચકિત થયા, પણ મને તો આવી વાતો આશ્ચર્ય જેવી રહી નહોતી. એક બાબત અનુભવવાની આપણુને ટેવ હોય–પછી તે બાબત ગમે એવી આશ્ચર્યજનક હોય–તોપણ કાળાંતરે તે આપણુને સાધારણ બીના માફક દેખાય છે.

"કાલેજ તમને તે ઘા પડશે?"

"હા."

"ત્યારે કાલે તમે બારણા બહાર નીકળશો નહિ. કુમારિકા! મને વચન આપો કે તમે યુદ્ધમાં જશો નહિ."

જોને માન્યું નહિ. તેણે કહ્યું: "એમાં કંઈ નહિ; કાલે ઘા પડવાનો છે, અને તે પડશેજ. જો હું તેને નહિ શોધું, તો તે મને શોધશે. મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય મને યુદ્ધમાં જવાનો આગ્રહ કરે છે. મ્હારૂં મૃત્યુ થવાનું હોય, તોપણ હું યુદ્ધમાં જઉં, તોપછી ઘાની તો બિસાતજ શી? તું ફ્રાન્સને ચાહે છે? ચાહતી હોય તો મ્હારે જવુંજ જોઇએ. હવે કહે, ત્હારો શો મત છે?"

"હું ફ્રાન્સને તો ચાહું છું, પણ તમારે ન જવું."

"ત્યારે આપણે સરદારો તરફ એક દૂત મોકલીએ. બોલ, અંદર શું લખવું? રૂઢ શબ્દોમાં તે કાગળ લખાવો જોઇએ. આમ લખીશું:–"

'ફ્રાન્સના લશ્કરની સેનાધિપતિ જોન ઑફ આર્ક પોતાના

સરદારો અને બહાદુર સૈનિકોને હુકમ કરે છે કે કાલે અંગ્રેજો સ્હામે લડવું નહિ, કારણકે રખેને પોતાને ઈજા થાય, એવો તેના મનમાં ભય છે. (સહી) જોન ઑફ આર્ક." જોને પોતે વિજય મેળવ્યો, એમ ધારી હસતી હતી. તેની દાસીની આંખમાં આંસુ હતાં.

"જોન ! હું મ્હારી બેવકૂફાઈ માટે શરમાઉં છું. એટલાં તો તમે બુદ્ધિમાન છો. હું નીચ છું, પાપી છું" એમ કહી તે રડવા લાગી, પણ જોને તેને ઘણાં ઘણાં લાડ લડાવી છાની રાખી. જોનનો નિશ્ચય હતો કે યુદ્ધમાં જવુંજ.

પછી કાગળ લખાયો. પોતાની મા તરફ લખેલા આવા કાગળથી પણ જોન દુઃખી ન થઈ; પણ જ્યારે તેણે પોતાના બાળગોઠીઆ સંભાર્યા, ત્યારે તેનો સ્વર ગદ્ગદ્ થઈ ગયો– બાળક માફક તે રડવા લાગી:–

"બધાને મ્હારી લાખ લાખ સલામો લખજે. અરે હવે હું કોઈ દિવસ ઘેર પાછી ફરીશ નહિ !"

એવામાં જોનના સરદારો તરફથી દૂત આવ્યો. સરદારોએ સભા ભરી નક્કી કર્યું હતું કે જે કામ થયું છે, તે પૂરતું છે; હવે પરમેશ્વરનો આભાર માની વિશ્રામ લેવો. શત્રુઓ ઉપર હલ્લા ન કરવા, પણ તેઓ હલ્લા કરે ત્યારે પોતાનો બચાવ કરવા માટે લડવું. આ તેઓનો છેલ્લામાં છેલ્લો નિશ્ચય હતો.

"બાયલાઓ ! આ કારણથીજ મને રણમાંથી વિશ્રામ લેવા અહિં મોકલી ! હાયર અને તેના જેવા બીજા બેચાર માણસો જે મ્હારા વિશ્વાસુ નાયક છે, તેમને હું લશ્કરની સરદારી

સોંપું છું. કોઇપણ સરદાર ત્યાંથી એક પણ ડગલું આમ કે તેમ મૂકશે, તો તેની જવાબદારી તેઓને શીર છે, કાલે યુદ્ધ થશેજ." આટલું દૂતને કહી પછી પોતાના પાદરીને કહ્યું:—

"કાલે સવારે વહેલા ઉઠજો. આખો દિવસ તમારે મ્હારી પાસેજ રહેવું પડશે. મને ઘા લાગશે, તે ડોક અને ખભ્ભાની વચ્ચે લાગશે."

૧૪

મળસકામાં અમે ઉઠયા, અને પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી ચાલવાની તૈયારી કરી.

જોને હજી નાસ્તો નહોતો કર્યો. તેને આખો દિવસ લડવાનું હતું, તોપણ એટલું કરવાની તેને ધીરજ રહી નહોતી. અમે બહુ કરગર્યા, પણ જોન એકની બે થઈ નહિ.

"ત્યારે તમે કયારે જમશો? કયારે પાછાં આવશો?"

"જ્યારે ઓરલીઅન્સનો ઘેરો હું ઉઠાવીશ ત્યારે. વધો આગળ!"

અમે ચાલ્યા. રસ્તાઓ શહેરીઓ અને સૈનિકોથી ભરચક લાગતા, પણ બધે સૂનકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. કોઈ હસતું ન હતું, પણ જ્યારે લોકોએ જોનને જોઈ ત્યારે લાખો ઠેકાણેથી પ્રશ્ન ઉઠયા:–

"આપણી કુમારિકા કયાં જાય છે? કયાં જાય છે?"

જોને એ સાંભળ્યું, એ ઉંચે સ્વરે બોલી:–

"બીજે કયાં જાય? ટૂરેલીસ ઉપર હલ્લો કરી તેને જીતવા!"

પછી લોકોના આનન્દનું હું કેમ વર્ણન કરી શકું ? લોકો ઘેલાંજ થઈ ગયાં. જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો. જે લોકો સૂતાં હતાં, તે નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠયાં. સૈનિકો શહેરીઓથી જૂદા પડયા, અને અમારા વાવટા નીચે ભેગા થયા. અમે જેમ આગળ ચાલતા ગયા, તેમ અમારી સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો. લોકો જે હથીઆર હાથમાં આવે, તે લઇ અમારી સાથે ચાલતા.

સરદારોએ ઉપલા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો નિશ્ચય કરી દરવાજો બંધ કરાવ્યો હતો-એવું ધારીને કે જોન ટૂરેલીસ ઉપર હલ્લો કરવા ત્યાંથી નહિ નીકળી શકે. લોકોમાં શોક ફેલાયો હતો, તે એને લીધેજ; પણ જ્યારે તેઓએ જોનને જોઇ, ત્યારે ખાત્રી થઈ કે તે કંઈ પણ રસ્તો કરશેજ.

અમે જ્યારે દરવાજે પહોંચ્યા, ત્યારે નાયકે તે ઉઘાડયો નહિ. જોન બોલીઃ-

" મ્હારા ઉપર રાજા સિવાય બીજા કોઈની સત્તા નથી. ત્હારી પાસે રાજાનો લેખિત હુકમ હોય, તો દેખાડ. "

" સરદાર ! મ્હારી પાસે એવો પરવાનો તો નથીજ. "

" ત્યારે રસ્તો છોડ, નહિ તો અમે છોડાવીશું. "

પછી તે નાયક કંઈ કંઈ બ્હાનાં બતાવવા લાગ્યો. આવા લોકો શબ્દથીજ દરરોજ લડવા તૈયાર હોય છે, કર્મથી નહિ. તે પૂરૂં બોલી રહ્યો નહોતો, એટલામાં તો જોને હુકમ આપ્યોઃ-

" શૂરવીરો ! રસ્તો કરો ! "

અમે એકદમ ધસારો કરી અમારૂં કામ પૂરૂં કર્યું. બિચારો નાયક તો આફૂળો ફાફૂળોજ બની ગયો. તેણે આ ધાર્યું નહોતું.

અમે બહાર નીકળી તેની મૂર્ખાઈ જોઈ હસી પડયા.

મૂળ કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરી શકીએ, તે પહેલાં અમારે એક ન્હાનો કિલ્લો જીતવાનો હતો. કામ અઘરૂં હતું, પણ જોનને મન તે કંઇ નહોતું. સરદારો કહેતા હતા કે કિલ્લો જીતાશેજ નહિ. જોને સુરંગ ફોડી બપોરે પોતેજ હલ્લો કર્યો. ધૂમાડામાં અને તીરના વરસાદમાં કૂદી પડયા. જોન ઉપર જવા એક નીસરણી ઉપર ચ્હડતી હતી, તેવામાં જે થવાનું હતું તે થયું. ડોકમાં તેને એક તીર વાગ્યું. તેના બખ્તરને વીંધી તે કબુતર જેવી ડોકમાં ચોંટી ગયું. જ્યારે તેણે છાતી ઉપર વહેતું લોહી જોયું, ત્યારે તે ભય પામી જમીન ઉપર પડી રડવા લાગી. અંગ્રેજોએ એક જબ્બર હર્ષનાદ ઉઠાવ્યો. તેઓ અસંખ્ય સંખ્યામાં જોનને પકડવા આવ્યા, પણ અમારાવાળા કંઈ ઓછા ઉતરે એવા નહોતા. તે સ્થળે ઘોર યુદ્ધ જામ્યું. જોન ઉપર અને જોન પાસે—જયાં જોઇયે, ત્યાં અંગ્રેજો અને ફ્રૅન્ચો કટોકટીની લડાઇ લડતા હતા. જોન ફ્રાન્સ હતી. બન્ને પક્ષવાળા તેને ફ્રાન્સજ માની લેતા હતા. જે તેને પકડે તેને ત્યાં ફ્રાન્સનું રાજ્ય આવવાનું હતું. દસજ પળમાં ફ્રાન્સના વિધિલેખ લખવાના હતા અને લખાયા. અમારો બટુક જોન ઉપર ઉભો હતો. તે છ માણસનું એકલો કામ કરતો. તે પોતાના બન્ને હાથથી કુવાડી વીંઝતો. જ્યારે કુવાડી નીચે આવતી ત્યારે તે બેજ શબ્દો બોલતોઃ “ ફ્રાન્સ માટે ”

અને તુરતજ ઈંડાનાં કોટલાં ઉડે, તેમ સ્હામા માણુસની ખોપરી ભચ્ચ દઈને ચીરાઈ જતી. જોન આગળ તેણે મુડદાઓનો ઢગલો કર્યો હતો અને તેની પછવાડે રહી તે લડતો. અમે જ્યારે જોનને બચાવવા શક્તિમાન થયા ત્યારે ન્હાના બાળકને ઉપાડી લે, તેવી રીતે જોનને નીસરણી સાથે તે સલામતીવાળા સ્થળે ઉપાડી લાવ્યો. જોનનું સફેદ બખ્તર હવે લોહીથી એટલું બધું રંગાઈ ગયું હતું કે સફેદ મટી હવે તે લાલ દેખાતું.

ઘામાં હજી તીર હતું. કેટલાક કહે છે કે તે ખભા બહાર નીકળી આવ્યું હતું. ગમે તેમ હોય, તે જોવાની મ્હારી ઇચ્છા પણ નહોતી. તીર ખેંચાયું, ત્યારે જોન ઝાર ઝાર રડતી હતી. કેટલાક વળી એવી વાતો કરે છે કે જોનને દુઃખ થાય, તેને માટે બીજાઓએ તે કહાડવા ના પાડી પણ જોને પોતે તે ખેંચી કહાડયું.

કલાકના કલાક સુધી જોન દુઃખમાં ઘાસ ઉપર પડી રહી, તોપણ લડાઈનો હુકમ તે કર્યાજ કરતી; પણ માણસો જો શૂરવીર દેખાતાં, તે માત્ર જોનની આંખ આગળજ. જોન નજરેનજર ન જણાવાથી હવે અમારા લશ્કરમાં ભય પેઠો. નાયકોને અમારા લશ્કરને નાસવાનો હુકમ આપવો પડયો.

જોન એકાએક બોલી ઊઠી: "શું આપણે નાસીશું? આપણે?!"

તે ઘડીભર પોતાનો ઘા ભૂલી ગઈ અને એકદમ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ. સીપાહીઓએ તેને જોઈ, ત્યારે ચારે તરફથી હર્ષનાદ ગાજી ઉઠયા. તેઓએ તે કિલ્લા ઉપર બીજીવાર હલ્લો કરવા આગ્રહ કર્યો. જોન ઘવાઇ હતી, તેજ સ્થળે પાછી ચ્હડી

અને પોતાના અંગરક્ષકને વાવટો કિલ્લાની ટોચ ઉપર અડાડવા કહ્યું. થોડીકવારમાં તો જોનનો વિજયધ્વજ તે કિલ્લાના મથાળાસુધી પહોંચ્યો.

"હવે ત્યારે," જોને પોતાના સરદારોને કહ્યું: "આ કિલ્લો તમારો છે. અંદર દાખલ થાઓ. લશ્કરને દાખલ થવાનો હુકમ કરો. ચાલો, બધા એક સાથે!"

અમે ગયા—નીસરણીઓ ઉપર અમે ચ્હડી ગયા, કારણ કે એ કિલ્લો અમારો હતો. ત્યાં અમે હાથોહાથ જંગલી ઢોર માફક અંગ્રેજો સાથે લડતા હતા. અમે અમારા રંગમાં એટલા બધા મગ્ન હતા કે તોપો ફૂટતી તે અમે સાંભળતા નહિ. અમે જ્યારે આમ એક બાજુથી હલ્લો કર્યો, ત્યારે હાયરે પૂલ ઓળંગી બીજી તરફ શત્રુઓને ઘેર્યા. અમે જ્યારે અમારી સાથે લડતા અંગ્રેજોને હરાવ્યા, ત્યારે તેઓએ પોતાના મિત્રોને પૂલ ઓળંગીને મળવાનો વિચાર કર્યો; પણ પૂલ સળગતો હતો અને જે તેના ઉપર થઈને જવાનો પ્રયત્ન કરતા, તે પાણીમાં પડતા ને પોતાના ભારે બખ્તરને લીધે ડૂબી જતા.

"ઈશ્વર તેમના ઉપર રહેમ રાખો." જોન આ દેખાવ જોઈ રડતી રડતી બોલી. તેમના સરદારે જોનને અપમાન ભરેલા શબ્દો કહ્યા હતા. તે પણ ડૂબતો હતો તોપણ જોન આ વખતે એ બધી વાત ભૂલી ગઈ હતી.

પછી અમે અમારા મિત્રોને સ્હામે કિનારે મળ્યા. ટૂરેલીસનો કિલ્લો જીતાયો હતો, જોને પોતાનું વચન પાળ્યું હતું. સાત મહિનામાં કોઇએ જે કામ કરવાની હિંમત પણ

નહોતી કરી, એ કામ એક સત્તર વર્ષની છોકરીએ થોડાકજ કલાકમાં પરૂં કર્યું હતું.

પણ અમે નગરમાં ગયા, ત્યારે તો હર્ષની વાતજ શી ? એવો લોકોનો હર્ષ મ્હેં અગાઉ કદાપિ જોયોજ નહોતો. ઘંટ તો વાગી વાગીને ટૂટી ગયા. તે દિવસ જોનને જેટલી કીર્તિ મળી હતી; તેટલી કીર્તિ ઇતિહાસમાં ભાગ્યે કોઈકજ બાળાને મળી હશે. પણ શું જોનને પોતાની કીર્તિ સાંભળવાથી આનન્દ મળતો હતો ? નહિજ. બીજી કોઇ બાળાને મળ્યો હોત પણ જોનને તો નહિજ. કોઈ છોકરૂં થાકી પાકી સૂઈ જાય, તેમ તે થોડીવાર પછી સૂઈ ગઇ. જ્યારે લોકોએ જોયું કે જોન સૂઈ ગઇ છે, ત્યારે તેઓએ તે રસ્તો બંધ કર્યો અને આખી રાત્રિ તેના મહેલ આગળ પહેરો ભર્યો. "જોને અમને શાંતિ આપી છે અને તેના બદલામાં અમારે તેને શાન્તિ આપવી જોઇએ," એમ તેઓ કહેતા. વળી તેઓએ બધાએ કબૂલ કર્યું કે તે દિવસ ભવિષ્યમાં પણ પવિત્ર ગણાશે. સાઠ વર્ષ સુધી એ વચન પળાયું છે અને ભવિષ્યમાં પણ પળાશે. ઓરલીઅન્સ આઠમી મેનો દિવસ કોઈ વખત ભૂલી જશે નહિ. તે જોન ઑફ આર્કનો દિવસ છે.

૧૫

સવારે અંગ્રેજોએ પોતાના કિલ્લા એકપણ વસ્તુનો વિનાશ કર્યા વિના ખાલી કર્યા. હથિયાર અને ખોરાકી સઘળું તેઓએ એમ ને એમ અનામત રાખ્યું. અમે આ વાત પહેલાં તો માનીજ નહિ, પણ સત્ય આખરે માનવુંજ પડે છે. આખું

શહેર બહાર નીકળ્યું. ચારે તરફથી માણસો અંગ્રેજોના કિલ્લા જોવા કીડીની માફક ઉભરાવા લાગ્યાં, પણ કીડીઓ કૂદતી નથી—આનંદનાદ કરતી નથી. થોડાક વખતમાં તો જ્વાળામુખી સળગતો હોય એમ કિલ્લાઓ સળગવા લાગ્યા.

જ્યાં ત્યાં જોનનાં વખાણ થતાં હતાં. ધર્મમંડળે પણ ઓરલીઅન્સની કુમારિકા તરફ જરા પણ ગેરઈન્સાફથી ન વર્તવા રાજાને કહેવરાવી મોકલ્યું. લોકો તો જોનના ઘોડાનાં પગલાંઓને પણ ચૂમી લેતા.

ટુર્ઝ ગામમાં રાજા જોનને મળવા આવ્યો. જોન ઘુંટણીએ પડી. રાજાએ પોતાના તખ્ત ઉપરથી ઉભા થઈ તેને બેઠી કરી. રાજાએ ભરસભામાં જોનનાં ઘણાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. જરાક વાર પછી તે બોલ્યો:

"તમારે મને નમન ન કરવું જોઇએ, કારણકે તમે જે જે પરાક્રમો કર્યાં છે તે નમન સમાનજ છે." પછી જોનને ફીક્કી પડી ગયેલી જોઈ તેણે કહ્યું: "હવે તમારે ઉભું ન રહેવું જોઇએ; તમે ફ્રાન્સ માટે લોહી રેડયું છે, અને તમારો ઘા હજી રૂઝાયો નથી." પછી તેણે જોનને પોતાની પાસે બેસાડી અને ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી "બાપુ ! તમે આટલું આટલું કામ કર્યું, તેનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકું ?" રાજા બોલ્યો.

મને તો આથી ધિઃક્કાર વછુટયો. જોનના ચારિત્રની તુલના હજી તેઓએ વ્યાજબી રીતે કરી નહોતી. જોને આ સઘળું શું બદલા માટે કર્યું હતું ?

જોન રાજાનો આગ્રહ જોઈ શરમાઇ ગઈ. તે મ્હોં ફેરવી

ગઈ અને કંઈ પણ બોલી નહિ. બીજી વખત રાજાએ તેને કંઇ પણ માગવા કહ્યું, ત્યારે તે રોઈ પડી.

"મ્હારા વ્હાલા રાજા ! મ્હારી એકજ ઈચ્છા છે અને તે એ કે મ્હારૂં લશ્કર શૂરવીર છે; ઉમંગ ભર્યું છે. સીપાહીઓ હાથમાં લીધેલું કામ પરિપૂર્ણ કરવા આતુર છે. તમે મ્હારી સાથે આવી રેમ્સમાં ગાદી ઉપર બિરાજો. એજ બક્ષીસ હું યાચું છું."

"રેમ્સ ! રેમ્સ ! રેમ્સ કેમ જવાય? અંગ્રેજી સત્તાને આપણે કેમ તોડી શકીએ ? એ મુલક તો અંગ્રેજોના તાબામાં છે."

"પ્રાર્થના કરૂં છું કે મ્હારી ઈચ્છા આડા તમે આવતા નહિ. આ તક ઉત્તમ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ આપણી તરફેણમાં છે. આ યોગ્ય સમય છે. ચાલો આપણે કૂચ કરીએ !"

રાજાએ માથું ધૂણાવ્યું. મંત્રીઓનો અભિપ્રાય પૂછતાં તેઓએ કહ્યું:

"જોન! તમે જે કહો છો, તે બુદ્ધિની વિરૂદ્ધ છે. લોયર નદી ઉપર આવેલા લોહસ્થંભ જેવા કિલ્લાઓનો વિચાર કરો. આપણી અને રેમ્સની વચ્ચે અજીતગઢો છે, તેનો કંઇક ખ્યાલ લાવો:–"

"જો આપણે વખત લગાડીશું તો તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધરવા પ્રયત્ન કરશે. તેનાથી આપણને કંઇ ફાયદો છે?"

"નહિ જ."

"ત્યારે આપણે ખમવાથી શો લાભ?"

મંત્રી ગુંચવાયો પણ છેવટે તેણે ઉત્તર ખોળી કહાડયો.

“ રાજ્યની બાબત સર્વની સમક્ષ ચર્ચવાની નથી. ”

“ હું તમારી માફી માગું છું. હવે ખબર પડી. એમ કહોને કે તમારે લગતી બાબત સર્વની સમક્ષ ચર્ચવાની નથી.”

દક્રોક્તિથી મંત્રીએ કહ્યું: “ મહેરબાની કરીને જણાવશો કે રાજ્ય બાબત અને મ્હારી બાબત બન્ને એકજ કેમ લેખાય? ”

“ કારણ કે રાજ્યજ નથી. ”

“ રાજ્ય નથી? ”

“ ફ્રાન્સનું રાજ્ય નથી, અને તેથી ફ્રાન્સને મંત્રીની અગત્ય નથી. ફ્રાન્સને તાબે બે એકરની જમીનજ છે. જમીનદારનો કારકુન તેની સંભાળ લઈ શકે, એ કંઈ રાજ્ય ગણાય નહિ. ”

રાજા શરમાયો નહિ, પણ ખડખડ હસી પડયો; કારણ કે જોન સાચું બોલતી હતી. પછી તેણે કહ્યું:—

“ મ્હારા સત્યનિષ્ઠ સરદાર! હું તમને ઉંચામાં ઉંચો હોદ્દો આપીશ, અને રેમ્સ તરફ કૂચ કરવાની તમારી મુરાદ—” પાર પડશે, એમ એ બોલવા જતો હતો; એટલામાં એના મંત્રીએ ઈસારો કર્યો. રાજા નીચું જોઇ બોલ્યો: “ કંઈ નહિ; તેને માટે આપણે વિચાર કરીશું. ”

જોનની આંખમાંથી આંસુ ઝરવાં લાગ્યાં. શરીરને આંચકી આવી હોય, તેમ એ ધ્રૂજી. પછી એ બોલી: “મ્હારા શરીરનો—મ્હારી જીંદગીનો ઉપયોગ કરો. વખત બહુ ઓછો છે. ”

“ શું ઓછો વખત છે? ”

“ હા, એકજ વર્ષ! એક વર્ષ પછી મ્હારૂં મૃત્યુ થશે. ”

“ શું એકજ વર્ષ? ”

"હા, એટલા વખતમાં અંત આવશે. અહા! વખત કેટલો ટૂંકો છે! મ્હારો ઉપયોગ કરો, મ્હારો ઉપયોગ કરો– ફ્રાન્સ માટે તે મૃત્યુ અથવા તો જીવન છે!"

સર્વે ગંભીર થઇ ગયા. રાજાના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ, તેની આંખો ઝળકવા લાગી. તરવાર મ્યાનમાંથી કહાડી તે બોલ્યોઃ—

"અરે! તમે કેટલાં બહાદૂર છો–પ્રમાણિક છો. આજથી હું તમને ફ્રાન્સના ઉમરાવમાં ગણું છું. તમારાં સગાંવહાલાં-ઓને–પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને હું ઉમરાવપદ આપું છું; વળી તમારૂં માન અને સન્માન જાળવવા હું એવી પણ આજ્ઞા કરૂં છું કે તમારા કુળની સ્ત્રીઓ પરણે, ત્યારે તેમના પતિ-ઓને પણ ઉમરાવપદ મળે. વળી હું તમને ડયુલીસનો ઉં-ચામાં ઉંચો ખેતાબ વધારામાં આપું છું–તમે તેને લાયક છો–તમે તેને ઉજમાળશો."

સઘળા જોનને અભિનંદન આપવા લાગ્યા, પણ જોને કહ્યું: "મ્હારે ખેતાબોની જરૂર નથી. હું ખેતાબોને લાયકજ નથી. હું તો માત્ર જોન ઑફ આર્કજ છું. મને જોન ઑફ આર્ક કહી બોલાવો."

ડયુલીસ—એ ઠીક હતું, સારૂં હતું, રમકડા જેવું નામ હતું; પણ જોન ઑફ આર્ક! એ નામ સીપાહીઓમાં પાનો રેડવા બસ હતું–અજીતગઢો જીતાવવા બસ હતું. જોન ઑફ આર્ક! આ નામ સાંભળી દરેક હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની જ્વાળા ઉઠતી. અરે! એ નામ આખા દેશને નચાવવા શક્તિમાન હતું.

રાજાએ જોનની કદર કરી, પણ બીજી બાબતોમાં તે મૂર્ખ અને આળસુ હતો. તક જોઈને ફટકો મારવાની તેનામાં હિંમત નહોતી. વળી તેના ઈર્ષાખોર મંત્રીઓ જોનની વિરૂદ્ધ હતા, તેથી અમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી. રાજ્યભંડારમાં પૈસા નહોતા. લશ્કરને પગાર નહોતો મળ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તેઓની ખોરાકીની ખરચી માટે પણ મુશ્કેલી નડવા લાગી, તેથી લશ્કર વીખરાવા મંડયું. જ્યારે પોતાનું વિજયી લશ્કર વેરણછેરણ થઈ જતું હતું, ત્યારે જોન મુંગે મ્હોંએ જોતી હતી. એમાં એ બિચારી શું કરે ?

હવે લડવું કે નહિ ? એ બાબત પોતાના મંત્રીઓની સલાહ રાજા લેતો હતો, ત્યારે તે ત્યાં જઇ પહોંચી. જોને ઘુંટણીએ પડી પ્રાર્થના કરી:

" મહેરબાની કરીને હવે તમે સભાઓ ભરવી મૂકી દો, અને રેમ્સ ચાલી તાજનો સ્વીકાર કરો."

જોને ઘણી ઘણી અરજ કરી, ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી. થોડે થોડે તેણે રાજાનું મન પોતાના તરફ વાળ્યું, પણ સભા પગલે પગલે સામી થતી હતી; પણ હવે શું થાય ? લશ્કર સિવાય કરવું શું ?

" નવું લશ્કર ઉભું કરીએ " જોને સૂચવ્યું.

" તેને ઓછામાં ઓછાં છ અઠવાડીઆં લાગે."

" વાંધો નહિ; લશ્કર જમા કરવું શરૂ કરીએ."

" પણ આ તો બહુ મોડું થઈ ગયું છે."

" ગમે એમ હોય, પહેલાં ભૂલ તો તમારીજ હતી. હવે ખોટી થયાથી શું ફાયદો ? એમાં કંઇ વળે ?"

જેમ તેમ કરી બધા કબૂલ થયા. આ જૂનું કામ પરિપૂર્ણ થયું કે નવું કામ ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યું. જ્યાં ત્યાં જાહેરનામાં વ્હેંચાયાં અને સીપાહીઓનાં નામ દાખલ કરવા જૂદે જૂદે સ્થળે છાવણીઓ સ્થપાઇ, આમ એક જબ્બર લશ્કર જોનના વાવટા નીચે એકઠું થવા લાગ્યું.

મે મહિનો આમ ને આમ ચાલ્યો ગયો, પણ જુનની શરૂઆતમાં આઠ હજાર માણસનું લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું. એટલા ન્હાના મુલકમાંથી આઠ હજાર માણસ ક્યાંથી આવ્યું હશે, તેનો વિચાર કરો. હમણાં લગભગ એક સૈકા થયાં, ફ્રાન્સમાં લડાઇઓ ચાલતી હતી; વળી યુદ્ધકળા પણ લગભગ આખી પ્રજા જાણુતી હતી, ઉપરાંત જોનની સરદારી! પછી શું અધૂરૂં રહ્યું ?

જોનનો ઉમંગ અથાગ હતો. તે રાત્રિ દિવસ છાવણીઓમાં દોડતી, અને સઘળી વ્યવસ્થા કરતી. જ્યાં જ્યાં તે જતી, ત્યાં ત્યાં સર્વેનાં હૈયાં તે હરી લેતી. આ લશ્કર ઉભું કરનાર કોઇ દેવી નહોતી. એ તો સાડાસત્તર વર્ષની બાળાજ હતી.

એક ઇતિહાસકે તેને તે વખતે જોઈ હતી; તે લખી ગયો છે કેઃ—

“ માથા સિવાય તેને આખે શરીરે બખ્તર હતું. તેના હાથમાં ન્હાની શી રણુની કુવાડી રહેતી. જ્યારે તે પોતાના મ્હોટા કાળા ઘોડા ઉપર ચડવા ગઈ, ત્યારે તે તેને કૂદકા કૂદકી કરી મૂકી ચડવા દેતો નહોતો. ત્યાર પછી જોને કહ્યું કે તેને દેવમંદિર લઈ ચાલો. માણસો ઘોડાને ત્યાં લઈ ગયાં. ત્યાંથી તે ચડી, પણ ઘોડાએ ચું કે ચાં કર્યું નહિ. જતી વખતે

તેણે લોકોને અને સાધુઓને વિજય માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા કહ્યું; પછી તે ત્યાંથી ઉપડી."

હું ત્યારે પાસે હતો—આ બધી વસ્તુ મ્હેં નજરોનજર જોઈ છે. મ્હારા મનમાં હજી એ બનાવોની તાદૃશ્ય મૂર્તિ ખડી થાય છે.

ડચેસ ઑફ્ એલેન્કોને પોતાના પતિને સહીસલામત પાછો લાવવા ત્યાં જોનકને વચન માગ્યું. જોને કહ્યું:–

"એ વચન હું તમને આપું છું. આ વચન વીરબાળાનું છે. તમારા પતિનું રક્ષણ થશે–પ્રભુ રક્ષણ કરશે."

ડચેસ બોલી ન શકી. જોનને તેણે ચૂમી લીધી, અને તેઓ છૂટાં પડ્યાં. છઠ્ઠી તારીખે ઉપડી નવમીએ અમે ઓરલીઅન્સમાં પૂરભપકામાં દાખલ થયાં. અરે! એ વખત જ્યારે હું યાદ કરૂં છું, ત્યારે મ્હારી આંખમાં આંસુ આવે છે. જોનનાં દર્શન માટે લોકો કેટલાં તલપતાં–જોનનો કેટલો સત્કાર કરતાં! હું આ લખું છું, ત્યારે વયોવૃદ્ધ છું; પણ એ દેખાવ તો તાજો ને તાજો મ્હારા મનમાં રમે છે.

૧૭

"કામે લાગો! કામે લાગો! કામે લાગો અને પ્રભુ તમારી સાથે કામે લાગશે. કામે લાગો! કામે લાગો!"

મળસ્કામાં જોનના ઘોડાઓની ખરીઓના અવાજ સાથે તેના આ શબ્દો સંભળાતા. જ્યાં ત્યાં આજે તે શૌર્ય પ્રેરતી. આજે જારગોના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવાનો હતો. જોનની હાથ નીચે કામ કરનારા વાતો કરતા કે જોન જે કામ હાથમાં લેતી,

તે કામ કેળવાયલા અમલદારો માફક હુશીયારીથી પૂરું કરતી. જાણે તેણે પોતાનું આખું જીવન યુદ્ધમાંજ ગાળ્યું હોયની! તેના બધા નાયકો કહેતા કે તે દરેકે દરેક વિષયમાં પ્રવીણ હતી, તેમજ તોપખાનું ગોઠવવાની બાબતમાં તો તેનાથી કોઈજ ચડે તેમ નહોતું.

ત્યારે જોનને આ બધું શીખવવા કોણ ગયું હતું? તેને જ્યારે લખતાં વાંચતાં ન આવડતું, ત્યારે યુદ્ધકળા તો કેમજ આવડે? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો હજી સુધી મને મળ્યો નથી, કારણ કે ભૂતકાળમાં કોઈ જોન જેવી બાળાએ જન્મ લીધો નથી.

આઠ વાગે તો બધી ધામધૂમ બંધ પડી ગઈ. જ્યાં જોઈએ, ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. આ શાંતિ ઘણા ગંભીર પ્રકારની હતી, કારણ કે આ રમત માથાં જવાની હતી. જોનની આસપાસ અમે ફરી વળ્યા હતા; અને તે જે કહે તે કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

એવામાં જોને હવામાં તરવાર ઉંચી કરી. લાખો તોપોમાંથી વીજળી ભભૂકવા લાગી. ગટગડાટનો તો કંઈ પારજ રહ્યો નહિ. ધૂમાડો અમને મૂંઝવી નાખતો હતો. ઉત્તરમાં ચારે તરફથી શત્રુઓની તોપોની જીભો ઝળકી.

એક પળમાં તો, કિલ્લાના બૂરજ અને કિલ્લાની દિવાલો હતાં ન હતાં થઈ ગયાં. એક સુંદર બાળા નગરમાં પાણી ભરીને જતી હતી. તોપના અવાજથી ઘડો તેના સુકોમળ હાથમાંથી પડી ગયો, અને તુરતજ તેના મનોહર શરીરના તોપના ગોળાએ ચૂરેચૂરા ઉડાવી દીધા.

આમ તોપથી યુદ્ધ ચાલ્યું. બન્ને પક્ષો પોતપોતાના તોરમાં હતા. બાજુનાં ગામોમાં હાહાકાર વર્ત્યો. તોપનો ગોળો આવતો કે મકાનો કાગળનાં ચણ્યાં હોય, એમ ભડ ભડ પડી જતાં. કેટલેક ઠેકાણે તો આગ લાગતી. ધૂમાડો એટલો બધો વધી ગયો કે તેના ગોટા જલદીથી પવનમાં વહી જવાને બદલે ઘણાજ ધીમે ધીમે આકાશ તરફ જતા. સુરરર કરતા ગોળા આવતા, તે જમીન ઉપરથી કેટલીક ધૂળ વાળી જતા. દુશ્મનોની એક તોપ તો અમારી સ્હામેજ હતી. જોને ડયુક ઑફ એલેન્કોનને તે બતાવી કહ્યું:-

"એક બાજુ ખસી જાઓ, નહિ તો તે તમારો પ્રાણ લેશે."

ડયુક ખસી ગયો. એક સરદારને ના પાડવા છતાં પણ તેણે ડયુકની જગ્યા લીધી. એક પળમાંજ ગોળાએ તેનું માથું ઉડાવી દીધું.

જોને ડચેસને આપેલું વચન પાળ્યું હતું. ડયુકને તેણે બચાવ્યો હતો.

પછી અમે હલ્લો કર્યો. નીસરણીઓ લઇ અમે ખાઇમાં ધસી ગયા. કિલ્લા ઉપરની દિવાલો દુશ્મનોથી ભરી હતી. તેઓ અમારા ઉપર પત્થરનો વરસાદ વરસાવતા હતા; એક અંગ્રેજ તો અમને બધા કરતાં બહુ હેરાન કરતો. જ્યાં અમારાં માણસ ઝાઝાં હોય, ત્યાં જઇને તે એટલા તો મ્હોટા પત્થર નાખતો કે માણસ અને નીસરણી બન્ને એક સાથે જમીન ઉપર ગબડી પડતાં. આમ એણે ઘણાંનો ઘાણ વાળ્યો; પણ ડયુકે તેનું કાટલું કહાડયું. એક તોપચી આગળ જઈ તેણે કહ્યું:

" બરાબર નેમ લઇ આ સેતાનને દૂર કર."

પહેલેજ ગોળે તેણુ પેલાની છાતી વીંધી નાખી.

દુશ્મનો એટલા તો જક્કી હતા કે અમારા સીપાહીઓ વિજયની શંકા કરવા લાગ્યા. તેઓ અજબ બહાદૂરીથી લડતા હતા. જોન આ જોઇ હિંમત આપવા આગળ થઇ. તે નીસરણી ઉપર ચડી, પણ એક મ્હોટો પત્થર તેના ટોપ ઉપર આવ્યો, અને તુરતજ તે ઘવાઇને નીચે પડી; પણ એ એકજ પળ. બટુક તેનું રક્ષણ કરતો હતો. તુરતજ જોને નીસરણી ઉપર ધસી જઈ બૂમ પાડી.

" ધસો! ધસો! મ્હારા વીરપુરૂષો! શત્રુ ઝખ મારે છે! આપણે જીતવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે!"

અમે સઘળા જબરો પોકાર કરીને ધસી ગયા, અને કીડીની માફક બધે ચોંટી ગયા. દુશ્મનો નાઠા; અમે પાછળ પડ્યા. જારગોનો કિલ્લો અમારા તાબામાં આવ્યો. અશક્ય હતું, તે શક્ય થઇ પડયું!

અમારા મનને તે પવિત્ર દિવસ હતો. અમને ઘણા કેદી મળ્યા, પણ જોને તેઓને કંઇ પણ ઈજા થવા દીધી નહિ. બીજે દિવસે અમે નગરવાસીઓના હર્ષનાદ સહિત ઓરલીઅન્સમાં પેઠા. સૈનિકો માર્ગમાં જોનની તરવારને અડકતા—એવી ધારણાથી કે પોતે પણ જોન માફક હમ્મેશ વિજયી રહે.

૧૮

હવે અમે એક મહાભારત કામ પરિપૂર્ણ કર્યું હતું. હવે લશ્કરને વિશ્રામ જોઈએ; અને તેને માટે બે દિવસ પૂરતા હતા.

ચૌદમી તારીખની સવારે જોનના ખાનગી ઓરડામાં હું તેના કાગળ લખતો હતો, એવામાં જોનની એક સખી ત્યાં આવીને બેઠી. તુરતજ તેણે વાત ઉપાડી:-

"જોન! તમે મ્હારી સાથે આજે વાતો કરશો?"

"શું કામ નહિ? ત્હારે જે કહેવું હોય તે કહે."

"કાલે રાત્રે મને ઉંઘ ન આવી, તેનું કારણ તમે આટલાં બધાં જોખમ વેઠો છો, એ બાબતનું મનનજ હતું. અસંખ્ય તોપના ગોળા ઉડતા હતા, તેમાં તમે ડયુકની જીંદગી બચાવી!"

"વારૂ, એમાં કંઇ ખોટું હતું?"

"ખોટું તો કંઈ નહિ, પણ તમે ત્યાંનાં ત્યાં રહ્યાં. એવું જોખમ તમે શું કામ વેઠયું?"

"અરે! કંઈ નહિ, હું જરાપણ ભયમાં નહોતી."

"એટલા તોપના ગોળા ઉડતા હોય, ત્યારે આપણી શ્રદ્ધા કેમ રહે?"

જોન ખડખડ હસી પડી તે વાત કરવા જતી હતી એટલામાં તેની સખીએ તેને અટકાવી પોતાનું કહેવું આગળ ચલાવ્યું:—

"જોન, એક વખત તો ઠીક પણ બીજી વખત તમે હુલ્લો કર્યો, અને આખરે તમે તમારૂં ધાર્યું કર્યું. હવે તમે વચન આપો કે મ્હારે કોઈ દિવસ રણમાં ઉતરવું નહિ. ભલે, બીજાઓને તમે હુકમ કરો, પણ તમારા રક્ષણની આવા યુદ્ધોમાં તમારે થોડીક તો દરકાર કરવીજ જોઇએ."

પણ જોને વાત ઉડાવી, અને વચન આપ્યું નહિ.

"ત્યારે તમે શું હમ્મેશ લડયાજ કરશો? આ યુદ્ધો કેટલાં-અરે કેટલાં લાંબા છે! તે તો સદાય પહોંચ્યા કરશે."

જોનની આંખમાં હર્ષનો ચળકાટ હતો. તે બોલી:

"આપણું બધું અગત્યનું કામકાજ તો આવતા ચાર દિવસમાં થઇ જશે. પછી તો બધી રમત રહી છે. ચાર દિવસમાં ફ્રાન્સ એક મહાભારત કામ કરશે; કે જે ફ્રાન્સની સ્વતંત્રતાનું કેન્દ્રબિન્દુ છે."

અમે આશ્ચર્યચકિત થયા. જોન પોતાના આત્મામાં ને આત્મામાં ડૂબી ગઈ હતી. જાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય, એવી એ લાગતી હતી. "હા, ચાર દિવસમાં, ચાર દિવસમાં હું મજબૂત ફટકો લગાવીશ. હા, ચોથો દિવસ પૂરો થાય, તે પહેલાં ફરી હું જીતીશ." જરામાં તે જમીન તરફ જોતી હતી. તેના હોઠ ફરફરતા હતા, પણ તેમાંથી એકપણ શબ્દ નીકળતો નહોતો. પછી ઘણાજ ધીમા સાદે તે બોલી: "અને એક હજાર વર્ષસુધી અંગ્રેજ લોકોની ફ્રાન્સમાં કંઇ પણ સત્તા રહેશે નહિ."

આ સાંભળી મ્હારાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં, કારણ કે મને ખબર હતી કે તેને હમણાં દિવ્ય પ્રેરણા થતી હતી. જોન પોતે એ વિષે કંઈ જાણતી નહોતી. તેની બાલ્યાવસ્થામાં મને અનુભવ થયા હતા, તેવોજ આ બીજો અનુભવ હતો.

વળી જોનના હોઠ ફરફર્યા. તેના શબ્દ હજી વધુ ધીમા થતા જતા હતા:–"બે વર્ષ વીતશે, તે પહેલાં હું ભયંકર મ્હોતે મરીશ."

જોનની સખી બૂમ પાડવા જતી. હતી પણ મ્હેં તેને ચૂપ રહેવા સાન કરી. પછી કાનમાં મ્હેં તેને ધીમે રહીને કહ્યું કે:–"જોન ઉંઘે છે. તે સ્વપ્નાવસ્થામાં છે, અને અર્થ વગરના શબ્દો બડબડે છે."

"અરે! સ્વપ્નું છે, તેથી હું પ્રભુનો આભાર માનું છું. મને તો તે ભવિષ્યવાણી જેવું લાગ્યું અને તેથી હું બ્હીની." જોનની સખી જતાં જતાં બોલી.

ભવિષ્યવાણી જેવું લાગ્યું? મને ખબર હતી કે એ ભવિષ્યવાણી છે. હું રડતો હતો. ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી જોન સચેત થઇ. પછી ખુરશી ઉપરથી ઉઠી એકદમ મ્હારી પાસે આવી દયાની નજરથી મ્હારા કપાળ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી તે બોલી:–

"બાપુ! તને શું દુઃખ છે? મને કહેની?"

મ્હારે જૂઠું બોલવું પડયું. મ્હેં એક ફાટેલો કાગળ લઈ કહ્યું કે આમાં મને એક મિત્રે લખ્યું છે કે પરીઓવાળું આપણું વૃક્ષ કોઈ દુષ્ટ પુરૂષે કાપી નાખ્યું છે.

જોનની આંખ પાણીવાળી થઈ ગઇ. પછી તે બોલી:—

"અરે! કેટલું ભયંકર! કેટલું ભયંકર! એવો કોણ દુષ્ટ હશે કે આપણા વૃક્ષને કાપી નાખ્યું? અરે! એ વૃક્ષને આપણે કેટલું ચાહતાં હતાં?! એ વૃક્ષનું ગીત તો બોલ." હું બોલવા લાગ્યો:—

તૂજ પાન પરે મુજ આંસુ સરે,
નિત ર્‌હે કૂમળાં મૂજ આંસુ ઝરે!

એમ બોલવા લાગ્યો અને છેવટે આ લીટીઓ બોલ્યો, ત્યારે તે રડી પડી:—

ભમું હું કહિયે પરભોમ મહીં,
વસજે મૂજ અંતર તુંય તહીં!

એવામાં રાજાનો દૂત જોન માટે કાગળો લઇ આવ્યો, અને અમારી વાતચીત ત્યાં પૂરી થઈ.

૧૯

જોને પહેલાં પણ રાજાને પોતે જીવતી હોય, ત્યાંસુધી બનતો લાભ લેવાનું કહ્યું હતું; કારણ કે તેની જીંદગી ફક્ત એકજ વર્ષ પહોંચવાની હતી. તે વખત મ્હેં જોનના શબ્દો ઉપર એટલું ધ્યાન આપ્યું નહોતું, પણ હવે મ્હારા મનને ખાત્રી થઈ. આજ સુધીમાં તો બધા જોનના શબ્દો ભૂલી ગયા હતા, કારણ કે તે શબ્દો યાદ કરવા કોઇને સૂજ્યું નહિ—એટલો બધો તેઓનો જોન ઉપર પ્યાર હતો. ખરેખર, મ્હારા સિવાય એ વાત કોઇને સાંભરતી નહોતી. મ્હારા મન ઉપર આ ભારે બોજો હતો. હજી જોન પૂરી યુવાવસ્થામાં પણ આવી નહોતી, એટલામાંજ શું તેનું મૃત્યુ થશે?

પણ હવે આવા વિચાર કરવાના નહોતા. સવારના પહોરમાં તો રણશીંગાં ફૂંકાવા લાગ્યાં. ખણખણ હથીયારો ખખડતાં ક્યાંય થોભ્યા સિવાય અમે મોંગ તરફ કૂચ કરી. પૂલ ઉપર હલ્લો કરી અમે તે જીતી લીધો, અને તેનું રક્ષણ કરવા ત્યાં એક ટૂકડી રાખી. અમે જ્યારે બોજંસી પહોંચ્યા, ત્યારે અંગ્રેજોએ ગામ ખાલી કર્યું, અને કિલ્લામાં ભરાઇ બેઠા. જોને ત્યાં પોતાનું તોપખાનું લાવી રાત્રિ પડી ત્યાં સુધી તેના ઉપર મારો ચલાવ્યો. એવામાં ફ્રાંસનો સેનાનાયક પણ આવી

પહોંચ્યો. ડ્યુક સાથે તેને અણબનાવ હતો, પણ જોને ડ્યુકને મનાવી લીધો. આવા કામો રાજવિદ્યામાં તેની પ્રવીણતા બતાવે છે. પ્રત્યેક વિષયમાં તેનું કૌશલ્ય અપ્રતિમ હતું. ગમે તે સદ્‌ગુણ જગતમાં હોય—અને જો અમે તે જોન ઑફ આર્કમાં શોધતા, તો તે અમને તેનામાંથી મળી આવતો.

જુનની સત્તરમી તારીખની સવારે જાસુસો ખબર લાવ્યા કે અંગ્રેજો આવી પહોંચ્યા છે, અમે તેઓની સ્હામા ચાલ્યા. થોડીવાર પછી અમે તેઓને નજરોનજર જોયા. યુદ્ધને માટે પોતાને અનુકુળ થાય, એવું સ્થળ તેમણે પસંદ કર્યું હતું. તીરંદાજોને મોખરે રાખી તેઓ અમારી વાટ જોઇનેજ ઉભા હતા.

રાત્રિ પડતી હતી. શત્રુઓ તરફથી એક દૂત લડાઇનું કહેણ લાવ્યો. જોને સ્વાભાવિક શાંતિથી ઉત્તર વાળ્યોઃ—

“ જા, ત્હારા સરદારને એમ કહે કે આજે તો મોડું થઈ ગયું છે, પણ કાલે સવારે આપણે યુદ્ધ કરીશું. ”

રાત્રિ અંધારી હતી. થોડો થોડો વરસાદ પણ પડતો હતો. દસ વાગે અમારી સભા મળી. કેટલાકનો મત એવો હતો કે જોને લડાઈ કરવા ના પાડી, એ તેની ભૂલ હતી. વળી કેટલાક એમ માનતા હતા કે તેણે સારૂં કર્યું હતું. ઢીલ કરવા માટે જ્યારે જોનને એક સરદારે કારણ પૂછ્યું, ત્યારે જોન બોલીઃ—

“ કારણ એક નહિ, પણ અનેક છે. પહેલાં તો એ કે અંગ્રેજો ગમે તેમ કરે; તોપણ આપણા પંઝામાંથી છૂટી શકશે નહિ, તેથી આપણે ખાલી મફત શું કામ જોખમમાં પડવું ? જ્યારે આપણું લશ્કરજ નબળું છે, ત્યારે બધી બાબતોનું

આપણે નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ; અને તેથી યુદ્ધનો વખત દિવસનો હોય, એમ બહેતર."

"કાલે પણ દુશ્મનોનું એજ લશ્કર હશે, અને આપણું પણ એજ હશે. પછી યુદ્ધ શું કામ ન કરવું?"

જોન હસી પડી. પછી પોતાના હાથમાં તે સરદારના ટોપની કલગીનો એક તાંતણો લઈ કહ્યું:

"તમે મને કહેશો કે આ કયો તાંતણો છે?"

"તે હું કેમ કહી શકું?"

"જ્યારે તમે આટલું નથી કહી શકતા, ત્યારે કાલે શું થશે, તે કેમ કહી શકો? કાલે આપણી સંખ્યામાં વધારો થશે તો?"

"એ સિવાય બીજું કંઇ કારણ છે?"

"હા, પ્રભુએ નીર્મેલો દિવસ આજે નહિ, પણ કાલે છે, અને કાલે આપણને વિજય મળશે, અને તે ફ્રાન્સને કોઇ વખત નથી મળ્યો, તેવોજ મળશે."

અમને જોનમાં શ્રદ્ધા હતી. અમારાં હૈયાં હળવાં થયાં અને અમે ગપાટા હાંકવા લાગ્યા. એવામાં એક જાસૂસે આવીને કહ્યું કે અંગ્રેજો ચોરી-છૂપીથી પાછા હઠે છે, એવું મને લાગ્યું.

સરદારોના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડતું હતું કે તેઓ બહુજ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા.

"તેઓ પાછા વળે છે." જોને કહ્યું.

"એમ દેખાય છે ખરૂં."

"એ સાચીજ વાત છે."

"આપણે આ આશા નહોતી રાખી, પણ કારણ ખુલ્લું છે."

"હા," જોને કહ્યું. "એ લોકોએ ઉદ્ધતાઈ છોડી હવે કંઇ વિચાર કર્યો છે. અંગ્રેજ સરદારોનો વિચાર મોંગનો પૂલ જીતી બીજી બાજુ નાસી જવાનો છે. આમ કરી તેઓ બોજંસીનો કિલ્લો બચાવવા માગે છે, પણ આપણે તે કેમ થવા દઇશું?"

"બોજંસીનું શું કરવું?"

"હું જરાવારમાં કંઈ પણ લોહી રેડ્યા વિના એ કિલ્લો કળાથી જીતીશ. જ્યારે એ લોકો પોતાની હાર થઈ છે, એવું જાણશે કે તુરતજ શરણે આવશે."

બધા સરદારો ગર્જી ઉઠયા: "અમને જલદી મોકલો-મોકલો. દરેકને પોતપોતાનું કામ સોંપી દ્યો. પછી એને પણ આપણે પાણી દેખાડીએ."

"જુઓ! એ કામ કંઇ અઘરૂં નથી. ત્રણ કલાક સુધી ભલે સીપાહીઓ આરામ લે. એક વાગે આપણે કૂચ કરીશું; શત્રુઓની પાછળજ રહેજો અને બનતાં સુધી લડતાં નહિ. હું બોજંસી જઉં છું. અમે તમને પાછાં મળસ્કામાં મળીશું."

જોને વચન પાળ્યું. તે પોતાના અંગરક્ષકોને લઇને ચાલી. હું જોનની સાથે હતો. બોજંસી જઈ અમે અંગ્રેજ નાયકને ખબર આપ્યા કે તેનું લશ્કર તાબે થયું છે. જોને બહુ રહેમ-દૃષ્ટિ રાખી. તેઓને કિલ્લામાંથી અસ્ત્ર-શસ્ત્ર અને પૈસા લઇ જવાની રજા આપવામાં આવી. અમે સેનાનાયકને લઈ મળસ્કામાં અમારા લશ્કરને મળવા ગયાં; એટલામાં અમે તોપના ધડાકા સાંભળ્યા. અંગ્રેજ સરદારે પૂલ ઉપર હલ્લો શરૂ કરી દીધો હતો; પણ બરાબર અજવાળું ઉઘડે, તે પહેલાં તો

અવાજો બંધ થઈ ગયા. પછી તે ન સંભળાયા. અંગ્રેજ સરદારને ખબર પડી હતી કે ઓજંસી શરણે જઈ ચૂકયું છે. હવે લડવું નકામું હતું, તેથી તેણે પારીસ તરફ કૂચ કરી. મોંગના સીપાહીઓ પણ તેની સાથે હતા.

તે ત્રણ દિવસમાં અમે ઘણા ફ્રેન્ચ કિલ્લા લીધા.

૨૦

અઢારમી જુનનો આ દિવસ હતો. સવારે તપાસ કરી, પણ કયાંય શત્રુ નહોતા; પણ મને તેની લેશ પણ ચિંતા નહોતી. મને તો ખાત્રી હતી કે ગમે ત્યાંથી શત્રુ આવશે, અને અમે જીતીશું, અને એ ધક્કો શત્રુઓને એવો લાગશે કે એક હજાર વર્ષ સુધી તો તેમનું નામ નિશાન ફ્રાન્સમાંથી જતું રહેશે. મને જોનનાં સ્વપ્નાં–દિવ્ય પ્રેરણાઓ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, અને વળી હું શ્રદ્ધા રાખતો તે સર્વદા ફળતી.

રસ્તામાં એક ગાઢ જંગલ આવતું હતું, તેમાં માણસો ઘણી સહેલાઈથી છૂપી શકે એવું હતું. માણસોનાં પગલાં અમે ભીની જમીન ઉપર જોયાં. વ્યવસ્થાસર તે પડતાં આવ્યાં હતાં. આ પગલાં લશ્કરનાં હતાં, તે ચોક્કસ હતું.

તેથી હવે અમારે સંભાળ લેવી પડી. રખેને દુશ્મનો અમારા ઉપર અમને ખબર ન પડે એવી રીતે હલ્લો કરે તો અમારૂં કર્યું–કારવ્યું ધૂળમાં મળે. જોને રસ્તો શોધવા માટે બેચાર નાયકો સાથે થોડાંક માણસ આગળ મોકલ્યાં. અમારે ભય તો ઘણો હતો, પણ એ સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો.

પેટે પાસે આવતું જતું હતું. એટલામાં એક હરણ અમારા

પગલાંથી બ્હી છેટે નાઠું. તુરતજ એક ઠેકાણેથી બૂમ પડી કે ત્યાં અંગ્રેજો હતા. તેમને ખાવાનું કંઈ ન મળેલું હોવાથી આ શીકાર હાથ લાગવાથી તેઓના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ આ હરણીયાથીજ અમને તેઓના સ્થળ વિષે માહિતી મળી હતી. તેઓ અમારા વિષે કંઇ પણ જાણતા નહોતા.

જોને તુરતજ સરદારોને કહ્યું:–

"તમારી ઘોડાઓને મારવાની એડીઓ તો બરાબર મજબૂત છે ને?"

"કારણ? આપણને નાસી જવું પડશે?"

"ના, એમ નહિ; આપણે તેઓની પછવાડે પડીશું, ત્યારે તેઓને પકડી પાડવા ઘોડાઓ ખૂબ દોડાવવા પડશે. ચાલો–આગળ–ચાલો!"

એક પળમાં અમે દુશ્મનોને જોયા. તેઓના લશ્કરની ત્રણ ટૂકડીઓ હતી. આગળ વળાવો ચાલતો હતો; પછી તોપખાનું હતું, અને ત્યાર પછી બીજા સીપાહીઓ વ્યવસ્થાસર કૂચ કરતા હતા. તેઓ હવે ઝાડીમાંથી બહાર આવ્યા હતા, અને મેદાનમાં ચાલતા હતા. અંગ્રેજ નાયકે પાંચસો ચુનંદા તીરંદાજો ચૂંટી કહાડી એક ઝાડી આગળ ગોઠવ્યા–એવું ધારીને કે તેનું બાકીનું લશ્કર આવી પહોંચે ત્યાંસુધી તેઓ અમને રોકી શકે. જોને અંગ્રેજ નાયકનો ઉદ્દેશ કળી જઈ એકદમ હાયરને તેઓના ઉપર ધસી જવા ફરમાવ્યું.

ડયુક અને સુબો, હાયરની પછવાડે જવાનું કરતા હતા, પણ જોને કહ્યું:–"હજી નહિ, હજી વખત છે."

ત્યારે તેઓ આતુરતાથી તૈયાર થઈ જોનના હુકમની વાટ જોતા થંભી રહ્યા. જોન મક્કમ હતી. તે અવલોકન કરતી હતી, માપતી હતી, ગણુતી હતી. તે મિનીટે મિનીટ અને સેંકડે સેંકડનું ધ્યાન રાખતી હતી. ઉંચી અને નીચી જતી, આમ અને તેમ વળતી કલગીઓ તરફ તે તાકીને જોતી હતી.

હાયરના અતિ બળવાન યોદ્ધાઓ માથું મૂકીને લડતા હતા. જ્યાં ત્યાં તેઓ ઘૂમતા. અંગ્રેજોનો હુમલો આવ્યો. તેને તુરતજ પાછો હઠાવી તેઓએ બમણુા જોરથી પાછો તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજોમાં ગેરવ્યવસ્થા ફેલાઈ.

ડ્યુકે અને સુબાએ તે જોયું. તેઓ એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે તેઓને અંગમાં ધ્રૂજારી છૂટતી હતી. તેઓએ જોન તરફ વળીને કહ્યું:–

"હવે?"

પણુ જોન હજી જોતી હતી, વિચારતી હતી, ગણુત્રી કરતી હતી. તે બોલી:–

"હજી નહિ."

પોતાના બાકીના લશ્કર તરફ અંગ્રેજ નાયક વળ્યો. અંગ્રેજ સીપાહીઓએ ધાર્યું કે નાયક જોનના ભયથી નાસે છે, તેથી તેઓ એક પળમાં લડવાનું મૂકી દઈ નાઠા.

હવે વખત આવ્યો હતો. જોને અમને પોતાની તરવાર હલાવી નિશાની કરી કે પછવાડે ચાલ્યા આવો. કીકીયારી પાડી પવનને વેગે ઘોડો દોડાવી શત્રુઓ તરફ તે ધસી ગઇ.

અમે નાસતા લશ્કરને ત્રણુ કલાક સુધી કાપ્યું. જ્યાં

જોઇએ, ત્યાં અમારો વિજય થયો. આ પ્રમાણે પેટેની લડાઈ અમે જીત્યા હતા.

જોન ઘોડા ઉપરથી ઉતરી અને ધ્યાન દઈ તેણે રણનો દેખાવ જોયો અને પછી તે બોલી:-

"પ્રભુનો આભાર માનો. આજે તેણે ઘણો ઘાણ વાળ્યો છે." પછી તેણે વિચારમાંને વિચારમાં-ઉંડા વિચારમાં માથું ઉંચકીને કહ્યું:-

"એક હજાર વર્ષ-એક હજાર વર્ષ આ યુદ્ધને લીધે ફ્રાન્સમાંથી અંગ્રેજી સત્તા ટૂટી પડશે." પોતાની આજૂબાજૂ ફરી વળેલા સરદારોને વળી તે વિચારમાં ને વિચારમાં સંબોધીને બોલી:-

"મિત્રો! મ્હારા મિત્રો! શું તમે જાણતા નથી! આજે ફ્રાન્સ સ્વતંત્ર થયું છે!"

હાયરે સલામ કરીને કહ્યું: "જો જોન ઑફ આર્ક નહિ હોત, તો ફ્રાન્સ કોઈ દિવસ સ્વતંત્ર થાતજ નહિ."

પછી આખા લશ્કરે હર્ષનાદ કર્યો: "ઘણું ઘણું જીવો ઓરલીઅન્સની કુમારિકા! અનંતકાળ સુધી જીવો જોન ઑફ આર્ક!" જોને હસતાં હસતાં તરવારથી સલામ ઝીલી.

સાંજે મ્હેં જોનને પેટેના રણ ઉપર ઘવાયેલાઓની અને મરેલાઓની વ્યવસ્થા કરતી જોઈ. એક અંગ્રેજ સીપાહી બિચારો બહુ ગરીબ હતો-અને પોતાનો છૂટકારો પૈસાથી કરવા તે અશક્ત હતો. અમારા માણસોએ તેથી તેને ઘાયલ કર્યો હતો. જોને છેટેથી આ જોયું. તેણે તુરતજ એક પાદરીને

બોલાવ્યો. જોને તે સીપાહીનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું, અને સગી બ્હેન માફક અંતકાળ સુધી તેની સેવા કરી. મ્હેં જોનની આંખમાં તે વખતે આંસુ વહેતાં જોયાં હતાં. લોહી જોઇ તેને કમકમાટી છૂટતી. તે મનુષ્યમાત્ર ઉપર પ્રેમ રાખતી હતી, અને તે પણ માતા રાખે તેવો ઉત્કટ.

૨૧

આ સઘળાં યુદ્ધોએ રેમ્સનો માર્ગ ખૂલ્લો કર્યો હતો. હવે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સ્હામે કંઈ પણ પ્રતિબંધ નહોતો. રાજ્યાભિષેક થયા પછી જોનનું જીવન કાર્ય પરિપૂર્ણ થવાનું હતું.

રાજાને રેમ્સ જતાં ભય લાગતો હતો, કારણ કે માર્ગમાં માઇલે માઇલે અંગ્રેજી કિલ્લાઓ આવતા. રાજાને મન તો તે સર્વ અજીત હતા, પણ જોનને મન તે કંઈ નહોતું; તોપણ અમે જેમ તેમ બધાને સમજાવી ગીનથી બાર હજાર માણસ સાથે ચાલ્યા. આજે જુનની ઓગણત્રીસમી તારીખ હતી.

ઑકસેરીમાં અમે ત્રણ દિવસ રોકાયા. તે શહેરે લશ્કરની ખાધા-ખોરાકી આપી, અને શરણે આવ્યું. અમે શહેરની બહારજ પડાવ નાખ્યો. સેન્ટ ફ્લોરન્ટીનના કિલ્લાએ પણ તાબે થવાનું ઉચિત ધાર્યું.

ચોથી જુલાઇએ અમે સેંટ ફાલ પહોંચ્યા. ત્યાંથી અમે ટ્રોય્સ ભણી પ્રયાણ કર્યું. જોને એ ગામને શરણે આવવા સૂચવ્યું, પણ તેની આજ્ઞા પળાઈ નહિ. જોને સાથે તોપખાનું લીધું નહોતું, તેથી તેઓ પોતાને સહીસલામત ધારતા હતા. પાંચ દિવસ સુધી અમે કોલકરારો કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ

તે અફળ ગયો. રાજા આથી નિરાશ થઈ ગયો અને પાછા વળવા ધાર્યું; પણ હાયર સભામાં રાજાને પણ લાગુ પડે, એવાં વાકયો બોલ્યોઃ "કુમારિકા જોને આ લશ્કરના ઉપરીનો હોદ્દો લીધો છે, તોપછી ગમે તે માણસને જોન સ્હામે થવાનો અધિકારજ નથી." અસ્તુ.

તેથી રાજાએ જોનને તેડાવી અને શું કરવું તે વિષે પૂછયું. જોને જરા પણ શંકા વિના કહ્યું:–

"ત્રણ દિવસમાં આ સ્થળ આપણું માની લેવું."

"મને જો સાચું પૂછો, તો છ દિવસ લાગશે." એક અધિકારી બોલ્યો.

"છ દિવસ ! પ્રભુનું નામ લઇને કહું છું કે કાલે આપણે ટ્રૉય્સના દરવાજામાં દાખલ થઈશું."

પછી તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ. લશ્કરને તપાસી તેણે કહ્યું:–

"તૈયારી કરો ! મ્હારા મિત્રો ! કામે લાગો ! કાલે આપણે હલ્લો કરવાનો છે."

જોને આખી રાત્રિ સાધારણ સીપાહી માફક કામ કર્યાં કર્યું. પછી સ્હવારે તેણે પોતાનો હોદ્દો સંભાળી હુમલો કરવા હુકમ આપ્યો. તેજ વખતે સ્હામાવાળાઓએ સુલેહનો વાવટો બતાવ્યો. આવી રીતે કંઈ પણ લોહી રેડાયા વિના ટ્રૉય્સ તાબે થયું.

ટ્રૉય્સવાળા અંગ્રેજો પોતાની સાથે ફ્રૅન્ચ ગુલામોને લઈ જતા હતા, પણ જોને તેમના બદલામાં રાજા પાસેથી પૈસા અપાવ્યા અને તેમને છોડાવ્યા.

અમે અમારી કૂચ શરૂ રાખી. કેલોન્સ તાબે થયું. એક

સરદારે કેલૉન્સ પાસે ભવિષ્ય કેવું રૂપ ધારણ કરશે, તેને માટે પૂછયું. જોને કહ્યું કે મને એકજ વસ્તુનો ભય છે, અને તે દગો છે. અરે! કોણ એ માને? કોને એવું સ્વપ્નું પણ આવ્યું હોય? તોપણ તે ભવિષ્યવાણી હતી.

કૂચ અમે ચાલુજ રાખી. સોળમી જુલાઈને દિવસે રેમ્સના બૂરજ અમારી નજરમાં આવ્યા. ચારે તરફથી હર્ષનાદો ગાજ્યા. જોન ધોળું બખ્તર પહેરી આનંદસમાધિમાં હોય–જાણે સ્વર્ગથી ઉતરી આવી હોય, એવા એવા તર્કવિર્તક અમારા હૃદયમાં પ્રેરતી ઘોડા ઉપર બેસી રેમ્સનો દેખાવ જોતી હતી. હવે કાલે જોન ઑફ આર્ક એમ કહે તો ચાલે કે મ્હારૂં કામ પૂરૂં થયું છે–હવે મને જવાની રજા આપો.

અમે પડાવ નાખ્યો કે રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ થવા લાગી. ધર્મમંડળનો વડો આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી નગરવાસી અને ગામવાસીઓનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ વાવટા ઉડી રહ્યા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સંગીતના મધુર રણકારા કાને પડતા. આખી રાત્રિ લોકો શહેરને શણગારવામાં ગુંથાઈ રહ્યા હતા. સ્હવારે લોકો વહેલા ઉઠયા. અમને ખબર હતી કે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા નવ વાગે શરૂ થશે, અને પાંચ કલાક પહોંચશે.

જોને લશ્કરને છેલ્લી સલામ કરી લીધી, કારણ કે તે ધારતી હતી કે હવે તેને લશ્કર સાથે કંઈ પણ કામ પડવાનું નહોતું. લશ્કરને તે છેલ્લીજ વેળા તપાસતી હતી. દરેકે દરેક સીપાહી જોન પાસેથી જતો; જતાં જતાં સલામ કરતો,

અને થોડાંકજ પગલાં આગળ ચાલ્યા પછી પણુ અદબ વાળી ચાલતો. આ વખતે બધું શાન્ત હતું. વિજય મળ્યા પછી સીપાહીઓ ખુશી થાય છે, પણુ આજે તેઓનાં વદનો ઉપર હર્ષ નહોતો; કારણુ કે જોન ઑફ આર્ક સેનાધિપતિનો હોદ્દો છોડી જાય છે, એ તેઓને ખબર હતી.

પછી અમે રાજાને મહેલ ગયા. તે તૈયારજ હતો. જોન લશ્કરને મોખરે ચાલી. ગામના લોકોનાં ટોળેટોળાં જોનનું દર્શન કરવા આવતાં હતાં. તેઓ અમારા માર્ગની બે બાજૂઓ ઉપર ગોઠવાઇ ગયાં હતાં. જાણે કોઈ ગલીમાંથી કૂચ કરી જતા હોઇએ, એવું અમને લાગતું હતું. રસ્તામાં ચારે તરફ ફૂલ ઉગી નીકળ્યાં હતાં, તે જાણે જોનના પગને ચુંબન કરતાં હોય, એવાં લાગતાં હતાં. જોનને જોઇ કોઈ નમન ન કરે, એવું મ્હેં આટલા મહિનાઓમાં કોઈ વખત જોયું નહોતું. લોકો જોનને પગે લાગતા. જોન જ્યારે દુશ્મનોના હાથમાં પકડાઈ, અને જ્યારે તેનો મુકર્દમો ચાલ્યો, ત્યારે આ મુદ્દો તેની વિરૂદ્ધ લાવવામાં આવ્યો હતો.

અમે જેમ જેમ પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ લોકોની ગીરદી વધવા લાગી. તોપના અવાજોથી કાન ફૂટી જતા અને ધૂમાડાનો તો કંઇ પારજ રહ્યો નહિ. અમે પૂરભપકામાં શહેરના દરવાજામાં પેઠા. પછી મુખ્ય મુખ્ય માર્ગે થઇ અમારૂં સરઘસ ચાલ્યું. બારીઓમાં તો શું, પણુ છાપરાંઓ ઉપર પણુ જગ્યા ખાલી રહી નહોતી—એટલાં મનુષ્યો જોનનું દર્શન કરવા ભેગાં થયાં હતાં. પળે પળે હર્ષનાદો ગાજી ઉઠતા.

જોનનું નામ મંદિરની પ્રાર્થનાઓમાં દાખલ થયું હતું, પણ આથીએ વધુ માન જોનને લોકો તરફથી મળ્યું, અને તે એ કે તેની છબી ચાંદ ઉપર કોતરાવી તેઓ તાવીજ તરીકે પહેરતાં. જયાં ત્યાં આવાં તાવીજજ જોવામાં આવતાં.

અમે ધર્મમંડળના વડાના મહેલ આગળ ઉતર્યા. ત્યાંથી રાજાએ સેંટ રેમીના મંદિરમાંથી પવિત્ર તેલનો કૂંજો મંગાવ્યો. આ તેલ પૃથ્વી ઉપરનું નહિ હતું, પણ સ્વર્ગમાંથી એક કબુતર લઈ આવ્યું હતું, એવી લોકવાયકા હતી. આગળ થઇ ગયેલા રાજા કલોવીસને આ તેલનું મર્દન કરાવવામાં આવ્યું હતું, ત્યાર પછી સઘળા રાજાઓ રાજ્યાભિષેક વખતે તે તેલ ચોળતા, અને એ તેલ લેવા માટે પણ ક્રિયાઓ કરવાની જરૂર હતી. રાજાએ પાંચ ઉમરાવોને રેમ્સના આર્કબીશપના ખાસ અંગરક્ષક તરીકે મોકલ્યા. તેઓએ પગે લાગી હાથ જોડયા, અને તે તેલનો કુંભ સહીસલામત લાવવા તથા પાછો પહોંચાડવા સોગંદ લીધા. આર્કબીશપનો પોશાક ઘણો ભવ્ય હતો. હાથમાં તેણે દંડ રાખ્યો હતો. મંદિર આગળ જઇ તેઓ તે કુંભ લેવા ક્રમવાર ગોઠવાઈ ગયા. પછી ચારે બાજૂથી પ્રાર્થનાના સરોદ સંભળાયા. મંદિરનો સાધુ અને તેના ચેલા તે કુંભ લઇ આવ્યા. પછી તે કુંભ ક્રિયાઓ સહિત આર્કબીશપને આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી અમારી કૂચ શરૂ થઈ. લોકો તે કુંભને જોઇ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરતા, કારણ કે તેઓ માનતા કે તે સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવ્યો છે.

આ ભવ્ય સરઘસ મંદિરના પશ્ચિમ દ્વારમાં પેઠું.

આર્કબીશપ દાખલ થયો કે પ્રાર્થનાસંગીત ગાજી ઉઠયું. તે મંદિર લાખો માણસથી ભરાઇ ગયું હતું. વચ્ચમાં એક ચોગાનજ ખાલી રાખવામાં આવ્યું હતું. અહિં આર્કબીશપ પોતાની હાથ નીચેના માણસો સહિત આવી પહોંચ્યો. પછી પેલા પાંચ ઉમરાવો ભવ્ય પોશાકમાં પોતાના ઘોડાઓ ઉપર બેસી વાવટાઓ ઉડાવતા ઉડાવતા આવ્યા. અહો! તે કેટલું મનોહર લાગતું હતું? આવો સરસ દેખાવ મ્હેં આખી જીંદગીમાં જોયો નહોતો.

મંદિરના પગથીઆથી લગભગ ચારસો ફીટ તેઓ ચાલ્યા. પછી આર્કબીશપે તેઓને જવાની રજા આપી; અને તેઓએ કલગી ઘોડાની ડોકને લાગી, ત્યાંસુધી ઝૂકીને સલામ કરી. ત્યારપછી ઘોડાઓને નચાવતા–નચાવતા તેઓ ચાલી ગયા–અદૃશ્ય થઈ ગયા.

થોડીક પળસુધી તો શાંતિ વ્યાપી. લોકો ઉંઘતાજ હોય એમ લાગતું હતું. એટલામાં એકાએક ચારસો રણશીંગાંઓ ફૂંકાયાં. તુરતજ રાજા અને જોન પશ્ચિમના મ્હોટા દરવાજેથી આવી પહોંચ્યાં. તેઓ ધીમે ધીમે ચાલતાં હતાં. હર્ષનાદ અને સંગીત–તે સિવાય કંઈ પણ કાને પડતું નહિ. જોનની બાજૂમાં તેનો વાવટો લઈ એક માણસ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ રાજ્યના સેવકો પોતાના હોદ્દાસર ચાલતા હતા.

મુકરર કરેલા સ્થાને સરઘસ આવી પહોંચ્યું. પછી રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓની શરૂઆત થઈ. આ ક્રિયાઓ ઘણી લાંબી હતી. પ્રાર્થના થઈ, પ્રાર્થના–સંગીત ગવાયું, ધર્મબોધ અપાયો,

અને એવી એવી બીજી બાબતો અમલમાં મૂકવામાં આવી. આ બધો વખત જોન પોતાનો વાવટો હાથમાં ઝાલી રાજા પાસે ઉભી હતી. પછી રાજાને સોગંદ આપવામાં આવ્યા, અને તેલનું મર્દન થયું. ત્યાર પછી એક ઉમરાવે પગે લાગી રાજા આગળ ગાદી ઉપર રાજમુગટ મેલ્યો. રાજાએ થોડીક વાર તો વિચાર કર્યો; મુગટને માત્ર અડકયો, પણ જોનની આંખો અને તેની આંખો મળી કે તે હસ્યો. જોને ફ્રાન્સનો મુગટ હાથમાં લીધો, છાતી કહાડી તેને ઉંચકયો, અને મલકાતે વદને તેને માથા ઉપર ફેરવી દીધો.

પછી હર્ષનાદોનું તો પૂછવુંજ શું ? તોપના અવાજોથી જાણે અમે બહેરા થઈ ગયા.

જોન આ વખત રાજા તરફ ફરી, અને રડતી આંખે તેના તરફ જોયું. જોનના હોઠ ધ્રૂજતા હતા. ધીમે ધીમે ગદ્ગદ્ કંઠે તે બોલી:–

" ખુદાવિંદ ! પ્રભુની કૃપાથી તમારો મુગટ તમને મળ્યો છે. મ્હારૂં કામ હવે પૂરૂં થયું છે. હવે મને શાન્તિમાં મ્હારી મા પાસે જવા દો. તે ઘરડી છે, અશક્ત છે, તેને મ્હારી સેવાની જરૂર છે."

રાજાએ તેને ઉભી કરી, અને ભરસભામાં તેનાં મહાભારત કાર્યોનાં વખાણ કર્યાં. પછી તેણે તેને ખેતાબો બક્ષી કાઉન્ટના પદે ચડાવી. વળી તેની ઉચ્ચસ્થિતિને અનુસરી ગૃહમંડળ નીમી આપ્યું. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું:–

" તમે રાજ્યને બચાવ્યું છે. તમે તમારી મરજીમાં આવે

તે વસ્તુ માગો. હું ગમે એમ કરીને તમારી ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરીશ."

જોન પગે લાગી બોલી:–

"મ્હારા બાદશાહ, મ્હારા ઉપર તમારી આટલી બધી મહેરબાની છે તો હુકમ કરો કે મ્હારા ગરીબ ગામડા ઉપરના બધા કર માફ થાય."

"જાઓ, તે માફ છે. પછી?"

"બસ."

"બસ? બીજું કંઈ નહિ?"

"નહિ, કંઈ નહિ. મને તાણ કરો નહિ. હું કંઇ નહિ માગું."

રાજા મુંઝાયો, નિરાશ થયો. પછી તેણે જોનની નિઃસ્વાર્થતાની ઘણી પ્રશંસા કરી. અમારા ગામડાનો કર તેણે સદાકાળ માફ કર્યો. રાજાની મરજી હતી કે જોન કંઈ બીજું પણ માગે તો ઠીક, પણ તેને જોન માટે એટલું માન હતું કે તેણે જોનની મરજી વિરૂદ્ધ જરા પણ દબાણ કર્યું નહિ.

તમને યાદ હશે કે અમે બાલ્યાવસ્થામાં મશ્કરીમાં ને મશ્કરીમાં રાજા ખુશી થાય તો તું શું માગે? એવો જોનને પ્રશ્ન કર્યો હતો; અને "આપણા ગામના કર રાજા માફ કરે એવું હું માગું" એવો ઉત્તર પણ જોને તે સમયે આપ્યો હતો. જ્યારે જોન આ શબ્દો બોલી, ત્યારે તે અમે હસવામાંજ ગણી કહાડયું હતું, પણ આજે અમે જોનના મનની મ્હોટાઈ સમજ્યા–તેનું ઉચ્ચ હૃદય આજે જાણ્યું.

જોને અમારા ગામનો કર સદાને માટે માફ કરાવ્યો. તે

દિવસ પછી ત્રેસઠ વર્ષ ચાલી ગયાં છે. ડોમરેમીના આજૂ બાજૂનાં ગામડાંઓનો કર ત્રેસઠ વખત લેવાયો છે, પણ કર ઉઘરાવનારા કોઈ વખત ડોમરેમીમાં આવ્યા નથી. હિસાબની ત્રેસઠ ચોપડીઓ ભરાઈ છે. કોઈ તે જોવા પણ ઈચ્છે. દરેક ગામના નામના નીચે તે ગામમાંથી કેટલો કર આવ્યો, તે એક સ્થળ સિવાય બધે લખેલું છે. હું કહું છું, તે સાચું છે. જ્યાં ડોમરેમીનું નામ છે, ત્યાં તેના વેરાનો આંકડો નથી; પણ માત્ર ત્રણજ શબ્દ લખ્યા છે, અને તે નીચે પ્રમાણેઃ–

ડોમરેમી

નહિઃ ઓરલીઅન્સની કુમારિકા.

કંઇ નહિ ! ઓરલીઅન્સની કુમારિકા ! આ શબ્દો કેટલા ટૂંકા છે, પણ આ શબ્દો આખી પ્રજા એકજ મતે–એકજ સાદે બોલી છે.

એવાગે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓ પૂરી થઈ. પછી સરઘસ પાછું નીકળ્યું. લોકોના હર્ષની તો વાતજ ન પૂછવી.

જોન ઑફ આર્કના જીવનરૂપી નાટકનો ત્રીજો અંક અહિં પૂરો થાય છે.

૨૨

અમે અમારૂં સરઘસ પૂર દોરદમામથી કહાડયું. જોન આગળ વધતી, તેમ લોકો તેના ઘોડા આગળ આવી કુરનેસો બજાવતા. ધીમે ધીમે અમે શહેરના મુખ્ય ભાગો ફરી એક

ધર્મશાળા આગળથી નીકળ્યા, ત્યારે અમે બે માણસોને જોયા. તેઓએ જોનને નમન કર્યું નહોતું, પણ અજાયબીની દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોતા હતા. તે પાસેજ હતા, પણ તેઓ ઉપર કોઇએ મૂઠ મારી હોય, એમ પાષાણવત્ ઉભા હતા. સીપાહીઓ ગુસ્સે થઈ તેમને શિક્ષા કરવા ધસ્યા, પણ જોનની નજર જ્યારે ઉપર્યુક્ત બનાવ ઉપર પડી; ત્યારે તેણે કહ્યું રહેવા દો. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી, તે બન્નેને આલિંગન આપ્યું અને રડવા લાગી. આ બે પુરૂષોમાં એક જોનનો પિતા અને બીજો તેનો મામો હતો.

આ ખબર ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. બે ઘડી પહેલાં જેની દરકાર કરવાનું પણ મન ન થાય, તે સર્વના પ્રેમને પાત્ર થઇ પડયા. લોકો તેઓનાં દર્શન પામવા ધક્કા મુકી કરવા લાગ્યાં;–કારણ કે જોન ઑફ આર્કના પિતા અને તેના મામાને જોવાની ઇચ્છા કોને ન હોય! રાજાએ પણ તેઓને સન્માન આપ્યું! પોતાનો હાથ તેઓને ચૂમવા દીધો, અને રેમ્સના કારભાર ખાતાંના વડાને બોલાવી કહ્યું: “ આ બે પુરૂષો ફ્રાન્સના મહેમાન છે. ” અને તેઓ તરફ પૂરી સભ્યતાથી વર્તવા તેને હુકમ આપ્યો.

પણ જોનના પિતાને અને તેના મામાને મહેલમાં રહેવું ઠીક ન પડયું; તેઓ બિચારા ભપકાથી અંજાઇ ગયા, તેથી તેઓએ પોતાના મૂળ રહેઠાણમાં જવા દેવા ઘણા કાલાવાલા કર્યા. તેઓને કારભારીએ ધર્મશાળામાં પોતાનાથી બનતી સગવડ કરી આપી, તેઓને માટે મકાનનો એક મજલો રાખ્યો, અને

તેઓ જે માગે તે લાવી આપવા કહ્યું. વળી તેણે તેઓને એક એક ઘોડો આપ્યો, તેથી તેઓ બિચારાના ગર્વનો તો પારજ રહ્યો નહિ. તેઓ આખો દિવસ મ્હારો ઘોડો, મ્હારો ઘોડો એમ ઝંખ્યા કરતા; અને દરેક વાતચીતમાં ઘોડાની વાત ઘૂસાડતા.

શહેરવાસીઓએ રાજાને તથા જોનને બપોરે એક મિજબાની આપી. આ મિજલસમાં જોનના પિતાને તથા મામાને તેડાવવામાં આવ્યા, પણ તેઓને ત્યાં ઠીક ન પડયું; તેથી તેઓ માટે ખાસ એક જૂદીજ અગાશી ઉપર બેઠક ગોઠવવામાં આવી. ત્યાંથી તેઓ તે મિજબાનીનો દેખાવ અને જોનને મળતું સન્માન જોઈ ગળગળા થઈ ગયા. એવામાં રાજાએ સંગીતનો હુકમ કર્યો. જોનના મન ઉપર સંગીતથી એટલી બધી અસર થઈ કે તે મ્હોં છૂપાવી રોઈ પડી. હા ! તેને આ વખતે બાલ્યાવસ્થાનાં સ્વપ્ન આવતાં હતાં. આ કરતાં પોતાની જન્મભૂમિમાં કોઇ સ્થળે હું ઘેટાં ચારતી હોઉં, તો કેવું મજાનું થાય? એવો તેને પળવાર વિચાર થઈ આવ્યો. અહા ! સંગીત ! ત્હારામાં શું શું જાદૂ ભર્યું છે ! ત્હારામાં કેવી કેવી કરામતો છે ! કેવાં સ્વપ્નાંમાં તું હૈયાને ઘૂમાવે છે ? !

રાત્રે અમે ડોમરેમીના બધા રહેવાશીઓ ધર્મશાળામાં બેસવા ગયા. જોને પોતાના અંગરક્ષકોને રજા આપી અને કહ્યું કે હું મ્હારા પિતા સાથે અહિંજ સૂઈશ. ત્યાર પછી પોતાના પિતા અને મામા વચ્ચે તે બેસી ગઈ, અને પોતાના હાથ તેઓના હાથમાં ભેરવી રમતમાં ને રમતમાં કહેવા લાગી:–

“અહિં આપણે કોઇ પણ જાતની રીતભાત જાળવવાની

જરૂર નથી. હવે આપણી સ્થિતિ આગળના જેવીજ છે. કારણ કે બધાં યુદ્ધો પૂરાં થયાં છે, અને હવે હું ઘેર– ” એવામાં તે અટકી. તેનું મન તેની વાણીથી વિરૂદ્ધ જતું હતું. પછી તે અત્યંત આતુરતાથી બોલીઃ “ અરે તે દિવસ ક્યારે આવશે ? ” જોનનો પિતા આશ્ચર્યચકિત્ત થયો, અને બોલ્યોઃ–

“ શું આવા સરસ હોદ્દાઓ–આવી કીર્તિ મૂકીને એક ન્હાના ગામડામાં રાજકુંવરો અને સરદારોના સંગવગર તું એકલી રહીશ ? ”

જોને હસતે મ્હોંએ કહ્યુંઃ “આ લડાઇઓ લડવાનો અને કહેર વર્તાવવાનો મ્હારો સ્વભાવ નહોતો, અને નથી. જ્યારે અમારા પક્ષનો કે સ્હામા પક્ષનો કોઇ સીપાહી ઘવાતો; ત્યારે તેને જેટલું દુઃખ થતું, એટલુંજ મને થતું. હું તે સીપાહીના પિતામાતા તથા બાળબચ્ચાંનો વિચાર કરતી. હવે મ્હારૂં કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું છે. ત્યારે પછી શામાટે તે દુઃખમાં રીબાવાનું પસંદ કરૂં ? મ્હારા ગામડામાં મને શું દુઃખ છે ? મ્હારી મા બિચારી મને સંભારતી હશે. ”

“ અરે ! ત્હારી મા ? તે બિચારી તો આખો દિવસ ચિંતાજ કર્યા કરે છે. ચિંતા, ચિંતા, ને ચિંતા. તે વિચારતી નથી, ખાતી નથી, પીતી નથી. જ્યારે તોફાન ગાજતું હોય ત્યારે તે કહે છેઃ ‘ અરે ! મ્હારી દીકરી ગરીબ સીપાહીઓ સાથે ભીની જમીન ઉપર સૂતી હશે. ’ જ્યારે વીજળી ઝબકે છે અને ગગડાટ થાય છે, ત્યારે તે બોલે છેઃ ‘ આવાજ તોપના ગોળા સ્હામે તે ઝઝૂમતી હશે. હું તેની પાસે તેનું રક્ષણ કરવા

નથી. પ્રભુ! પ્રભુ! દયા કરો! મ્હારી અનાથ દીકરીને બચાવો.' જ્યારે પણ વિજયના સમાચાર મળે છે ત્યારે તે પહેલાં તપાસ કરે છે કે તું સહીસલામત છે કે નહિ! પછી તે પગે લાગે છે, અને પ્રભુની પ્રાર્થના કર્યાજ કરે છે. તે વારેઘડીએ કહે છેઃ 'હવે બધું પૂરૂં થઈ ગયું છે–હવે ફ્રાન્સ સ્વતંત્ર થયું છે; હવે મ્હારી દીકરી ઘેર આવશે.' એમ કહેતાં કહેતાં વારંવાર તે નિરાશ થઈ જાય છે, અને પછી રોયાજ કરે છે"

"પિતાશ્રી! મહેરબાની કરી આ વાત મ્હારી આગળ ન ક્હાડો; મ્હારૂં હૃદય ચીરાઇ જાય છે. ઘેર આવી હું તેની સેવા કરીશ–તેને ઉની આંચ નહિ આવવા દઉં–" ગદ્ગદ્ કંઠે તે બોલી–વધુ તેનાથી ન બોલાયું.

ત્યાર પછી તેના પિતાએ કહ્યુંઃ–

"બાપુ! એ તો સાચી વાત, પણ રાજા તને નહિ આવવા દે તો? તેનો બધો આધાર ત્હારા ઉપરજ છે. જો તને તે રજા ન આપે તો?"

જોન મૂંઝાઇ. થોડીવાર પછી સંતોષ ધરતી હોય તેમ તે બોલીઃ–

"તો પ્રભુની મરજી! હું રાજાની દાસી છું, અને રહીશ; પણ એ વિચાર શું કામ કરવો જોઈએ?

પછી ગપ્પાં ચાલ્યાં. જોને અમારી સાથે હળીમળી વાત કરવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ અમે હવે તેની સાથે એટલી છૂટથી વાત ન કરી શકયા. તે સેનાધિપતિ હતી; અમે કંઇ પણ નહોતા. તેનું નામ જગજાહેર હતું; અમને કોઈ જાણતું

પણ નહોતું. તે રાજકુંવરોમાં હરતી ફરતી હતી; અમે એ માનના અધિકારી નહોતા. પ્રભુનો સંદેશો ઝીલનારી તે પવિત્રમાં પવિત્ર હતી; અમે પાપી હતા. ટૂંકામાં કહું તો તે જોન ઑફ આર્ક હતી; અને અમેતો અમેજ હતા, કંઈ નહોતા. પછી તેની સાથે અમે કેમ છૂટથી વાત કરી શકીયે! તોપણ તે વિનયી હતી, તેને આત્મગર્વ નહોતો; તે અમને સર્વેને ખરા જીગરથી ચાહતી. અમે તો તેની પૂજા કરતાં ધરાતાજ નહોતા. વાતમાં ને વાતમાં જોનના મામાએ કહ્યું:–

"ત્હારે લડાઇઓ લડવી હોય, તોપણ એક વખત તું ઘેર આવી જજે. લોકો તને બહુ ચાહે છે. દોઢ વર્ષ ઉપર તું અમારી પાસેથી ગઇ, તે પછી ત્હારા નામ ઉપરથી ઘણાનાં નામ જોન રાખવામાં આવ્યાં છે. જો કોઈ બિલાડીને બોલાવવી હોય અને કોઇ બૂમ પાડે કે: "જોન ઑફ આર્ક!" તો લાખો બિલાડીઓ એકઠી થાય, એટલી બધી બિલાડીઓનાં નામ પણ ત્હારા નામ ઉપરથી છે. તેં જે ન્હાનપણમાં બિલાડીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું, તે હવે આખા ગામમાં બહુ વ્હાલું થઈ પડયું છે. લોકો તેને જોન ઑફ આર્કની બિલાડી માની પૂજે છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. એક વખત કોઈ અજાણ્યા પુરૂષે તેના ઉપર પથ્થર ફેંકયો. લોકો એના ઉપર એટલા ગુસ્સે થયા કે તેને ફાંસીએ લટકાવ્યો! સહુ ત્હારા ઉપર ફિદા ફિદા છે.–"

એવામાં રાજાનો દૂત જોન ઉપર ચીઠ્ઠી લઈ આવ્યો. તેમાં તેણે જોનનું રાજીનામું નાકબૂલ રાખ્યું હતું. વળી તેણે તેને ખાસ સલાહ માટે તુરતાતુરત બોલાવી હતી.

જોન નિરાશ થઈ ગઈ—દુઃખી થઈ, પણ તે માત્ર એકજ પળ. બીજી પળે ઘેર જવા તલસતી તે ખેડુતની છોકરી ન્હોતી; તે જોન ઑફ આર્ક હતી, ફ્રાન્સની સેનાધિપતિ હતી.

૨૩

હું જોનનો હજુરીઓ અને વળી તેનો ખાનગી કારભારી હતો, તેથી મને પણ જોન સાથે જવાનો અધિકાર હતો. જોન કોઈ દુઃખી દેવી માફક સભામાં ચાલી આવી. અજ્ઞાન ખેડુતો સાથે વાત કરતી તે જોન કંઈ આ જોન ન્હોતી. તે એકદમ સભાને મોખરે આવી ઉભી રહી. દરેકે દરેક ચહેરા ઉપર તેણે શાંતિથી નજર ફેરવી. ક્યાં ઘા કરવો, તે તેણે જાણી લીધું. નમન કરી બોલીઃ—

"મને મ્હારા સરદારો સાથે વિચાર કરવાનું કામ નથી, તેમ મ્હારે મંત્રીમંડળ સાથે પણ કામ નથી. યુદ્ધસભા! શાને માટે એ જોઈએ? જ્યાં એકજ માર્ગ હોય, ત્યાં શું વિચારવું? આ સભા મળી છે, તેમાં વળી શેનો ઠરાવ કરવો? આ બધું નકામું દુઃખ અને બધી નકામી ચિંતા શા માટે વ્હોરી લેવી?"

આટલું કહી તે અટકી. સભા સચેત થઈ. જોને બોલવું પાછું શરૂ કર્યુંઃ—

"જે માણસ બુદ્ધિશાળી છે, જે રાજ્ય પ્રતિ વફાદાર છે; તેને ખબર છે કે હવે એકજ માર્ગ ખુલ્લો છે, અને તે એ કે પારીસ તરફ કૂચ કરવી!"

હાયરે તુરતજ ગુસ્સામાં મૂઠી પછાડી. સરદારોનું લોહી

સવેગ વ્હેવા લાગ્યું. જોન પોતાની વિરૂદ્ધ કોઇ બોલે છે કે નહિ તે સાંભળવા ઉભી રહી. એવામાં ન્યાયમંદિરના કારસ્તાનમાં પ્રવીણ વડાએ જાણે સમજાવતો હોય, એમ હસતાં હસતાં કહ્યું:—

"મહેરબાન સાહેબ! ડયુક ઑફ બરગંડીને પછી આપણે શું ઉત્તર દઈશું? તે આપણી સાથે વગર વિલંબે સલાહ કરવા તૈયાર છે, એટલુંજ નહિ પણ પારીસ આપણને આપવા માગે છે, પછી આપણે નકામી ખટપટમાં શું કામ પડવું જોઇએ?"

જોન તુરતજ તેના તરફ ફરી ગંભીરાઇથી બોલી:—

"તમારા કાલાવાલા અહિં ખુલ્લા પાડવાની જરૂર નથી."

"કાલાવાલા?!"

"હા."

સરદારો ગાજી ઉઠયા. રાજા ખુશી થયો. ન્યાયમંદિરના વડાએ ઈન્સાફ માગ્યો, પણ રાજા બોલ્યો:—

"જોનને યુદ્ધની બાબતો અને રાજદ્વારી બાબતોમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનો હક્ક છે. આપણે તેનું કહ્યું પણ સાંભળીશું; હજી તો તે મત આપે છે."

પેલો બિચારો નિરાશ થઇ ગયો. જોને આગળ ચલાવ્યું:—

"હું તમારૂં બધું કારસ્તાન જાણું છું. જ્યારે ફ્રાન્સના હક્કમાં કંઇ ખરાબ થાય, ત્યારે કયા બે દુષ્ટોનાં નામ દેવાં તે સહુ જાણે છે."

"અરે! આવી નિંદા—"

"આ નિંદા નથી. આ આરોપ છે. આ ચોખ્ખો આરોપ છે. રાજાના મંત્રી સ્હામે અને ન્યાયમંદિરના વડા સ્હામે."

આ બન્ને પુરૂષો તુરતજ ઉભા થયા, અને જોનની જીભડીને અટકાવવા રાજાને વિનંતી કરી, પણ રાજાએ તે માન્યું નહિ. તેના આત્મામાં પણ હવે શૌર્ય પ્રસરેલું હતું, તેની આંખ હવે ઉઘડી હતી, તે બોલ્યો:–

"બેસો–જરા શાન્ત થાઓ. ઢાલની બન્ને બાજૂ આપણે તપાસીશું. વિચાર કરો. તમારામાં અને એનામાં કેટલો ફેર છે! જોન મ્હારી સમક્ષ ન હોય, ત્યારે પૂંઠપાછળ તમે એની કૂથલી કરો છો, પણ તેતો તમને મોઢામોઢજ કહે છે."

પેલાઓનાં મ્હોં ઝંખવાઈ ગયાં. જોને શાન્તિથી પાછું બોલવું શરૂ રાખ્યું:–

"પહેલેથીજ આપણે બધી બાબતો લંબાવતા આવ્યા છીએ, અને તેથી આપણને કેટલું નુકશાન ખમવું પડયું છે? જ્યાં મતજ ન લેવાના હોય, ત્યાં સભાઓ શા માટે ભરવી અને નકામા કજીઆ શા માટે કરવા? આઠમી મેને દિવસે આપણે ઓરલીઅન્સ લીધું. ત્રણ દિવસમાં બધું કામ ઉકેલી પેટે ઉપર રેડાયેલું લોહી આપણે અટકાવી શકત. છ અઠવાડિયાં પહેલાં આપણે રેમ્સ ગયા હોત. પારીસ હમણાં આપણા તાબામાં આવી ગયેલું હોત. હજી પણ તરત જો આપણે ઉઠીને કામે લાગીશું તો સારૂં છે; હવે છ મહિનાનુંજ કામ રહ્યું છે. હમણાંની તક ગુમાવીશું, તો વીસ વર્ષે પણ તે પૂરૂં થશે નહિ. માટે કંઇક જરાક સમજો.–"

વળી ન્યાયમંદિરનો વડો વચ્ચે પડયો: "સાહેબ! તમે ભૂલી જાઓ છો કે પારીસ જતાં જતાં ઠેકઠેકાણે અંગ્રેજી કિલ્લાઓ આવે છે."

જોન ધિઃક્કારથી બોલી: "તેથી થયું શું? આપણે જે કિલ્લા જીત્યા, તે અંગ્રેજોના હતા કે બીજા કોઈના? હવે તે બધા આપણા તાબામાં છે." અહિં મ્હોટેથી સભાસદો જોનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને તેથી જોનને ઘોંઘાટ નરમ પડે, ત્યાંસુધી થોડીકવાર અટકવું પડ્યું. "પહેલાં અંગ્રેજી કિલ્લાઓ આપણી સ્હામે હતા; હવે આપણી પીઠ પાછળ ફ્રેંચ કિલ્લાઓ છે. આપણે માત્ર કૂચ કરવી જોઇયે. એક પળમાં પારીસ આપણું છે–ફ્રાન્સ આપણું છે. શત્રુઓ આપણી સાથે સભ્યતાથી વર્તે છે તે કાંઈ પોતાની કુલીનતાથી નહિ પણ આપણા ધાકથી. મને માત્ર રજા આપો–રજા આપો, એટલે ફ્રાન્સ આપણું છે."

ન્યાયમંદિરનો અધ્યક્ષ પાછો બોલ્યો: "અરે! એ ઘેલછા છે–ઘેલછા છે. આપણે જે કામ કર્યું, તે પાછું બગાડી ન નાખવું જોઇએ; આપણે ડયુક ઑફ બરગંડી સાથે સભ્યતાથીજ વર્તવું જોઇએ."

"અને આપણે વર્તીશું." જોન બોલી.

"કેમ? કેવી રીતે?"

"ભાલાની અણીએ!"

બધા ઉઠયા; ગાજ્યા. કેટલીકવાર સુધી ગર્જના ચાલુ રહી. રાજા ઉઠયો; ગાજ્યો. ખુલ્લી તરવાર જોનને આપી તેણે કહ્યું:–

"રાજા આ તને આપે છે. જાઓ, તમે તેને પારીસ લઈ જાઓ."

વળી પાછી વીરહાક ગાજી. આમ રાજયસભા જોનના વિજય સાથે વિસર્જન થઈ.

*　　*　　*　　*

અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઈ હતી, પણ જોનને મન તો તે કંઈ નહોતું. જ્યારે કાંઈ પણ કામ હોય, ત્યારે તે એમાં મશગૂલજ રહેતી. તેણે સૂઈ જવાનો મનસુબો કર્યો નહિ. સર્વ સરદારોને જોને જૂદી જૂદી આજ્ઞાઓ આપી. હવે ભવિષ્યના યુદ્ધ માટે ધમધોકાર તૈયારીઓ થવા લાગી.

સરદારો ચાલ્યા ગયા, પણ હું જોન પાસેજ હતો. ફરતાં ફરતાં જોને મને ડયુક ઑફ બરગંડી ઉપર એક પત્ર લખવા કહ્યું. એ પત્રમાં તેને જલદી તાબે થવા સૂચવ્યું હતું.

બીજે દિવસે જોને પિતાની અને મામાની રજા લીધી. તેઓ સાથે વળી તેણે ભાઈભાંડુઓને આપવા કંઈ કંઈ વસ્તુઓ મોકલી. તેઓ જૂદા પડ્યા, ત્યારે દેખાવ ઘણો દયાજનક થઇ પડયો હતો.

સ્હવારે અમે સર્વ વિજયધ્વજો ઉડાવતા ઉડાવતા ચાલ્યા. ત્યાર પછી ડયુક ઑફ બરગંડી તરફથી એલચીઓ આવ્યા. તેઓએ અમારા બે દિવસ પાણીમાં મેળવ્યા. પછી જોન આવી પહોંચી. તેણે તેઓના કોઈ પણ સંદેશા સાંભળવા ના પાડી; પણ રાજા મંત્રીના તાબામાં હતો, પ્રાર્થના કરવાને બ્હાને તેણે તેને ત્રણ દિવસ સેન્ટ મારકોલમાં ખોટી કર્યો. શત્રુઓ આ સર્વ વખતનો ઉપયોગ લેતા હતા, પણ રાજાની આંખો ઉઘડી નહિ. રાજા વગર તો અમારે આગળ ચલાયજ કેમ? જો

એમ કરીએ, તો વળી તે કાવત્રાંખોર મંડળીને વશ થઈ રહે. જોને જ્યારે ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, ત્યારે સરદારોએ આગળ કૂચ કરવાનું માન્ય રાખ્યું.

જોને જે ધારણાઓ ઘડી હતી, તે સાચી પડી. અમે યુદ્ધ કરવા જતા હોઈએ, એવું અમને જરાએ માલૂમ પડયું નહિ. સઘળું બાળબચ્ચાંની રમત જેવું હતું અંગ્રેજી કિલ્લાઓ અમારા માર્ગમાં જ્યાં ત્યાં હતા; તેઓ અમને કંઈ પણ મહેનત આપ્યા વગર શરણે થતા. જે કિલ્લાઓ તાબે થતા, ત્યાં અમારાં માણસ રાખી અમે આગળ વધતા—અંગ્રેજ સરદાર અમારી સ્હામે લડવા આવતો હતો; પણ તે બુદ્ધિશાળી હોવાથી પાછો પારીસ તરફ વળ્યો. જય ઉપર જય મેળવ્યાથી અમારા લશ્કરનો જુસ્સો વધતોજ ગયો.

પણ અમારૂં ધાર્યું કામ લાગ્યું નહિ, રાજાને અક્કલ વિનાના હજુરીઆઓએ ગીન જવા સલાહ આપી. અમારે પણ ગીન જવું પડયું. ડયુક ઑફ બરગંડી સાથે પંદર દિવસ સુધી સુલેહ રહી સઘળા ધારતા કે પારીસ આમ આપણને અનાયાસે મળી જશે, પણ આ વાતમાં કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો એ જોન જાણતી હતી.

પછી અમે તે તરફ ચાલ્યા; રાજાએ પોતાનો વિચાર પાછો ફેરવ્યો, અને પારીસ જવા મન કર્યું. બરગંડીની ખોટી સુલેહથી જોન ભોળવાઇ નહોતી; તેણે તો પોતાનું લશ્કર જેવું ને તેવુંજ સ્વસ્થ રાખ્યું હતું.

ગરીબ બિચારી જોન! તેને હવે એકલે હાથે ત્રણ શત્રુઓ

સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું. એક તો અંગ્રેજ, બીજો દુશ્મન બરગંડી અને સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટો ત્રીજો દુશ્મન પ્રપંચ હતો. તે પહેલા બેને તો પૂરી પડતી, પણ ત્રીજાથી તે કંટાળી જતી. પ્રપંચથી તે બહુ મુંઝાતી; દિવસ નકામા જતા, તે તેને ન ગમતું. ઘણીવાર તો તે મિત્રોનીજ બેવફાઈથી એટલી બધી શોકાતુર થતી કે રડી પડતી. એક વખત તેણે વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું:–

"અરે! ક્યારે હું શસ્ત્ર છોડી દઈ માતાપિતા આગળ જઇશ?!–અને ક્યારે મ્હારા ભાઈ અને મ્હારી બ્હેનો સાથે ઘેટાં ચારીશ?!!"

બારમી ઑગસ્ટે અમે ડેમ્પમીરટીન આગળ છાવણી નાખી. પછી બોવે અમારે શરણે આવ્યું. કમ્પાએન તાબે થયું, અને અંગ્રેજી વાવટો તેના બૂરજ ઉપર ફરકતો બંધ થયો. ચૌદમીએ અમે સેન્લીસ પાસે આવ્યા. ત્રેવીસમીએ જોને પારીસ તરફ જવા હુકમ આપ્યો; પણ રાજા અને તેના ખુશામતીઆઓને ગળે આ વાત ઉતરી નહિ, અને તેઓ પાછા સેન્લીસ ગયા. થોડાક દિવસમાં ઘણા મજબૂત કિલ્લાઓ અમારે શરણે આવ્યા, તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:–ક્રેલ, પોન્ટ સેન્ટ મૅાકસન્સ, કોઇસી, ગાઉર્ની–સૂર–અરોન્ડી, રેમી, લા નેફ્વીલ–એન–હેઝ, મોગે, કેન્ટીલી અને સેનટાઈન્સ. અંગ્રેજી સત્તા જયાં ત્યાં તૂટવા લાગી. છવીસમી ઑગસ્ટ ૧૪૨૯ ના દિવસે તો અમે સેન્ટ ડેનીસના કિલ્લામાં–પેરીસ આગળજ ઉતર્યા!

આટલું છતાં પણ રાજા બ્હીતો હતો–ડરતો હતો. હજી તે સેન્લીસના કિલ્લામાંજ ભરાઈ બેઠો હતો.

૨૪

દૂત ઉપર દૂત રાજાને મોકલવામાં આવ્યા. તે હમ્મેશ વચન આપતો, પણ પાળતો નહિ. ડયુક ઑફ એલેન્કોન એક દિવસ પોતે તેની આગળ ગયો અને વચન લીધું, પણ તે તેણે તોડયું. નવ દિવસ એમ ને એમ વહી ગયા. પછી તે સેન્ટ ડેનીસ આવ્યો. આ દિવસ સપટેમ્બર સાતમીનો હતો.

દરમ્યાન દુશ્મનોને હિંમત આવી. તેઓએ રાજાની વર્તણુંક જોઈ લીધી. શહેરનું રક્ષણ કરવા તૈયારીઓ થઈ. જોનને મન સમય એટલો સારો નહોતો, તોપણ તેણે બનતો લાભ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજે દિવસે આઠ વાગે કિલ્લા ઉપર હલ્લો શરૂ થયો. જોને તોપખાનું ગોઠવી સેન્ટ હોનરેના દરવાજા ઉપર મારો ચલાવ્યો. જ્યારે આ દરવાજાનો આગલો ભાગ ભાગ્યો, ત્યારે તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને તાબે કરવામાં આવ્યો; પણ કિલ્લો હજી તાબે થવાનો બાકી હતો. જો એ તાબે થાત, તો અમે કયારના ફ્રાન્સના ધણી થઈ પડત; પણ જોન ઘવાઈ, તેથી અમારા માણસોમાં ભય ફેલાયો, કારણ કે તેના વિના લશ્કર શું કરી શકે એમ હતું? તેજ લશ્કર પોતે હતી.

ઘવાઈ હતી, તોપણ જોને પાછું ફરવા ના પાડી; તેણે બીજો હલ્લો કરવાનો હુકમ આપ્યો. "હું પારીસ લઈશ અથવા મરીશ!" એમ તે વારંવાર બોલતી. તેને રણસંગ્રામ ઉપરથી પરાણે ઉપાડી જવામાં આવી, તોપણ તેનો જુસ્સો ઉછળતો હતો. સવારે તેણે બીજો હલ્લો કરવા ધાર્યું. જો આમ

થયું હોત તો, અર્ધા કલાકમાં પારીસ અમારૂં હતું; પણ રાજાએ તેને હુમલો કરવા ના પાડી.

બરગંડી તરફથી કૃત્રિમ સુલેહનો સન્દેશો એકવાર ફરીથી આવ્યો. જોન હવે તદ્દન આશાભંગ થઈ ગઈ. ઘા ખૂબ દરદ કરતો હતો. ઉપરાંત તેના મનને પણ વ્યાધિ ઓછી નહોતી. પહેરગીરો વારે ઘડીએ તેના શયનગૃહમાં એવી ચીસો સાંભળતા કે, "અરે! હું તે લઈ શકીશ–અરે! તે તાબે કરી શકાત–"

એક દિવસ વહી ગયો. જોનના મનમાં નવી આશા આવી. સેન્ટ ડેનીસ પાસે સીન નદી ઉપર એક પૂલ હતો. આ પૂલને ઓળંગીને પારીસ ઉપર બીજેજ ઠેકાણે હુમલો કરી શકાય એમ હતું, પણ અમારા રાજાને આવી ખબર પડતાં તેણે આ પૂલ ભગાવી નંખાવ્યો. પછી તેણે જાહેરનામું કહાડયું કે હવે યુદ્ધ પૂરાં થયાં છે માટે પારીસ છોડી સઘળાએ લુવાર તરફ પાછું જવું.

જોન પોતાના શત્રુઓથી કોઈ દિવસ હારી નહોતી, તે આજે મિત્રોથી હારી. તેણે પહેલાંથીજ કહ્યું હતું કે મને પ્રપંચનો ભય છે, અને તે ભય હવે સાચો ઠર્યો. તે કહેતી કે તમારા મત પ્રમાણે યુદ્ધ પૂરાં થયાં છે, તો હવે તમારે મ્હારૂં કામ નથી, તેથી મને જવા દો; પણ રાજાએ જોનનો વખતે ખપ પડે એમ ધારી રજા આપી નહિ.

તેરમી સપ્ટેમ્બરના દિવસે લોઈર તરફ લશ્કર નિરાશામાં પાછું ફર્યું. કોઈ મૃત્યુ પામ્યું હોય એવી શોકાતુર શાંતિ જ્યાં

ત્યાં પ્રસરી રહી. એકે હર્ષનાદ નહોતો. મિત્રોની આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. શત્રુઓ હસતા હતા. તે દિવસે ધીમો ધીમો વરસાદ પડયો. આકાશ કાળું થઈ ગયું. એમ બધું શોકાતુર ભાસવા લાગ્યું.

રાજાએ પછી તે વિજયી લશ્કરને પોતાની મરજીમાં આવે, ત્યાં જવા રજા આપી. વાવટાઓ સંકેલી લેવામાં આવ્યા; હથીઆરોનો ગંજ ખડકવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સની આબરૂ વેચાઈ.

૨૫

હા, મ્હેં કહ્યું છે, તે સત્ય છે. વિજયી જોન અવિજયી થઈ હતી.

આઠ મહિના સહુને મોજ–શોખના મળ્યા. એક કિલ્લાથી બીજે કિલ્લે સહેલગાહે જવાનુંજ રાજાને અને રાજાના મંડળને હવે કામ રહ્યું. જોનને આ જરાપણ પસંદ નહોતું. તે તેઓની સાથે રહેતી, પણ તેની જીંદગી તેઓ જેવી નહોતી. રાજાએ જોનને સુખી કરવા બનતી મહેનત લીધી. તેણે જોનને રાજ્યસભાની બાબતોમાં સ્વચ્છંદીપણે વર્તવા છૂટ આપી. જોન હવે સાધુ જેવી જીંદગી ગાળતી. તે પોતાના ઓરડામાંજ પૂરાઈ રહેતી અને પ્રાર્થના કર્યા કરતી. પ્રભુભક્તિ તેને મન મ્હોટો દિલાસો હતો. પ્રભુભક્તિજ તેને આવા દુઃખમય સમયમાં શાન્તિ આપતી.

તે ક્વચિત્ પણ ફરિયાદ ન કરતી. મુંગે મોઢે સહેતી. ફરિયાદ કરવાનો તેનો સ્વભાવજ નહોતો. પ્રભુની મરજીને તે પોતાની મરજી ગણી લેતી.

તોપણ જોન કોઇ કોઈ વખત ન્હાની ટૂકડીઓ લઇ મન મુંઝાય, ત્યારે શત્રુઓ સ્હામી જતી. સેંટ મીએરલી મુટીઅરનો કિલ્લો તેણે એવીજ રીતે લીધો હતો. જ્યારે બધા હિંમત હારી ગયા, ત્યારે દસબાર માણુસને લઈ તેણે તે કિલ્લો સર કર્યો હતો.

લેગની આગળ પણ અમે ત્રણ વખત ન ફાવ્યા, પણ છેલ્લી ચોથી વખત દુશ્મનોને મારી જીત મેળવી.

આવી ન્હાની ન્હાની ઝપાઝપીઓ ચાલુ રહેતી. ૧૪૩૦ના મેની આખરમાં જોને કમપાએનના કિલ્લાનો બચાવ કરવા વિચાર કર્યો, કારણ કે ડયુક ઑફ બરગંડીએ તેને હમણાંજ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. મને થોડીવાર પહેલાં ઝખમ થયો હતો, તોપણ હું બીજાઓની મદદ લઈ લશ્કર સાથે ગયો. અમે મધ્યરાત્રે ઉપડયા. આકાશમાં ગરમ બાફ ઝરતી હતી. સર્વત્ર શાન્તિ હતી. ચોરી–છૂપીથી અમે શત્રુઓની આગળથી નીકળી ગયા. સાડાત્રણ વાગે સૂર્યાસ્ત પહેલાં અમે કમપાએન પહોંચ્યા.

જોન એકદમ કામે લાગી. તેણે તે શહેરના નાયક સાથે દુશ્મનો ઉપર હુમલો કરવા ધાર્યું. અમારી છાવણી હતી, ત્યાંથી એક પૂલ ઉપરથી શહેરમાં જવાતું હતું. અહિંથી એક ઉંચો માર્ગ દેખાતો હતો. આના ઉપર મોરગી નામનું ગામડું વસ્યું હતું. ત્યાં દુશ્મનોની એક છાવણી હતી. આ ઉંચા માર્ગની ઉપર બે માઇલને અંતરે કલેરોઇકસ નામના ગામમાં બીજી ટૂકડી હતી. કલેરોઈકસ નીચે દોઢ માઈલ વેનીટી નામનું બીજું સ્થાન હતું. ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કર હતું. આમ તીરકામઠા માફક ત્રણ જગ્યાએ શત્રુઓએ ઉતારો કર્યો હતો.

આજે ચોવીસમી મે હતી. ચાર વાગે જોન છસો ઘોડેસ્વાર લઈ શત્રુઓ ઉપર ચાલી. આ તેની છેલ્લી કૂચ હતી.

જ્યારે હું આ વર્ણન કરૂં છું, ત્યારે મ્હારૂં હૈયું ચીરાઈ જાય છે. હું ઘવાયો હતો, તેથી બીજાઓની મદદ લઈ દિવાલો ઉપર ચડયો, અને શું થતું હતું તે જોયું. જોને પૂલ ઓળંગી ઉચ્ચ માર્ગ ભણી પ્રયાણ કર્યું. જોનના ટોપની કલગી આગની જવાળાની માફક આમ તેમ નાચતી હતી, તે હું જોતો હતો.

અંગ્રેજી લશ્કર વ્યવસ્થાસર આગળ વધતું હતું.

જોને મોરગી ઉપર હુમલો કર્યો, પણ ત્યાં તે હારી. કલેરા ઇકસથી વળી દુશ્મનોને મદદ આવી. જોને સીપાહીઓ એકઠા કરી ફરીથી હલ્લો કર્યો પણ તે હારી. આ બે હલ્લામાં ઘણો વખત ચાલ્યો ગયો. દરમ્યાન અંગ્રેજો વેનીટીથી જોનની સામે આવતા હતા, પણ જોનના બંદુકવાળાઓએ તેમને અટકાવ્યા. જોન સીપાહીઓને હિંમત આપતી હતી. તુરતજ મોરગી જોનને તાબે થયું. ત્યાર પછી તે જમણી તરફ વળી, અને કલેરેઈકિસ ઉપર હલ્લો કર્યો. લડાઈ ખૂબ સખ્ત ચાલી. વિજય કોને મળશે, એ ધારી શકાતું નહોતું; પણ એકાએક અમારા લશ્કરમાં ભય પેઠો તેનું કારણ હજીસુધી ચોક્કસ રીતે જણાયું નથી. કેટલાક કહે છે કે તોપચીઓ બીજી બાજૂ વળ્યા અને લશ્કરે ધાર્યું કે અંગ્રેજો આપણને ઘેરી લે છે; કેટલાક એમ પણ વાતો કરે છે કે લશ્કરનાં પાછળનાં માણસો જોનને ન જોવાથી તેને મરી ગયેલી ધારતાં હતાં. ગમે તેમ હોય, પણ અમારા સીપાહીઓ બ્હીને નાઠા. જોને તેઓને

એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ વખતે તેનું ધાર્યું થયું નહિ. જોનના વિશ્વાસુ સેવકોએ તેને નાસવા વિનંતિ કરી, પણ તેણે ના પાડી. તે થોડાક માણુસોને લઇ શત્રુઓની વચ્ચે કૂદી પડી. તુરતજ બન્ને બાજૂથી તેને ઘેરી લેવામાં આવી. તેના અંગરક્ષકો એક પછી એક ઓછા થવા લાગ્યા, અને પોતે પણ ઘવાઇ. ઘોડા ઉપરથી તેને નીચે ઘસડી લેવામાં આવી. ડયુક ઑફ બરગંડીની છાવણીમાં તેને લઇ ગયા, દુશ્મનોના હર્ષનો તો પારજ રહ્યો નહિ. જોન ઑફ આર્ક તેઓના તાબામાં હતી!

તુરતજ ચારે તરફ આ ખબર ફેલાઇ ગયા. એક માણુસના મોઢામાંથી બીજાને, બીજાનામાંથી ત્રીજાને–એમ આખા દેશમાં આ વાત પ્રસરી ગઈ. જ્યાં જ્યાં આ સમાચાર સંભળાતા, ત્યાં ત્યાં લોકો હબકી જતા. જોન ઑફ આર્ક કેદી? એ કેમ બને! પ્રભુ તેને કેમ કેદમાં પડવા દે? લોકો બહુ મહેનતે આ વાત માનતા. ફ્રાન્સના ખેડુત વર્ગમાં કેટલો શોક ફેલાયો, તેનો કયાસ તમે કરી શકશો? નહિ! કોઈ તે ન કરી શકે. બિચારાં ગરીબ ખેડુતો! તેઓ પોતે પણ ખ્યાલ ન કરી શકે, પણ તે શોક તેઓના વદનમાં સ્પષ્ટ હતો. આખી પ્રજા દુઃખમાં ડૂબી ગઇ હતી.

ચોવીસમી મેનો આ દિવસ હતો. દુનિયાના નાટકના તખ્તા ઉપર જોનના આ વિચિત્ર, કરૂણાજનક અને અદ્દ્ભુત વીરરસથી ભરપૂર નાટકનો આપણે આજ પડદો પાડીશું. જોન ઑફ આર્ક હવે કોઈ દિવસ કૂચ નહિ કરે.

પરિચ્છેદ ૩ જો.

ચારિત્રનિરીક્ષણ-મૃત્યુ

૧

જોનને કેદ કરવામાં આવી. તે પછીના શીઆળા અને ઉન્હાળાનો ઇતિહાસ એટલો તો ધિક્કારયુક્ત છે, કે તે હું વર્ણવી શકતો નથી. થોડા દિવસસુધી તો મને એટલી બધી ચિંતા નહોતી; કારણ કે મને આશા હતી કે દુશ્મનો અમારી પાસેથી ચોક્કસ રકમ લઈ જોનને છૂટી કરશે, અને ફ્રાન્સનો રાજા-અરે નહિ-ઉપકૃત ફ્રાન્સ પોતે એ રકમ આપવા આનાકાની નહિ કરે. યુદ્ધકળાના નિયમો તપાસતાં એ તો સ્પષ્ટ હતું કે પૈસા આપ્યેથી જોન છૂટી શકે, એમ હતું. તે બળવાખોર નહોતી, તેમજ લશ્કરમાં જોડાવાનો તેને અધિકાર મળ્યો હતો. ફ્રાન્સના રાજાએ તેને પોતાના લશ્કરની સરદાર બનાવી હતી. વળી તે કંઈ ગુન્હામાં નહોતી; તેથી જો ફ્રાન્સ દ્રવ્ય આપવાની દુશ્મનોને માગણી કરે, તો દુશ્મનોથી જોનને કારાગૃહમાં રાખી શકાયજ નહિ.

દિવસ ઉપર દિવસ વહેતા ગયા, પણ કોઇએ તે રકમ સંબંધી વાત ઉચ્ચારી નહિ. તમને કદાપિ આ અસત્ય લાગશે, પણ નહિ તે સત્ય છે. શું રાજાના કોઈ કાન ભંભેરતું હતું? ગમે તેમ હોય; પણ જે વીરબાળાએ રાજા ઉપર આટલા ઉપકારો કર્યા હતા, તેને છોડવવા તેણે કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

શત્રુઓએ તે રાત્રિ આનન્દમાં વ્યતીત કરી. આખી રાત્રિ તોપોના નાદ શાન્ત ન પડ્યા. બીજે દિવસે ઇંગ્લાંડના ધર્મ-મંડળના વડાએ ડયુક ઑફ બરગંડી પાસે જોનની માગણી કરી. જોનની ઉપર મૂર્તિપૂજક તરીકે કામ ચાલવાનું હતું.

ધર્મના વિષયને આ બાબતમાં લેશ પણ લાગતું-વળગતું નહોતું. અંગ્રેજોએ ડયુક ઑફ બરગંડીને ૬૧૧૨૫ ફ્રાંક આપવા માગણી કરી, અને તેણે તે કબૂલ રાખી. અંગ્રેજોએ કોશાન નામના એક ફ્રેન્ચ પાદરીને આર્કબીશપ બનાવવાની લાલચ દર્શાવીને જોનને ગુન્હેગાર ઠરાવી તેનો પ્રાણ લેવા નીમ્યો, અને તે આ લલુતાને તાબે થયો.

૬૧૧૨૫ ફ્રાન્કની રકમ મ્હોટી કહેવાય; અને અંગ્રેજોએ એ આપી. આ રકમને માટે જોન ઑફ આર્ક-ફ્રાન્સને બંધન મુક્ત કરનારને-વેચવામાં આવી, અને તે વળી દેશના દુશ્મનોને; કે જેમણે ફ્રાન્સને એક સૈકા સુધી ધ્રૂજાવ્યું હતું, જેઓ હમ્મેશાં ફ્રેન્ચ લોકોની પૂઠેજ લાગેલા રહેતા, જેમને જોન ઑફ આર્કે ફટકાવ્યા હતા, તાબે કર્યા હતા; અને ફ્રાન્સને માન આપતાં શીખવ્યું હતું. આ જોન ઑફ આર્કને રાજકુટુંબના ફ્રેન્ચ કુંવરે ફ્રેન્ચ પાદરીને વેચી અને આ સઘળો વખત ફ્રેન્ચ રાજા તથા ફ્રેન્ચ પ્રજા ચૂપચાપ રહ્યાં. તેઓ ઉપકાર ન સંભાળતાં કંઈ પણ બોલતાં નહોતાં.

અને તે-તે શું બોલી ? કંઈ નહિ; તેણે એક પણ ધિઃક્કારનો શબ્દ બહાર ન કહાડયો. તેનો આત્મા મહાન હતો; તે જોન ઑફ આર્ક હતી. બીજા તે બીજા, અને જોન તે જોન !

તેના ઉપર મુકદ્દમો ચલાવવા માટે રાઉન શહેર મુખ્ય મથક રાખવામાં આવ્યું. જોનને ત્યાં ૧૪૩૦ ના ડીસેમ્બર મહિનામાં લઈ જવામાં આવી અને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવી. હા ! તેને સાંકળ પહેરાવવામાં આવી હતી, જોન ઑફ્ આર્કને–તે કલ્લોલતા પંખીડાને !

તોપણ હજી ફ્રાન્સ ઉઠ્યું નહિ. જોનની સરદારી નીચે ફ્રાન્સનું બળ જમના જેટલું હતું; જોન વિહોણું, ફ્રાન્સ હવે બકરૂં બની ગયું હતું. જ્યારે જોન ગઇ ત્યારે બધું ગયું. તે તેઓના હૈયાને પીગળાવનારો સૂર્ય હતો; તે પ્રભાકર આથમ્યો એટલે બધું ઠંડુગાર હીમ જેવું થઈ ગયું.

૨

કેસનો દિવસ પાસે આવતો હતો; બે મહિના અગાઉથી કોશન જ્યાં ત્યાં જોનની વિરૂદ્ધ મુદ્દાઓ હોય, તે મેળવવામાં રોકાઈ રહ્યો. જોનના પક્ષમાં જે બાબતો હોય, તે એ દબાવી દેતો; પોતાનો પક્ષ પ્રબળ બનાવવા તેની પાસે ઘણાં સાધન અને ઘણા અધિકાર હતા, અને તે વાપરવામાં તેણે કશી પણ કચાસ ન રાખી.

આ તરફ મુકદ્દમા વખતે કિલ્લામાં પૂરવામાં આવેલી જોનને માર્ગ દર્શાવનારો કોઇ પણ મિત્ર નહોતો; તેના બચાવને અર્થે કોઈ પણ સાક્ષી નહોતો. જે હતા તે ફ્રૅન્ચ વાવટા નીચે હતા, અને આ દરબાર તો અંગ્રેજોની હતી. રાઉનના દરવાજે કોઇ મ્હોં દેખાડે, તો તુરતજ તેને ફાંસી દેવામાં આવે તેમ હતું; તેથી કેદીનેજ પોતાનુંજ સાક્ષી બનવું પડયું. કચેરી

એઠી તે પહેલાંજ તેને માટે મૃત્યુની સજા તો મુકરર થઇ ચૂકેલી હતી.

જોનની ઉમ્મર એકવીસ વર્ષની અંદર હતી; અને તેથી કાયદા કાનુનો પ્રમાણે તેને સલાહ આપવા, કૉર્ટ ઉત્તર માગે ત્યારે ઉત્તર આપવા અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સ્હામાવાળા તેને દાવપેચમાં લે, તો તેનાથી તેનો બચાવ કરવા જોનને કોઇ બાહોશ ધારાશાસ્ત્રીને રાખવાનો અધિકાર હતો. જોનને આ નિયમની ખબર નહોતી અને તેવી ખબર તેને તે જણાવનારૂં પણ કોઈ નહોતું; તોપણુ તેણે બીજી રીતે મદદ માગી. કોશને તે આપવા ના પાડી. જોને વિનંતિ કરી, કાલાવાલા કર્યા, પોતાના કાયદાઓના અજ્ઞાનનો મુદ્દો રજુ કર્યો; પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તેનું હૃદય પત્થર જેવું હતું.

પછી તેણે જોનના ગુન્હાઓની યાદી તૈયાર કરી. ગુન્હાઓ ! ગુન્હાઓનું નહિ, પણ વહેમોનું અને લોક વાયકાઓનું. જોનના ઉપર અધર્મનો અને સેતાની વિદ્યાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

ધર્મને બ્હાને તેનું નિકંદન કરવાનોજ તેનો આશય હતો. જોનને મૂર્તિપૂજક ઠરાવી મારી નાખવાથી તેની અપકીર્તિ થાય અને પોતાને માથે દોષ ન આવે એવી તેની ધારણા હતી.

ડયુક ઑફ્ બરગંડી સઘળું જાણતો હતો; પણ તેણે જોન ઉપર મુકદમો ચલાવ્યો નહિ, કારણ કે તેની ખાત્રી હતી કે ફ્રૅન્ચ રાજા અથવા ફ્રૅન્ચ પ્રજા તેને અંગ્રેજો કરતાં વધારે પૈસા આપશે.

વાટ જોતાં જોતાં અઠવાડીઆં ઉપર અઠવાડીઆં વહી ગયાં, પણ ફ્રાન્સ તરફથી કોઈ સળવળ્યું નહિ.

એક દિવસ જોન ચોકીદારને છેતરી છટકી ગઇ અને પોતાને બદલે તેને અંદર પૂરી રાખ્યો; પણ તેને એક સંત્રીએ નાસી જતાં જોઈ અને પાછી પકડી.

પછી તેને વધારે મજબૂત કિલ્લામાં પૂરવામાં આવી. તે કિલ્લો જમીનની સપાટીથી સાઠ ફીટ ઉંચો હતો. અહિં અઢી મહિના વીતી ગયા; પણ કંઇ મદદ આવી નહિ. આ અરસામાં તેને ખબર હતી કે અંગ્રેજો મ્હારો વિનાશ ઇચ્છે છે અને કૃતઘ્ન ફ્રાન્સ ચૂપચાપ છે-રાજા પણ ચૂપચાપ છે-અરે! મિત્રો, મિત્રો પણ ચૂપચાપ છે; ખરેખર આ દયાજનક હતું. તોપણ જ્યારે જોનને વિદિત થયું કે કમ્પાઅન ઉપર ફ્રાન્સ ઘેરો ઘાલે છે અને તેની સ્થિતિ સારી નથી, ત્યારે તેણે કારાગૃહમાંથી નાસી જવા પ્રયત્ન કર્યો. બિછાનાનાં વસ્ત્ર તાણી તોડી તેણે બાંધ્યાં અને રાત્રે કિલ્લા ઉપરથી ઉતરી; પણ દોરી વચ્ચે ટૂટી અને તે નીચે પડી. આ બનાવ પછી ત્રણ દિવસ તે ખાધા પીધા વગર બેહોશ પડી રહી.

સારે નસીબે અમને કુમક આવી પહોંચી. કમ્પાઅન આગળ શત્રુઓ હાર્યા. બરગંડી હવે ખરી સંકડાસમાં આવ્યો, પણ અફસોસ! ફ્રાન્સ બોલ્યું ચાલ્યું નહિ.

૩

તમને કવચિત્ શંકા થશે કે લશ્કર છોડીને કેમ હું રાઉનમાં એકદમ આવી પહોંચ્યો? અહિં તો કોઈ ફ્રેન્ચથી

આવી શકાય એમ નહોતું, પણ હું છૂપીરીતે મ્હારો વેષ બદલી એક કારકુનના મુત્સદ્દી તરીકે કૉર્ટમાં નોકરીએ લાગ્યો હતો.

વીસમી ફેબ્રુઆરીની મંગળવારની સ્હાંજે હું મ્હારા શેઠના કામ ઉપર હતો; ત્યારે મ્હારો શેઠ મ્હારી પાસે શોકાતુર ચહેરે આવ્યો, અને મને જણાવ્યું કે બીજે દિવસે આઠ વાગે કૉર્ટનું કામ શરૂ થશે.

હું ઘડી બે ઘડીમાં આ સમાચાર સાંભળવાની આશા રાખતો હતો, પણ આ વખત તો મને ધ્રૂજારી છૂટી. ફ્રાન્સ તરફથી કુમક આવી પહોંચે, તેની પહેલાં તો કંઇક આશા રાખી શકાતી; પણ હવે એ બધા તરંગો વ્યર્થ હતા.

કામ કિલ્લામાં ચાલવાનું હતું. લોકોને ત્યાં આવવાની રજા હતી. વાતોમાં મગ્ન થયેલા અને ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં ખુશહાલ બનેલા અંગ્રેજ સીપાહીઓમાંથી મ્હારે માર્ગ કરવો મુશ્કેલ પડયો. જયાં જોઇયે ત્યાં જોનનીજ વાત ચાલતી હતી.

“તે લુચ્ચી ડાકણનું તો કાસળજ નીકળશે.”

પણ કયાંક કયાંક દયા પણ પ્રદર્શિત થઇ આવતી. અંગ્રેજ સીપાહીઓ જોનથી ડરતા, પણ સાથે સાથે તેની હિંમતનાં અને તેના શૌર્યનાં વખાણ કરતા.

સવારે અમે વહેલા જઈ જગ્યા મેળવી લીધી. સૌથી ઉંચે કોશન બોવેનો બીશપ પોતાના જભ્ભાથી વેષ્ટિત બની બેઠો હતો, અને તેની આજૂબાજૂ કચેરી હતી. વિદ્વાન, શિક્ષિત, કળાકૌશલ્યમાં પ્રવીણ અને અજ્ઞાન નિર્દોષ હૈયાને જાળમાં ઉતારવામાં શૂરા એવા પચાસ પાદરીઓ ત્યાં બેઠા

હતા. જ્યારે મ્હેં મ્હારી દૃષ્ટિ બધે ફેરવી, અને ધારાશાસ્ત્રીઓનું આ લશ્કર જોયું, ત્યારે હું ગભરાયો. ઓગણીસ વર્ષની અજ્ઞાન ખેડુતની છોકરી આ બધા સ્હામે ટક્કર કેમ ઝીલી શકે? મ્હેં બીજીવાર આજૂબાજૂ જોયું, અને મ્હારૂં હૈયું નિઃશ્વાસ નાખતું ઠંડુગાર થઈ ગયું. જ્યારે કોશોન નજર આમથી તેમ ફેરવતો, ત્યારે બધાને ભયથી કંપારી છૂટતી અને નીચું જોઈ જતા.

આ સભામાં એકજ જગ્યા ખાલી હતી. દરેક પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિમાં ચડે તેમ એ દિવાલની પાસે ગોઠવેલી હતી. ઓઠીંગણ વિનાનો એકાન્તમાં રાખેલો તે એક માંચડો હતો. સજ્જ થયેલા–શસ્ત્ર સજેલા સીપાહીઓ આ માંચડાની બન્ને બાજૂ ઉભા હતા. તે સિવાય ત્યાં બીજું કોઈ નહોતું. આ ન્હાનો બાંકડો જોઈ મ્હારૂં હૈયું ચીરાઈ જતું હતું, કારણ કે હું જાણતો હતો કે તે કોને માટે છે.

હવે તે થાકી ગઇ હશે; લાંબી કેદખાનાની વેદનાથી તેનું વદનકમળ કરમાઈ ગયું હશે; તેની શક્તિ જતી રહી હશે. હા! હવે જોન ઑફ્ આર્કની શી વલે થશે?

જ્યાં ત્યાં ઝીણી ઝીણી વાતો સંભળાતી હતી. જમીન સાથે શ્રોતાઓના પગ ઘસડાતા, તેના નાદ કાને પડતા હતા. એવામાં અચાનક આજ્ઞા કરવામાં આવીઃ—

“ ગુન્હેગારને હાજર કરો! ”

મ્હારો શ્વાસ ઝલાઇ ગયો; મ્હારૂં હૃદય હથોડા માફક ધબકવા લાગ્યું.

શાંતિ હતી—સર્વત્ર શાંતિ હતી. અવાજ અટક્યા. શાંતિ હજી વધારે ગંભીર થવા લાગી. લોકોનાં મન સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. સઘળી આંખો બારણા તરફ વળી. ખરેખર ત્યાં ઉભેલી, બે શબ્દના નામવાળી, દુનિયાને ચકડોળે ચડાવનારી તે લોહી ને માંસની મૂર્તિને જોવા તલપી રહેલા લોકો વધુ તલપવા લાગ્યા.

શાન્તિ ચાલુ રહી. છેટેથી દાદર ઉપર ધબ ધબ અવાજ સંભળાયો. અવાજ પાસે આવ્યો અને જોન ઑફ આર્ક—ફ્રાન્સને સ્વતંત્ર કરનારી દેવી કેદી તરીકે આવીને ઉભી રહી.

મ્હારૂં મસ્તક ફરવા લાગ્યું; મને ફેર આવવા લાગ્યા.

લોકોનાં રૂવાં ઉભાં થયાં. શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

બે પહેરગીરો જોનથી થોડેક છેટે ચાલ્યા આવતા હતા. જોનનું માથું થોડુંક નમેલું હતું. તે ધીમે ધીમે પગ ઉપાડતી હતી; કારણ કે અશક્ત હોવા ઉપરાંત તેના હાથ સાંકળથી બાંધેલા હતા. તેણે કાળો પુરૂષનો પોશાક પહેરેલો હતો.

હજી બાંકડાથી તો તે છેટે હતી, એટલામાં તે અટકી અને ઉંચુ જોયું. બીજીવાર બધું સ્તબ્ધ! જોનના ચહેરા ઉપર રંગ નહોતો; તે બરફ જેવો ઉજળો હતો, તે મુગ્ધ હતો, પવિત્ર હતો, સુંદર હતો, મનોરમ હતો, શોકાતુર પણ મીઠો હતો. જ્યારે જોનનો આ ચહેરો ન્યાયાધીશ તરફ વળ્યો, ત્યારે તે ચહેરા ઉપરની દિલગીરી જતી રહી. જોને હિંમતથી છાતી બહાર કહાડી.

મ્હારૂં હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. હા! હજી તે એજ જોન ઑફ આર્ક હતી! હજીએ તે ભયને પીછાનતી નહોતી.

તે પોતાની જગ્યાએ પહોંચી કે સાંકળો ભેગી કરી, ખોળામાં લઇ તેમની સાથે ગેલ કરતી તે તુરત બેસી ગઇ, અને અભિમાનથી ચારે તરફ જોયું. આ મંડળીમાં માત્ર તેનુંજ દિલ શાન્ત હતું. એક અંગ્રેજ યોદ્ધાથી રહેવાયું નહિ અને વીરની માફક તેણે જોનને તુરત સલામ ભરી. જોને હસતાં હસતાં તે ઝીલી. ચારે બાજૂ હર્ષનાદો થયા, અને તે શાન્ત કરતાં ન્યાયાધીશને બહુજ મહેનત પડી.

હવે આ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુકદમો શરૂ થયો. પચાસ પ્રવીણ ધારાશાસ્ત્રીઓ એક અજ્ઞાન બાળા સ્હામે હતા. તે બાળાને મદદ કરવા કોઈ નહોતું !

ન્યાયાધીશે પહેલાં તો મુકદમાની બાબત ટૂંકમાં જણાવી. ત્યાર પછી પોતે દરેક બીના સત્યનિષ્ઠાથી કહી જશે, એવી પ્રતિજ્ઞા જોન પાસે લેવરાવવા માટે તેને સોગંદ ખાવા કહ્યું.

જોન છેતરાઇ નહિ. આ નિર્દોષ દેખાતા શબ્દોની પાછળ કંઈ ભયંકરતા પણ છૂપેલી હોય, એમ તેને લાગ્યું. જોને ઉત્તર વાળ્યો:–

“નહિ; કારણકે હું જાણતી નથી કે તમે મને શું પૂછશો; હું તમને જણાવી ન શકું, એવી પણ બાબતો તમે મને પૂછો તો ?”

જોનના આવા શબ્દોથી ન્યાયાધીશો ક્રોધે ભરાયા; પણ જોનને મન તો શાન્તિજ હતી. કોશન બોલવા મથ્યો; પણ ક્રોધને રોકી ન શકવાથી, તેનો સાદ ગુંગળાઇ ગયો. તેણે છેવટે કહ્યું:–

"પ્રભુનું નામ લઇને અમે તને કહીએ છીએ કે ત્હારા આત્મામાં હોય, તે સાચેસાચું બોલી જા! ધર્મપુસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને તું કહે કે હું સર્વદા સત્યજ કથીશ." આમ કહી તેણે પોતાનો હાથ મેજઉપર જરાક ગુસ્સામાં પછાડયો, પણ જોને ડગ્યા વિના ઉત્તર દીધો:–

"મ્હારા માતાપિતા બાબતે તથા મ્હારી પ્રવૃત્તિ અને કૃતિઓ માટે હું સત્યનિષ્ઠાથી જવાબ આપીશ; પરંતુ પ્રભુ તરફથી મને જે જે પ્રેરણાઓ થઈ છે, તે રાજા સિવાય કોઇને પણ નહિ જણાવવા મને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે;–"

ન્યાયાધીશનો બીજીવાર ક્રોધનો ઉભરો બહાર આવ્યો; તે અટકી અને જ્યાંસુધી તે શાન્ત થાય, ત્યાંસુધી તેણે બોલવાનું બંધ રાખ્યું. જોનના ગાલ ઉપર લાલી ચડી આવી. તે જરાક ટટ્ટાર થઇ. ન્યાયાધીશના મુખઉપર નજર ફેરવી અડગ હિમ્મતથી તેણે પોતાનું વાકય પૂરૂં કર્યું:–

"–અને મ્હારૂં મસ્તક છેદી નાખો, તોપણ હું આ બાબતો જણાવીશ નહિ!"

થોડીકવાર સુધી તો ન્યાયાધીશ અને તેનું મંડળ હેબતાઇ ગયાં. જોન બાંકડા ઉપર શાન્તિથી બેઠી હતી, તે જોઈ તેઓને વધુ ક્રોધ ચડયો; છતાં હજી પણ જોન અવ્યગ્ર ચિત્તે હઠ પકડીને સુખેથી બેઠી હતી.

ત્રણ કલાક સુધી સોગંદ બાબત માથાકૂટ ચાલી. સઘળાઓ શ્રમિત થઈ ગયા અને છેવટે ન્યાયાધીશને જોનને આધીન રહી વર્તવું પડયું. જોને ધર્મપુસ્તક ઉપર હાથ મૂકી સોગંદ ખાધા, એવામાં એક યોદ્ધો ધીમેથી બોલ્યો:–

"જો તે અંગ્રેજ હોત, તો તે એક પળ પણ આ સ્થિતિમાં ન રહેત!" અહા! જો તે આવું એક વાક્ય ઓરલીઅન્સની પ્રજાના દેખતાં બોલ્યો હોત, તો તેને માટે આખું શહેર રાઉન તરફ કૂચ કરી ગયું હોત!

અરે! વાક્‌બાણ મનુષ્યને નમ્ર બનાવી કેવાં વશ કરી લે છે! હજી એ શબ્દોના ભણકારા મ્હારા દિલમાં વાગે છે.

જોને સોગંદ લીધા પછી કોશને તેને કેટલાક આવા પ્રશ્ન પૂછ્યા:-

"ત્હારૂં નામ શું છે?"

"તું કયાં જન્મી હતી?"

"ત્હારા માતપિતાનો ઇતિહાસ શું છે?"

"ત્હારી ઉંમર કેટલી છે?"

આ સવાલોના તેણે ઉત્તર આપ્યા. ફરીથી તેને કહેવામાં આવ્યું:-

"તેં કેટલી કેળવણી લીધી છે?"

"હું જે શીખી છું તે મ્હારી માતા પાસેથી અને ધર્મપુસ્તકોમાંથી શીખી છું."

આવા નિરર્થક પ્રશ્નોએ ઘણો વખત લીધો. જોન સિવાય સઘળા થાકી ગયા હતા. કૉર્ટે ઉઠવાનું કર્યું. કોશને કૉર્ટને બરખાસ્ત કરતાં જોનને કહ્યું:-

"તું નાસી જઈશ નહિ; નહિ તો ગુન્હેગાર ઠરીશ."

"હું બંધાતી નથી. મ્હેં એવું વચન નથી આપ્યું."

ત્યાર પછી જોને સાંકળના ભાર માટે ફરિયાદ કરી, અને

જણાવ્યું કે એવા રાક્ષસી અને રક્ષિત કારાગૃહમાં એ વસ્તુની જરૂરીયાત નથી; પણ કોશને તે લઈ લેવા ના પાડી. જોનનો પિત્તો પણ ઉકળી આવ્યો, તે બોલી:—

"નાસી જવાશે તો હું નાસી જઈશ. દરેક કેદીનો એ હક્ક છે."

ફરીથી બધું સ્તબ્ધ થઈ ગયું! ધબ ધબ અવાજો વચ્ચે તે પહેરેગીરો સાથે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. કૉર્ટ બરખાસ્ત થઈ.

૫

બીજે દિવસે જોન સ્હામે પચાસને બદલે બાસઠ ધારાશાસ્ત્રીઓ હતા. ગઈ કાલની માફક પાછું કામ શરૂ થયું.

"સત્યનિષ્ઠાના સોગંદ ત્હારે લેવા પડશે. જે તને પૂછાય, તેના ઉત્તર સાચાજ આપજે."

"સાહેબ! મ્હેં કાલે સોગંદ લીધેલા છે, અને તે પૂરતા છે." પછી તેણે નિ:શ્વાસ નાખી કહ્યું: "ખરેખર, તમે મને બહુજ હેરાન કરો છો."

કોશનનું કંઈ ન ચાલવાથી તેણે આ વાત પડતી મૂકી. પછી બીજા ન્યાયાધીશનો વારો આવ્યો. જાણે કંઈજ ન હોય, એમ એ બોલ્યો:—

"જોન! કંઈ નહિ; બધું બોલી દે, તેં સોગંદ ખાધા છે એમ: સાચું ને સાચું."

પણ જોન ઉંઘતી નહોતી. તેણે પ્રપંચ શોધી કહાડયો.

"નહિ, થોડાક વિષયો સંબંધી હું તમને કહી શકતી નથી."

ન્યાયાધીશે પાઘડી ફરીથી બાંધી.

"વારૂ, ઘેર તું કંઈ ધંધો શીખી હતી ?"

"હા, સીવવાનો અને કાંતવાનો." આમ કહી તે અજીતસિંહણે, પેટના યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારે, યોદ્ધાઓને આધીન રાખનારે, ઓરલીઅન્સને સ્વતંત્ર કરી રાજાને ગાદીએ બેસાડનારે અને પ્રજાના લશ્કરના સેનાધિપતિએ અભિમાનથી છાતી કહાડી અને માથું ઉંચુ કરી આનન્દથી જવાબ આપ્યો: "અને આ ધંધામાં તો હું રાઉનની કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે ટક્કર ઝીલી શકું !"

શ્રોતાઓએ શાબાશીનો મ્હોટો પોકાર ઉઠાવ્યો. જોનને ગર્વ ઉત્પન્ન થયો, અને તેણે સ્મિત કર્યું; પણ કોશને લોકોને ધમકી આપી અદબ રાખવા ફરમાવ્યું. હવે બીજો સવાલ તેને પૂછાયો:-

"એ સિવાય અન્ય કંઈ ધંધો ત્હારે હતો ?"

"હા; હું મ્હારી માને કામ કરાવવા લાગતી, અને બકરાં તથા ઢોર-ઢાંખર ચારવા જતી."

તેનો સ્વર ધ્રૂજ્યો, પણ બહુ ઓછા તે કળી શકયા. મ્હારા દિલમાં બાલ્યાવસ્થાના ભણકારા વાગતા હતા.

પછી ન્યાયાધીશે તેની પ્રેરણા વિષે વાત કહાડી. ન્યાયાધીશને ઠરાવવું હતું કે આ પ્રેરણા મલિન હતી; રાક્ષસો તરફથી હતી; પિશાચી હતી. લોકોને આ વિષય વધારે રૂચતો હતો, તેથી તેઓ સચેત થયા.

"પહેલાં તને કયારે પ્રેરણા થઇ ?"

"હું તેર વર્ષની હતી, ત્યારે પહેલાં મને ઈશ્વર તરફથી સાત્ત્વિકજીવન ગાળવા ફરમાવવામાં આવ્યું. હું જરા બ્હીની.

ત્યારે ખરો મધ્યાહ્ન હતો અને હું મ્હારા પિતાની વાડીમાં રમતી હતી."

"ત્યારે તેં અપવાસ કર્યો હતો?"

"હા."

"તે દિવસ પહેલાં?"

"ના."

"કઈ દિશાથી તે અવાજ આવ્યો?"

"જમણી બાજૂથી–મંદિરની બાજૂથી."

"સાથે સાથે કંઈક તેજ પણ દેખાયું?"

"હા, તેજ બહુ પ્રકાશિત હતું. વખત જતાં અવાજો જોરથી સંભળાતા."

"અવાજ કેવા હતા?"

"બુલંદ અને મધુર–જાણે ઈશ્વર તરફથી આવતા હોય. ત્રીજી વખત અવાજ આવ્યો; ત્યારે તે ફિરિસ્તાનો છે, એમ મને જણાયું."

"તને તે સમજાતો?"

"ઘણી સ્હેલાઇથી–બહુજ સ્પષ્ટ રીતે."

"આત્મમુક્તિ માટે તેણે તને શું સલાહ આપી?"

"તેણે મને પવિત્ર જીવન ગાળવાનું અને શાસ્ત્રને અનુસરી ચાલવાનું કહ્યું. વળી તેણે મને કહ્યું કે ત્હારે યુદ્ધમાં જવું."

"તે વ્યક્તિની આકૃતિ તથા દેખાવ કેવાં હતાં?"

"તે હું તમને કહીશ નહિ."

"તે વ્યક્તિ વારંવાર દેખાતી?"

"હા, અઠવાડીઆમાં બે ત્રણ વખત. તે વ્યક્તિ મને કહેતી કે તું યુદ્ધમાં જા."

"તું ચાલી ગઈ, તેની ત્હારા પિતાને ખબર હતી?"

"નહિ, મને હુકમ મળ્યો પછી હું ઘેર રહી શકું નહિ."

"બીજું તે વ્યક્તિએ શું કહ્યું?"

"જઈને ઓરલીઅન્સનો ઘેરો ઉઠાવવો."

"એકદમ ઓરલીઅન્સ જઈને?"

"નહિ, મારે વૉકેલીઅર જઈ સુબાની મદદ લેવાની હતી. મ્હેં વિનતિ કરી કે 'હું બાળક છું; અજ્ઞાન છું; અશિક્ષિત છું.' પછી તેણે વૉકેલીઅર ગયા પછીનો ઇતિહાસ કહ્યો."

"ત્યારે ત્હારાં વસ્ત્ર કેવા પ્રકારનાં હતાં?"

પોટીઅર્સની સભાએ મળી નક્કી કર્યું હતું કે જોનને પુરૂષનું કાર્ય કરવાનું હતું, તેથી જો તે પુરૂષનાં વસ્ત્રો પહેરે તો ધર્મ તરફથી કંઈ પણ બાધ નથી; પણ નહિ, આ કૉર્ટ તો જોન વિરૂદ્ધ કોઈ પણ મુદ્દો વાપરવા તૈયાર હતી.

"હું પુરૂષના પોશાકમાં હતી, અને મ્હારી પાસે તલવાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ હથીયાર નહોતું."

"પુરૂષનો પોશાક પહેરવાની તને કોણે સલાહ આપી?"

જોન ચેતી ગઈ. તેણે જવાબ ન આપ્યો. સવાલ ફરી પૂછયો. વળી ઉત્તર ન મળ્યો.

"બોલને બાપુ!"

"તેની સાથે તમને કંઈ લાગતું-વળગતું નથી." એટલુંજ જોને કહ્યું.

બીજા વિષયો સંબંધી ઘણા પ્રશ્ન પૂછાયા, અને ઉત્તર પણ અપાયા. વળી પાછો તેનાં વસ્ત્રોનો સવાલ ઉભો થયો.

" મ્હારે પુરૂષનો પોશાક પહેરવાની આવશ્યકતા હતી."

" આ વિષે ત્હારા ગેબીનાદોએ કંઈ પણ કહ્યું હતું ?"

જોને શાન્તિથી ઉત્તર દીધો : " આ નાદો મને સારીજ સલાહ આપે છે."

આ સિવાય ન્યાયાધીશો તેની પાસેથી કંઈ વધુ કહડાવી શક્યા નહિ.

" હજી એ ગેબીનાદો તને સંભળાય છે ?"

" હા, દરરોજ."

" તું તેઓને શું પૂછે છે ?"

" મ્હારા આત્માની મુક્તિ સંબંધી."

" ધર્મનો તહેવાર હતો તેજ દિવસે તેં પારીસ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો તે સાચી વાત ?"

" હા."

" ત્યારે ઉત્તર દે કે એ વ્યાજબી છે ?"

" હું તેનો ઉત્તર આપવા બંધાતી નથી."

કેટલાકે સ્મિત કર્યું. બીજા ખડખડ હસવા લાગ્યા. જાળ બહુ હુશીયારીથી પથરાઈ હતી, પણ તે ટૂટી પડી.

કૉર્ટ ઉઠી; કલાકના કલાક સુધી તે બેઠી હતી, અને હવે થાકી ગઈ હતી. દરમ્યાન જોનને ઘણા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા હતા; અને દરેકમાં લાખો જાળ પાથરવામાં આવી હતી, પણ જોન પોતાની નિર્દોષતાને લઇને તેમાંથી બચી ગઇ.

વિદ્વાન, અનુભવથી ઘડાયેલા અને બુદ્ધિશાળી આ ભયંકર બાસઠ પંડિતો એક અજ્ઞાન ગરીબ ખેડુતની છોકરીને ન છેતરી શકયા. પંડિતો આવ્યા હતા પારીસના વિદ્યામંડળમાંથી; તે આવી હતી ઢોર-ઢાંખરોના વાડામાંથી. અહા! તે કેટલી મહાન હતી! કેટલી અદ્ભુત હતી!

૬

બીજે દિવસે ચોવીસમી ફેબ્રુઆરીએ કૉર્ટની બીજી સભા ભરાઈ. આ કૉર્ટે આગળનીજ રીતે કામ શરૂ કર્યું:-

"તું સોગંદ ખા કે હું બધું સત્ય કહીશ."

"એક વખત સોગંદ ખાધા છે, તે પૂરતા છે."

"જો તું સોગંદ નહિ ખાય તો તું ગુન્હેગાર છે, એમ ઠરીશ."

"ભલે; એકવાર સોગંદ મ્હેં ખાધા છે. હવે નહિ ખાઉં."

બીશપ જોનને ધમકી આપવા લાગ્યો:-

"ગમે તેમ હોય તોપણ હું સઘળું જણાવીશ નહિ. પરમેશ્વર પાસેથી હું આવી છું; મ્હારે અહિં હવે કંઇ કામ રહ્યું નથી. મને પરમેશ્વર પાસે પાછી મોકલી દ્યો; મ્હારી જીંદગી જોઇયે તો લ્યો, પણ મને શાન્તિમાં રહેવા દ્યો."

અહા! તે જોનના શબ્દ કેટલા કરૂણાજનક હતા!

પછી તેને ધર્મ સંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા; પણ ધર્મનાં મૂળ તો તેના આત્મામાં ઉંડાં ઉતર્યાં હતાં, એટલે એમાં એ કંઈ પણ ભૂલ કેમ કરે?

વળી પાછી પ્રેરણાની વાત નીકળી:-

"છેલ્લી પ્રેરણા તને ક્યારે થઈ હતી?"

" કાલે અને આજે."

" કયા વખતે ?"

" કાલે સ્હવારમાં."

" ત્યારે તું શું કરતી હતી ?"

" હું નિદ્રામાં હતી, અને તેણે મને જાગ્રત કરી."

" ત્હારા અંગનો સ્પર્શ કરીને ?"

" નહિ. સ્પર્શ કર્યા વિના."

" તેં તેનો ઉપકાર માન્યો ? તું તેને પગે પડી ?"

ન્યાયાધીશના મનમાં પિશાચની વાત હતી. તેની પ્રેરણાને પિશાચની પ્રેરણા ઠરાવીને તે પિશાચનેજ પગે પડી હતી, એવો અન્ત લાવવાનો હતો.

" હા, હું તેને પગે લાગી; અને આ મુકદ્દમામાં ઉત્તર આપું, તેમાં ઈશ્વરને સ્હાય કરવા જણાવવા મ્હેં તેને હાથ જોડીને વિનંતિ કરી."

" પછી તેણે શું ઉત્તર આપ્યો ?"

" તેણે કહ્યું કે હિંમતથી જવાબ આપજે, અને ઈશ્વર તને સ્હાય આપશે."

" ત્યારે ત્હારા આ ગેબીનાદો કોઈ વખત ખોટી સલાહ નથી આપતા ?"

" નહિ, કોઇ વખત નહિ."

" તેણે તને કહ્યું છે કે ચોક્કસ વિષયના ઉત્તર ન આપતી ?"

" કેટલીક વાતો ખાસ રાજાનેજ માટે છે."

" ત્યારે આ ગેબીનાદો સીધા રાજાનેજ કાને કેમ ન પડ્યા ?"

"તે હું જાણુતી નથી; જેવી પ્રભુની ઇચ્છા."

"શું પ્રભુનો ત્હારા ઉપર ખાસ પ્રેમ છે ?"

જોન આગળથીજ વિચારમાં પડી ગઈ હતી. તેનુ મન સ્થિર નહોતું. ઉપરાંત તે થાકી ગઈ હતી. તેની આ સ્થિતિ જોઇ આવી પ્રપંચભરેલી જાળ પથરાઈ.

ન્યાયાધીશોમાં બે ત્રણુ પુરૂષ પ્રમાણિક હતા. તેઓમાંથી એકે ઉભા થઇ કહ્યું:-

"આ સવાલ ઘણો અઘરો છે. તે આ સવાલનો ઉત્તર આપવા બંધાતી નથી."

કોશને ગુસ્સે થઇ પોકાર કર્યો: "તમારે એની સાથે લાગતું-વળગતું નથી. આરોપી પોતાની મેળેજ ઉત્તર આપશે."

જોન હા પાડે કે ના પાડે, પણુ તે આ હુમલાથી બચે એમ નહોતું; કારણુકે ધર્મગ્રંથ કહે છે કે કોઈ પણુ મનુષ્ય આ વાત જાણી ન શકે. જોને ઉત્તર આપ્યો, એટલીવાર મને થોભવું પડયું. આ પળ એક વર્ષ જેવી હતી. શ્રોતાઓનાં મન સચેત થઇ ગયાં. જોનના મુખમાંથી મધુર અને નમ્ર સ્વર નીકળ્યો:-

"હું પ્રભુની કૃપા નીચે ન હોઉં તો પ્રભુ મ્હારા ઉપર કૃપા રાખો ! અને જો હું હોઉં તો પ્રભુ મને તે ચીરકાળ સુધી બક્ષો !"

પછી જોઇ લ્યો એ શબ્દોની અસર ! ઘણીવાર સુધી કોઇ બોલ્યું કે ચાલ્યું નહિ. સઘળાં એક બીજાનાં મ્હોં જોવા લાગ્યાં. આ આશ્ચર્યજનક ઉત્તર જોન કેમ ઘડી શકી ? બીજું કોઇ આવા પ્રપંચથી બચે નહિ.

ન્યાયાધીશે પછી બીજા પ્રશ્નો શરૂ કર્યા; પણ આ પ્રશ્નમાં તેને નિરાશા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેથી બહુ લાગી આવ્યું.

જોને પુરૂષનો પોશાક કેમ પહેર્યો? એ જૂનો ભયંકર સવાલ તેણે એકવાર ફરીથી કહાડયો.

"તને સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પસંદ છે?"

"હા, પણ જો હું અહિંથી છૂટું તો–પણ અહિં તો નહિજ."

\+ + + + +

બીજી વાર કૉર્ટ સતાવીસમી અને સોમવારે મળી, અને ઘણા પ્રશ્ન અને ઘણા ઉત્તર થયા.

"તને વધારે શું વહાલું છે, ત્હારી તરવાર કે ત્હારો ધ્વજ?"

"મ્હારો ધ્વજ લાખોવાર ઉત્તમ છે. કોઈ વખત તો હું પોતેજ તેને લડાઈમાં ઝાલી રાખતી હતી–એવી મુરાદથી કે મ્હારા હાથથી કોઇનો વધ થતો અટકે."

કયાં યુદ્ધનો ગહન વિષય, અને કયાં આ ન્હાની નિર્દોષ બાળા! આ બે વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો! જોન પોતાનું માથું ઉંચું કરીને વળી તે ગર્વથી બોલી: "અને હજી મ્હેં યુદ્ધમાં કોઇનો પ્રાણ લીધો નથી."

આ ઉત્તરથી ઘણા હસ્યા; જ્યારે આ શબ્દો તે બોલી, ત્યારે તે કેવી નમ્ર, મધુર અને પવિત્ર દેખાતી હતી! કોઈ ધારીજ શકે નહિ કે તેણે માણસોને કતલ થતાં જોયાં છે.–એટલી બધી તો તેની આકૃતિ રણસંગ્રામ માટે અયોગ્ય દેખાતી.

આટલા દિવસ કૉર્ટ ચાલી. શું તેનું કંઈ અમુક પરિણામ આવ્યું હતું? હા, આમ તેમ ફાંફાં મારતાં તેને ખબર પડી

હતી કે બે ત્રણ વિષયોમાં જોનને ફસાવી શકાય. દાખલા તરીકે તેનો પુરૂષ જેવો પોશાક, ગેબી સ્વપ્નાં, અવાજો વગેરે. આ બધી કૃતિ ઈશ્વરની નહિ, પણ સેતાનની છે, એમ ઠરાવવાનું હતું. જો કે હજીસુધી તપાસ કોઈ અમુક નિર્ણય ઉપર આવી નહેતી; પણ વહેલીમોડી આવશે, એવી આશા રખાતી, અને તેથીજ વારેઘડીએ ઉપલી બે ત્રણ વાતોનું પીંજણ ચાલતું.

૭

બીજે દિવસે અઠ્ઠાવન ન્યાયાધીશો હાજર હતા.

સોગંદ માટે સ્વાભાવિક રીતે માથાકૂટ થઈ, પણ જોન તો પોતાના નિશ્ચયનેજ વળગી રહી.

પ્રશ્ન શરૂ થયા.

“ તને કેમ ખબર પડતી કે ચોક્કસ બનાવો બનવાનાજ છે?”

“ મને પ્રેરણા થતી. તમે મ્હારી સામે બેસો અને હું જાણું કે તમે બેઠા છો, એમ બધું જણાતું.”

આવા ઉત્તરોથી બિચારો ન્યાયાધીશ નિરાશ બની અન્ય કોઈ વિષય ઉપાડતો.

“ ત્હારા દેવદૂતો કઇ ભાષા બોલતા ? ”

“ ફ્રેન્ચ. ”

“ બીજા મહાત્માઓ પણ ? ”

“ હા, તેઓ અમારા પક્ષમાં છે. ”

જોનના આ શબ્દોની ખાસ નોંધ કરવામાં આવી.

“ ફિરિસ્તાઓ ઝવેરાત પહેરે છે—મુગટો, હારો, વીંટીઓ વગેરે ? ”

આ સવાલો નિરર્થક હતા. જોન આફ્ળાંફાફ્ળા ઉત્તર આપતી, પણ તેમાંથી એક નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. જોનને પોતાની એમાંથી વાત યાદ આવી.

“મ્હારી પાસે બે વીંટીઓ હતી. મને કેદ કરી, ત્યારે મ્હારી પાસેથી એ છીનવી લેવામાં આવી હતી. તેમાં એક તમારી પાસે છે, એ મ્હારા ભાઇએ મને આપી છે. મને એ પાછી મળવી જોઇએ, અને જો મનેજ તે ન આપવામાં આવે તો ધર્મમંદિરમાં તે ભેટ કરવી જોઇએ.”

ન્યાયાધીશોને સ્ફુરી આવ્યું કે આથી કદાચ જાદૂ કરાતું હશે, અને જોનને કદાચ હાનિ પણ પહોંચાડી શકાય.

“વારૂ, બીજી વીંટી કયાં છે?”

“બરગંડીવાળા મ્હારી પાસેથી લઈ ગયા.”

“તને તે કયાંથી મળી હતી?”

“મ્હારાં માબાપે આપી હતી.”

“એ કેવી છે?”

“સાદી—તેના ઉપર ‘ઈસુમેરી’ એવા શબ્દ કોતરેલા છે.”

લોકોએ જાણ્યું કે આથી કંઈ જાદૂ ન કરી શકાય.

“સાધુઓએ અને ફિરિસ્તાઓએ તને શું કહ્યું?”

“તેઓએ કહ્યું કે ફ્રાન્સનો રાજા વિજયી થશે.”

“બીજું શું?”

જોન શાન્ત રહી. થોડીવાર પછી નમ્રતાથી તે બોલી:—

“તેઓ મને સ્વર્ગમાં લઇ જશે.”

જો મુખ હૃદયની વાત બતાવતાં હોય, તો ઘણાંઓના મુખ

ત્યાં જોઇને તેઓ એમ ધારતા હતા કે અમે ઇશ્વરના એક બંદાનો પ્રાણ લેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

"ત્હારા ગેબીનાદોએ તું ત્રણ મહિના પહેલાં છૂટી થઇશ કે નહિ, તે વિષે કંઇ કહ્યું છે?"

જોન આ ત્રણ મહિનાની અવધીથી આશ્ચર્ય પામી. તે બોલી:-

"હું તે કહેવા બંધાયેલી નથી. હું ક્યારે છૂટી થઈશ, એ હું જાણુતી નથી. આ સભામાંથી કેટલાક મને મૃત્યુ પામેલી જોવા ઇચ્છે છે; પણ હું મરીશ, તે પહેલાં તેઓ મરી જશે."

આ ઉત્તરથી ઘણા ધ્રૂજ્યા.

"તું કારાગૃહમાંથી ક્યારે છૂટી થઇશ, એ વિષે ત્હારા ગેબીનાદોએ કંઇ કહ્યું છે?"

ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન પૂછ્યો, એ પહેલાંજ આ વાત તે પોતે જાણુતો હતો.

"ત્રણ મહિના પછી મને પૂછજો-અને હું પ્રત્યુત્તર દઈશ."

જ્યારે તેણે આ કહ્યું, ત્યારે તે કેવી સુખી દેખાતી હતી!

ત્રણ મહિના પછી પોતે છટી થશે-જોનનો કહેવાનો ભાવાર્થ આ હતો. મને પણ એ ભાવાર્થ સ્પષ્ટ લાગ્યો. મે મહિનાની ત્રીસમી તારીખ સુધી-છેલ્લે સુધી આ ખરૂં પડયું; પણ તે કેવી રીતે છૂટવાની હતી, તેનાથી તે અજ્ઞાત હતી. મને તો એમ લાગતું હતું કે ત્રણ મહિનામાં અમે ઘેર જઇશું, અને દુનિયાની જંજાળોથી છૂટી અમે અમારે ગામડે જઇ એકાન્તમાં જીવન વ્યતીત કરીશું; પણ ખરી વાત તો હવે પછી જણાવાની હતી.

એક દિવસ આરામ લઈ પાછી કૉર્ટ શરૂ થઈ.

આ દિવસ શાન્તિભર્યો નહોતો. આખી કૉર્ટ થાકી ગઈ હતી–અને થાકી જાય એ સ્વાભાવિક પણ હતું. આ સાઠ વિદ્વાન પંડીતો ઘણે દૂરથી પોતાનાં કામ છોડીને આવ્યા હતા; અને તે શેને માટે ? ઓગણીસ વર્ષની અભણ, કાયદાનો અક્ષર ન જાણનારી, સાક્ષી વગરની, સલાહકાર વિનાની અને નિર્દોષ છોકરીને ગુન્હેગાર ઠરાવી યમશરણે પહોંચાડવા તેઓ ધારતા કે આ કામ તો બે કલાકનું છે; પણ કલાકને બદલે દિવસોના દિવસ વહી ગયા હતા. આખું ગામ કૉર્ટ તરફ હસતું હતું, કૉર્ટ તે જાણતી હતી; પણ તેમાં એનો ઉપાય નહોતો. કૉર્ટના મરતબાને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો હતો. ન્યાયાધીશો પણ ક્રોધે ભરાયા હતા. ટૂંકું અને ટચ કરવા તેઓ ગમે તે રીતે તૈયાર હતા.

વસ્ત્રનો સવાલ છેડાયો.

“ રાજા અને રાણીએ તને પુરૂષનો પોશાક છોડી દેવા કોઈ વખત કહ્યું હતું ? ”

“ હું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા બંધાતી નથી. ”

“ તેં સ્ત્રીજાતિનો પોશાક પહેર્યો હોત, તો કંઈ પાપ હતું ?”

“મ્હેં માત્ર મ્હારા રાજાની સેવા કરવા માટે બનતું કર્યું છે.”

પછી વાવટાની વાત નીકળી.

“ ત્હારા સીપાહીઓ પોતાનાં વસ્ત્રમાં ત્હારા વાવટા ઉપરનાં ચિહ્નો કોતરી લેતા ? ”

“ ભાલાવાળા મ્હારા અંગરક્ષકો કોતરી લેતા. બીજી ટૂકડીઓથી પોતે જલદી ઓળખાઈ આવે, તેને માટે આમ કરવાની તેઓને ઇચ્છા થઈ હતી. ”

" બેવાર પણ તેઓ કોતરતા ? "

" હા; જ્યારે ભાલાઓ તૂટી જતા, ત્યારે ફરીવાર કોતરતા."

" શું તેં ત્હારા માણુસોને એમ નથી કહ્યું કે તમે આ ચિહ્ન કરશો, તો વિજયી થશો ? "

આવી છોકરવાદી વાતોથી જોનનો પિત્તો ઉકળી આવ્યો. તે છાતી કહાડી, સાવધ થઈ, અભિમાનથી બોલી:-

" મ્હેં તેઓને કહ્યું કે શત્રુઓને તોડી પાડો ! "

અંગ્રેજી નોકરીમાં રહેલા ફ્રૅન્ચ સીપાહીઓએ ખળભળાટ મચાવી મૂકયો. ધીમે ધીમે શાન્તિ પ્રસરી, અને મુકદ્દમો આગળ વધ્યો.

" પ્રાર્થનામાં ત્હારૂં નામ બોલાતું ? "

" બોલાતું તો તે મ્હારા હુકમથી નહિ."

" ફ્રૅન્ચ લોકો માનતા કે તું ઈશ્વર તરફથી આવી છે ? "

" હું તે જાણુતી નથી."

" જો તેઓ એમ ધારે કે તું ઈશ્વર તરફથી આવી છે, તો એમાં કંઇ પણ ખોટું છે ? "

" શ્રદ્ધા હોય તો ફળે."

" લોકો ત્હારાં વસ્ત્ર, ત્હારા હાથ અને ત્હારા પગ શું કામ ચૂમતા ? "

" તેઓ મને જોઇને ખુશી થતા."

" લેગનીમાં તેં એક બાળકને જીવતું કર્યું, એ સાચી વાત ? શું તે બાળક ત્હારી પ્રાર્થનાથી જીવતું થયું હતું ? "

" તેની મને ખબર નથી. બીજી છોકરીઓ પણ મ્હારી

સાથે પ્રાર્થના કરતી હતી. જ્યારે અમે પ્રાર્થના કરતાં હતાં, ત્યારે તે જીવતું થયું અને રડયું. તેને મરી ગયાને ત્રણ દિવસ થયા હતા. રડીને તે પાછું ફરીને મરી ગયું."

"તેં એમ કહ્યું છે કે અંગ્રેજોના હાથમાં પડવા કરતાં હું મરી જવાનું વધારે પસંદ કરૂં છું?"

જોને પ્રમાણિકપણાથીજ ઉત્તર આપ્યોઃ "હા."

પછી જોન ઉપર એવું ત્હોમત લાવવામાં આવ્યું કે જ્યારે તે કેદખાનામાંથી નાસી જવા મથતી હતી, અને જ્યારે તે નીચે પડી, ત્યારે તેણે પરમેશ્વરને ગાળો દીધી હતી.

જોને આવા આળથી ક્રોધે ભરાઇ ઉત્તર દીધોઃ—

"નહિ, એ સત્ય નથી. હું કોઈ દિવસ કોઇને શાપ આપતી નથી."

૮

પછી થોડીકવાર કૉર્ટે વિસામો લીધો. એ તો સ્પષ્ટ હતું કે કોશન હારતો જતો હતો, અને જોન જીતતી જતી હતી. વળી કેટલાક ન્યાયાધીશો જોનની કોમળતા, પવિત્રતા, બુદ્ધિ અને ઉચ્ચ જીવનથી અંજાઈ ગયા હતા; અને તેઓ કોશન સ્હામે ઉઠે, એવો સંભવ હતો.

ગમે તેમ માર્ગ તો કરવોજ જોઇએ. કોશનને દયા નહોતી; હવે તેણે દયા દર્શાવાનો ડોળ કર્યો. આટલા અસંખ્ય ન્યાયાધીશોએ નિરર્થક શું કામ હેરાન થવું જોઇએ? તેણે થોડાક પોતાની વૃત્તિવાળા ન્યાયાધીશો પસંદ કરી બાકીનાને રજા આપી; જેથી તે હવે જોનનું કાસળ નિરાંતે કહાડી શકે. વળી

શ્રોતાઓને અંદર દાખલ કરવામાં આવતા, તેનો હવે પ્રતિબંધ થયો. લોકો કોશનને નિરાશ થઈ ગયેલો જોઈ તેના તરફ હસતા; પણ જો હવે તેઓને સમુળગા અટકાવવામાં આવે, તો કોશનને તો નહિ દેખવું ને નહિ દાઝવું.

દસમી માર્ચને દિવસે આ છૂપી તપાસ શરૂ થઈ. આ વખતના જોનના દેખાવથી મને બહુ લાગી આવતું. તે અશક્ત થઈ ગઈ હતી, અને તેથી તેનું મન સ્થિર રહી શકતું નહોતું. બીજી કોઈ કૉર્ટે તેની આવી નિર્બળ સ્થિતિનો લાભ ન લીધો હોત; પણ નહિ, આ લોકો તો તેને કલાકના કલાક સુધી પ્રશ્ન પૂછી થકવી નાખતા.

જોને પ્રેરણાની વાત પોતાના માબાપથી ગુપ્ત રાખી હતી. આ મુદ્દા ઉપરથી તેની પ્રેરણા પિશાચની પ્રેરણા હતી, એમ સિદ્ધ કરી શકાય. જોને પોતાનાં માબાપથી પણ આ વાત ગુપ્ત રાખી તેમને છેતર્યાં હતાં.

“ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે સહુએ પોતાના માતપિતાની ઇચ્છાને અનુસરીને ચાલવું જોઇએ. તું ત્હારાં માબાપને જણાવ્યા વિના ચાલી ગઈ, શું તે ઉચિત હતું ? ”

“ આ વિષય સિવાય બીજા બધા વિષયોમાં હું તેમની આજ્ઞા પાળતી આવી છું. મ્હારા દોષ માટે મ્હેં તેમની આગળ માફી યાચી છે અને માફી મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થઈ છું.”

“ માફી માગી ? ત્યારે તું જાણે છે કે ત્હારૂં પગલું પાપ ભરેલું હતું ? ”

જોનનો ક્રોધ ન સમાયો-તેની આંખો બળવા લાગી.

“ મને ઈશ્વર તરફથી હુકમ હતો, અને ત્યાં જવા મ્હેં યોગ્ય ધાર્યું.”

“ મ્હારાં માબાપને પ્રેરણા સંબંધી કહું કે નહિ ? એવું તેં ત્હારા ગેબી નાદોને નહોતું પૂછ્યું ? ”

“ દેવો સંમતિ દર્શાવતા; પણ મ્હારાં માબાપને આ વાતથી દુઃખ થાય, તેને માટે મ્હેં તેમને તે ન જણાવ્યું.”

હવે કોશને એક અપરાધ ઠોકી બેસાડયો. ખરેખર, આ જોનના આત્મગર્વને લીધે હતું.

“ તું પ્રભુની પુત્રી છે, એમ ત્હારા નાદો તને કહેતા ? ”

નિર્દોષ જોને હા પાડી.

આત્મગર્વનો આ બીજો દાખલો હતો.

“ ત્હારો ઘોડો તને કોણે આપ્યો હતો ? ”

“ રાજાએ. ”

“ એ સિવાય ત્હારી પાસે કંઈ પણ દ્રવ્ય હતું ? ”

“ હતું; પણ મ્હારે માટે નહિ, લશ્કરના પગાર માટે.”

“ ત્હારૂં બખ્તર અને ત્હારી તરવાર એ બન્ને વસ્તુ તેં ધર્મમંદિરમાં મૂકી હતી ? ”

“ હા. ”

“પૂજા કરવામાં આવે તેને માટે ? ”

“ નહિ, જે યોદ્ધાઓ ઘવાય તેણે આ વસ્તુઓ ધર્મમંદિરમાં ધરવી, એવો ધારો છે. હું પારીસ આગળ ઘવાઈ હતી.”

અહા ! આ લોકોનાં હૃદય ન પીગળ્યાં. આવી નિર્દોષ બાળા ઘવાય એ શું કરૂણાજનક નહોતું ?

“ ત્હારો વાવટો ત્હારા આત્માને સ્હાય આપતો કે ત્હારો આત્મા ત્હારા વાવટાને સ્હાય આપતો ? ”

“ એની મને ખબર નથી, પણ એ તો ચોક્કસ છે કે સઘળા વિજયો પ્રભુ તરફથી મને મળતા. પ્રભુ સિવાય મ્હેં કોઈમાં શ્રદ્ધા રાખી નથી. ”

“ રાજાએ મુગટ પહેર્યો, ત્યારે ત્હારોજ વાવટો રાજા પાસે રાખવામાં આવ્યો હતો અને બીજા કોઇનો કેમ નહિ ?”

“ કારણ કે વિજય મેળવવાનો બધો ભાર તેણે ખેંચ્યો હતો.”

કેટલું સરળ ! કેટલું સુંદર ! વક્તૃત્વની જોન સ્વામી હતી. જેવું તેનું જીવન ઉચ્ચ હતું, અને જેવું તેનું ચારિત્ર ઉચ્ચ હતું; તેવીજ ઉચ્ચ તેની વાણી હતી.

૯

આ છૂપી તપાસ આમ પુરી થઈ. બીજી વખત પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. આ છેલ્લી તપાસ બહુ અધમ પ્રકારની હતી. જોનને થોડી ઘણી પણ આગળ જે અનુકૂળતાઓ હતી, તે હવે છીનવી લેવામાં આવી. બિચારી એક ગરીબ, નિરાધાર બાળા ઉપર કેટલો જુલમ !

તેઓ જ્યાં ત્યાં છિદ્રો શોધવા લાગ્યા. જોનની જુબાનીમાં પ્રપંચ ભેળવી તેઓએ જોન ઉપર છાસઠ આરોપવાળું એક પત્રક ઘડી કહાડયું. આ પત્રક ઘડતાંજ નવ દિવસ થયા હતા ! બીજે દિવસે આ મ્હોટો ચોપડો કિલ્લામાં લઈ જવામાં આવ્યો, અને બાર ચુનંદા ન્યાયાધીશો નવી તપાસ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા. જોન ઉપર કયા કયા આરોપ છે, તે તેને સંભળાવતાં

કેટલાક દિવસો તો ગયા. ન્યાયાધીશોએ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો કે જોને પ્રત્યેક મુદ્દાનો ઉત્તર આપવો; અને જો તે ઉત્તર આપવા ના કહે, તો તેને ગુન્હેગાર ઠરાવવી. તેઓ જોન સ્હામે જૂઠા આરોપ ઘડી તેને બચવાનો માર્ગ પગલે પગલે ટૂંકો કરી નાખતા હતા.

પછી ચોપડો વંચાવો શરૂ થયો; અને જોન દરેકે દરેક કલમના ઉત્તર આપતી ગઈ. ચોપડામાં તેને ડાકણ, સેતાનની સાથી, મૂર્તિપૂજક, નાસ્તિક, અશાન્તિ ઉપજાવનાર, લોહી રેડાવનાર, જાતિનો ભેદ ન જાણનાર, ઠગનાર, પાપ ફેલાવનાર અને પોતાને ગુરૂ મનાવનાર ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. આમ તેના જીવનના પ્રત્યેક બનાવનો આ પાપાત્માઓએ ઉંધો અર્થ કરી પોતાનો કક્કો ખરો મનાવ્યો હતો. આ છાસઠ આરોપ ગઈ તપાસોમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા, એટલે આ તપાસનું વર્ણન કરતો નથી.

જોને પોતાના સ્વર્ગીય સન્દેશા પૃથ્વી ઉપર તપાસ માટે મૂકવા ના પાડી; પોતે પોતાને ગુરૂ તરીકે મનાવતી, એ બોહતાનનો ઇનકાર કર્યો; તેમજ હાલ તુરતમાં સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર પહેરવા ના પાડી. વળી તેણે કહ્યું કે મ્હેં શાન્તિજ ઇચ્છી સુલેહ કરવાનું દરેક યુદ્ધ પહેલાં ધાર્યું હતું, પણ તેમ નહિ થતાં અનિચ્છાએ મ્હારે લડવું પડયું હતું. અંગ્રેજો સાથે અસભ્યતાથી વર્તવાનો આરોપ તેના ઉપર મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારે તે બોલી:–

“મ્હારૂં કહ્યું તેઓએ માન્યું હોત તો વધારે ઠીક થાત.

સાત વર્ષમાં પોતાની કૃતિનું પરિણામ તેઓ પોતેજ નજરે-નજર જોશે." આ જોનની પ્રખ્યાત ભવિષ્યવાણી હતી.

પછી તેઓએ એક નવોજ સવાલ ઉભો કર્યો.

"પરમેશ્વરે પેગમ્બર તરીકે તનેજ પસંદ કરી, અને બીજા કોઇને કેમ નહિ ?"

"પોતાનું સાધન ગમે ત્યાં શોધી લેવાનો ઈશ્વરને હક્ક છે."

"માણસો ઉપર સત્તા મેળવીને સેનાધિપતિ થઈ તેં સ્ત્રીજાતિને અનુચિત કાર્ય શા માટે કર્યું ?"

જોનનો જુસ્સો હવે ઉછળી આવ્યો.

"શત્રુઓને પંદરમુ રત્ન દેખાડવા !"

આ શબ્દો બોલતી વખતે તે યમને દેખતી હતી; આ શબ્દોનું પરિણામ તે જાણુતી હતી; પણ જ્યાં સત્ય બોલવું હોય, ત્યાં ભય શાનો ?

જોનનાં સગાંસંબંધીઓને ઉચ્ચ હોદ્દાઓ બક્ષવામાં આવ્યા હતા; તેથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે તે જે જે કામ કરતી હતી, તે સ્વાર્થ માટેજ કરતી હતી.

"મ્હેં તત્સંબંધી રાજાને કંઈ પણ કહ્યું નથી. રાજાએ જે કર્યું છે, તે પોતાની રાજી-ખુશીથીજ કર્યું છે."

આમ ત્રીજી તપાસ પૂરી થઈ, અને તેનું પરિણામ પણ કંઈ આવ્યું નહિ.

ચોથી તપાસ જલદી શરૂ થવી જોઇયે. આ છાસઠ આરોપોમાંથી કેટલાકને કહાડી નાખવામાં આવ્યા; અને કેટલાકને ટૂંકા કરી નાખવામાં આવ્યા. આમ બાર આરોપોનું એક

નવું પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું. આ પત્રક તૈયાર થતાં ઘણા દિવસ ગયા.

જોન વિરૂદ્ધની સઘળી બાબતો આમાં એકઠી કરવામાં આવી હતી–જાણે જોનની એકે પણ વાત સાચીજ ન હોય!

ખરેખર, આ દયાજનક હતું.

૧૦

બે અઠવાડીઆં સ્હેજે વહી ગયાં; મે મહિનાની બીજી તારીખ આવી; ઠંડી નાસી ગઇ; પર્વતો અને ખીણોમાં ફૂલ ઉગી નીકળ્યાં; પંખીઓ ઝીણા ઝીણા તડકામાં અહિંથી તહિં કલ્લોલ કરતાં રમતાં હતાં; સર્વ પ્રાણીઓને વિશ્રામ હતો; દુનિયા આનન્દિત જણાતી; નદીઓ વાંકી ચૂંકી ઝૂલતી ઝૂલતી ચાલી રહી હતી; હરિયાળી પણ ખીલી હતી; નદીનાં તટ ઉપરના વૃક્ષોનું પ્રતિબિંબ બિલોરી જળમાં પડી રહ્યું હતું.

સહુ આનન્દમાં હતાં; પણ જોન અને તેના મિત્રોનાં મન ઉદ્વેગમાં હતાં.

કોશનને હવે નવી યુક્તિ સૂઝી. પોતાની મુરાદ પાર પડે તેને માટે તે જોનને બહુ બહુ સમજાવા લાગ્યો.

મેની બીજી તારીખે–ઉપર વર્ણવેલા સુંદર દિવસે કોશન અને તેના બાસઠ અનુચરો ભેગા થયા. આ સિવાય એક વક્તા પણ આવ્યો હતો.

તુરતજ સાંકળોના અવાજ સંભળાયા અને જોન પહેરેગીરો વચ્ચે દાખલ થઈ. આ વખતે તેની તબીયત ઘણી સારી દેખાતી હતી. પંદર દિવસના આરામ પછી તેનું રૂપ ખીલી નીકળ્યું

હતું. તેણે આજૂબાજૂ નજર ફેરવી, વક્તાને જોયો અને જોતાંની વારજ તે વસ્તુસ્થિતિ કળી ગઈ.

વક્તાએ પોતાનું ભાષણ આખું લખી રાખ્યું હતું. તે એટલું મ્હોટું હતું કે ચોપડી જેવું દેખાતું હતું. તેણે પોતાની પીઠ પછવાડે હાથ રાખી પાનાં છાનાંમાનાં ઝાલી રાખ્યાં હતાં.

તેણે બોલવું શરૂ કર્યું. થોડોક વખત તો ઠીક ઝપટ ચલાવી, પણ એટલામાં તે કંઇક ભૂલી ગયો. આથી તેને પાછી નજર ફેરવી ગુપ્ત રીતે પોતાનાં કાગળીયાંઓમાં જોવું પડયું; વળી બીજી વખત જોવું પડયું-અને ત્રીજી વખત પણ. આથી ત બિચારાની રેવડી દાણાદાણા થવા લાગી. જોને પછી તેને ધીમે રહીને કહ્યું:-

"બાપુ! તું ત્હારી ચોપડી વાંચી લે; પછી હું તેના ઉત્તર આપીશ."

બધે હસાહસ થઈ રહી. વક્તા ઘણો ઝંખવાઇ ગયો; પણ થોડીકવાર પછી તેને સારો રસ્તો સૂજયો, અને તેણે જોનના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. તેણે તે બાર આરોપોને ટૂંકા કરી છજ આરોપ રહેવા દીધા હતા.

વાંચતાં વાંચતાં તે થોભતો, અને જોનને પ્રશ્નો પૂછતો.

"તું ધર્મમંદિરના હાથમાં ત્હારી તપાસ સોંપ."

"નહિ, એમ નહિ બને."

"શું ધર્મમંદિર સાચો ન્યાય નહિ આપે?"

"આપશે એમ ધારૂં છું; પણ મને દિવ્ય સન્દેશાઓ મળે છે, તેનો તો હું ઉત્તર નહિજ આપું-લાખ વાર કહું છું કે નહિ આપું!"

ત્યાર પછી આ ભયંકર શબ્દો સંભળાયાઃ–

"જો તું ધર્મમંદિરને શરણે નહિ જાય, તો અમે તને ગુન્હેગાર ઠરાવી બાળી મૂકીશું !"

જોનને બદલે બીજું કોઇ હોત, તો આવા શબ્દોથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું હોત; પણ જોનને તો ઉલટી હિમ્મત આવી. સીપાહીઓને જે વીરનાદથી તે પાનો ચડાવતી, તે વીરનાદ હવે ગર્જી ઉઠ્યોઃ–

"મ્હેં જે કહ્યું છે, તેનાથી ઉલટું હું કહીશજ નહિ. મ્હારી સમક્ષ અગ્નિ બળતી હશે તોપણ હું એજ ઉત્તર આપીશ !"

રાક્ષસોનાં હૈયાં પણ કોઈ કોઈ વાર પીગળે છે. કોશન આ ઉત્તરથી છક્ક થઈ ગયો; અને પોતાની નોંધમાં આ ઉત્તર ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે, એમ લખ્યું.

"ઉત્તમમાં ઉત્તમ !" "ઉત્તમમાં ઉત્તમ !" કારણ કે આ ઉત્તર મૃત્યુથી ઘેરાયેલી એક ઓગણીસ વર્ષની બાળાના મુખમાંથી આવ્યો હતો !

૧૧

કોશનને લોકો ચાહતા નહોતા, કારણકે તે દુષ્ટ હતો. જ્યારે તેની હાર થઇ, ત્યારે તેઓ ખુશી થવા લાગ્યા. કોશનને આથી ક્રોધ ચડતો. હવે જોનને માટે કંઈ ને કંઈ રસ્તો તો કરવોજ જોઇએ. એકપણ રીતે તે ફાવ્યો નહિ, તેથી બળાત્કાર વાપરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. નવમી મેને દિવસે તેણે બધી સામગ્રી તૈયાર રાખી. એક ફાંસી દેનારને પણ ઉભો કરવામાં આવ્યો. જોનને ત્યાં લઇ જવામાં આવી. કોશન ક્રોધથી બોલ્યોઃ–

"બોલી દે છોકરી ! જો આ સઘળું ત્હારા મ્હોં આગળ છે. સાચું કહે છે કે નહિ ?"

આ ધમકીનો જોને ઉત્તર વાળ્યો. આ જવાબ ઇતિહાસમાં કાયમ રહેશે. જોને કહ્યુંઃ–

"મ્હેં તમને જે જણાવ્યું છે, તેનાથી વધારે હું જણાવીશ નહિ. અરે ! મ્હારાં અવયવે અવયવને વીંખી-પીંખી નાખશો તો તે દરદમાં કવચિત્ મ્હારાથી ઉલટું બોલાઈ જશે; પણ તે શબ્દો હું મ્હારા આત્મામાંથી-મ્હારા ખરા દિલથી કહું છું, એમ તમારે કોઇ પણ દિવસ માનવું નહિ."

કોશને આવા ઉત્તરની સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી નહોતી. તેને મન હતું કે નાની છોકરી કેટલીવાર ટકશે ? નહિ, પણ નહિ, ન્હાની તોપણ તે કોણ હતી ? જોન ઑફ આર્ક !

કોશને ધાર્યું કે હવે તો હદ વળી. હવે જોન માટે કોઈ બીજો રસ્તો શોધી કહાડવો જોઈએ.

વળી દસ દિવસની મુદ્દત પડી. પારીસનું વિદ્યામંડળ જોનના બાર આરોપો ઉપર વિચાર ચલાવતું હતું.

આ સંશયનો સમય તેના જીવનમાં મૃત્યુ જેવો હતો, પણ આથી વધારે જોનને એક બીજું દુઃખ હતું. કોઈ ન્હાની છોકરી દુઃખમાં હોય તો તેને દિલાસો આપવા કોઈ સ્ત્રી જોઇએ, સ્ત્રીની સોબત સિવાય દુઃખમાં સ્ત્રીને આનન્દ મળી શકે નહિ; પણ આ ત્રણ મહિનાની કેદના અરસામાં જોને કોઇ છોકરીનું અથવા સ્ત્રીનું મ્હોં પણ જોયું નહોતું. અહા ! કોઈ સ્ત્રીને તેણે જોઈ હોત, તો તેનું મન કેટલું પ્રફુલ્લ થાત !

વિચાર કરો કે જોન કેટલી મહાન હતી. પોતે એકલી, અને બીજી બાજૂ આખા ફ્રાન્સના પ્રતિભાશાળી પુરૂષો! તો પણ તેણે એ સર્વને હરાવ્યા; તેઓની યુક્તિ તોડી પાડી; તેઓના છળભેદને તે કળી ગઈ. તેનું અંતઃકરણ સુદૃઢ રહેતું અને વિપત્તિઓની અવગણના કરતું. તે મૃત્યુને પણ નહિ ગણકારી અડગ હિમ્મતથી કહેતી: "જે થવું હોય, તે થવા દો; હું કહું છું, તેનાથી ઉલટું કહીશજ નહિ."

હા! તેનો આત્મા કેટલો ઉચ્ચ હતો! તેની બુદ્ધિ કેટલી સતેજ હતી! તેનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હતું! તેને પંડીતો સ્હામે લડવાનું હતું એટલુંજ નહિ પણ પાષાણ હૃદયના રાક્ષસો સાથે.

રણસંગ્રામમાં તે મહાન હતી, એ આપણે જાણીએ છીયે. તેની પ્રતિભાશક્તિ અજબ હતી; તેનું સ્વદેશાભિમાન અજબ હતું; સુલેહ કરવામાં તેના જેટલું કોઈ પ્રવીણ નહોતું; બુદ્ધિશાળી હોય, તેને તે બુદ્ધિશાળી તરીકે જાણી લેતી; વકતૃત્વમાં કોઇ તેને ન પહોંચી વળતું; નિરાશ બનેલાંને ઉત્સાહ આપવામાં તે નિપુણ હતી; વળી તે ભીરૂઓને વીરપુરૂષ બનાવી શકતી. જોનમાં નિરૂત્સાહ, શ્રમ અને આલસ્ય કોઈ વખત જોવામાં આવ્યાં નહોતાં.

હા! જોન ઑફ આર્ક સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થાને ઉચ્ચ હતી; પણ આ મુકદમાઓમાં તો તેનું ચારિત્ર અધિકાધિક ખીલી નીકળ્યું. માણસની ખરી કસોટી દુઃખમાં થાય છે, અને એ કસોટીમાં જોનની કિંમત અમૂલ્ય છે, એમ માલુમ પડી આવ્યું.

દસ દિવસના અરસામાં પારીસના વિદ્યામંડળે આ બાર આરોપોનું નિરાકરણ કરી નાખ્યું. તેઓ એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે જોને સઘળી બાબતોના ખુલાસા કરવા જોઇયે, અથવા તો શિક્ષાને આધીન થવું જોઇયે.

જોનને કેવી શિક્ષા કરવી, એ તો તે પકડાઇ, તે દિવસેજ ચોક્કસ કરવામાં આવ્યું હતું; અને તે એજ કે ગમે તેમ કરીને તેના પ્રાણ લેવા.

આ શિક્ષાપત્ર રાઉન લઇ જવામાં આવ્યું. તેમાં એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે જોન જેને ફિરિસ્તાઓ લેખતી તે સેતાનો હતા, અને આવા અધર્મ માટે તે શિક્ષાને પાત્ર હતી.

જોનનું શું કરવું એ સંબંધી ઠરાવ કરવા ઓગણીસમી મેને દિવસે પચાસ ન્યાયાધીશો મળ્યા. કેટલાકનો વિચાર એવો હતો કે જોનને તુરતમાંજ શિક્ષા કરવી; કેટલાકનો એવો મત પડયો કે તેને એકવાર ફરી ચેતવણી આપવી.

તેથીજ એજ કૉર્ટ ચાર દિવસ પછી પાછી મળી, અને જોનને ત્યાં બોલાવવામાં આવી. જોન ધર્મમંદિરને પોતાના ગુન્હાની તપાસ ન સોંપી દે, તો તેનો જીવ લેવામાં આવશે, એવી પણ ધમકી અપાઈ; પણ જોને અપ્રતિમ શાન્તિથી ઉત્તર વાળ્યો:-

" મને શિક્ષા થઈ ચૂકી હોય, કદાચ ધગધગતી આગ મ્હારી સ્હામે બળતી હોય, એટલુંજ નહિ; પણ જો હું આગમાંજ બળી મરતી હોઉં તોપણ મ્હેં જે કહ્યું છે, તે સિવાય વધારે હું કહીશ નહિ."

સઘળે શાંતિ પ્રસરી. સર્વના મન ઉપર કંઇક ઉદ્વેગ ભાસતો હતો. આ અપશુકન છે એમ મને લાગ્યું. છેવટે ગંભીરતાથી કોશને જોનને કહ્યું:–

"ત્હારે આ સિવાય કંઈ કહેવું છે?"

"નહિ."

"ત્યારે હવે આ તપાસ પૂરી થાય છે, ત્હારી શિક્ષા તને કાલે જણાવવામાં આવશે. કેદીને લઇ જાઓ!"

જોન છાતી બહાર કહાડી હિંમતથી ચાલી ગઈ એમ મને લાગ્યું, તોપણ મ્હારૂં ધ્યાન ત્યાં નહોતું. મ્હારી આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી.

૧૨

જોન ઑફ આર્કની જીંદગી હવે કોશનના હાથમાં હતી, પણ જોનનો એકદમ પ્રાણ લઈ શકાય કે નહિ તેને માટે તેને શંકા હતી. આટલેથી શું કોશનને સંતોષ નહિ વળે? નહિજ.

પોતાના માથા ઉપર અપયશ વ્હોરી લઇ, જો તે જોનનો જીવ લે, તો લોકોને જોનને માટે વધારે માન ઉત્પન્ન થાય; જોન નિર્દોષ હતી, છતાં મારી નાખવામાં આવી છે, એવું જો જાણવામાં આવે તો અંગ્રેજીસત્તાને પણ ધક્કો લાગે; જોન જો પ્રજાની સમક્ષ પોતાને હાથે પોતાનો દોષ કબૂલ કરે, તોજ સીધેસીધું ઉતરે; પણ એ બને કેમ?

મ્હોટો વિચાર આ થઇ પડ્યો. કબૂલ કરે, તેને માટે દિવસોના દિવસ સુધી તેને સમજાવવામાં આવી હતી; પણ સઘળું અફળ ગયું હતું. બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; અગ્નિ

સમક્ષ લઈ જવામાં આવી હતી. હવે શું રહ્યું હતું ? માંદી હોય, થાક ચડયો હોય અને આગ સમક્ષ લઈ જવામાં આવે તોય તે માને ખરી ?

વિચાર ઘણો સારો હતો; ગમે તેમ તોય તે અબળા હતી. મંદવાડ અને થાકની સ્હામે તે યુદ્ધ કરી શકે નહિ.

હા; વિચાર સારો હતો. જોન પોતેજ બોલી ગઈ હતી કે જો તમે મને દુઃખી કરશો, તો હું કદાપિ બોલી છું; તેથી ઉલટું બોલીશ. આ વાત કોશને બરાબર સ્મરણમાં રાખી હતી.

પછી શું કરવું, તે કોશન જાણતો હતો. જો તેને અશક્ત કરી અગ્નિનો ભય દર્શાવવામાં આવે, તો ચોરી-છૂપીથી કદાચ એક કાગળને બદલે બીજો કાગળ તેને ખબર ન પડે તેવી રીતે સેરવી દેવાય.

પણ જોન પોતાનો દોષ કબૂલ કરે તોપણ તેને જીવતી રાખવી પડે, તેનું કેમ કરવું ? આ બધી મહેનત તો તેનો જીવ લેવાજ થતી હતી.

આની પણ બારી શોધી કહડાઇ. તેને ખોટી આશાઓ બતાવવામાં આવે, તો કદાચ તે પુરૂષનાં વસ્ત્ર ત્યજી દે. આ વચનો ભાંગી શકાય, પછી જમરાજ તો તેને માટે તૈયારજ હતા.

વખત પણ અનુકૂળ હતો. જોનનો આત્મા જો કે હજી એવો ને એવો સબળ હતો, તોપણ તેની શારીરિક શક્તિ બહુ ઘટી ગઈ હતી.

આ જમાનાના લોકો જાણે છે કે કોશનની યુક્તિઓ ઉપર પ્રમાણે હતી; પણ તે જમાનામાં લોકો આવું કંઈ પણ જાણતા નહોતા.

કેદીને પોતાના છેલ્લા દિવસની રાત્રિ શાંતિમાં ગુજારવા દેવી, એ સાધારણ નિયમ હોય છે; પણ કોશનના પક્ષના એક ધર્માધ્યક્ષને રાત્રે જોન પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. તેણે કહ્યું કે જો તું ધર્મમંદિરને ત્હારી તપાસ સોંપી દે, તો તને કોઇ સોઇવાળા કારાગૃહમાં લઇ જવામાં આવે અને ત્યાં સ્ત્રીઓને પણ સાથે રાખવામાં આવે. આમાં પણ કોશનનો સ્વાર્થ હતો. આ તો ખોટો ડોળ હતો. જો જોનનું અશક્ત શરીર નિદ્રા અને વિશ્રાન્તિ રહિત કરી નાખવામાં આવે તો બીજે દિવસે તે સુસ્ત અને નિર્બળ થઇ જાય—જેથી તે આવતા બપોરની ગરમી, ભય અને અગ્નિ સહન ન કરી શકે. જો આમ થાય તો ધારેલું કામ મુશ્કેલી વિના જલદીથી પાર પડે.

રસ્તાઓ ઉશ્કેરાઈ ગયેલા માણસોથી ઉભરાતા હતા. ત્યાંથી માર્ગ કરવો, એ બહુજ દુર્ઘટ કાર્ય હતું. અર્ધી રાત્રિ થઇ હશે કે અમે એક મંદિર પાસે આવ્યા. અહિં બહુજ ઘોંઘાટ થતો હતો. આખું મેદાન મસાલોથી ઉભરાઇ જતું હતું. આ મેદની વચ્ચે એક ન્હાનકડો માર્ગ હતો, અને ત્યાંથી મજુરો લાકડાં અને પાટીઆં લઇ જતા હતા. શું થાય છે, તે અમે પૂછયું. ઉત્તર મળ્યોઃ—

"આની ચિતા ખડકાશે. તમને ખબર નથી કે કાલે પેલી ફ્રેંન્ચ ડાકણને બાળી નાખવામાં આવશે ?"

અમે ચાલ્યા ગયા. ત્યાં ઉભા રહેવાની અમારામાં શક્તિ નહોતી.

હજી કંઇ મદદ આવી પહોંચશે, એવું હું ધારતો હતો; પણ હું કેટલો મૂર્ખ હતો! પણ ત્યારે મ્હારી યુવાની હતી. યુવાન પુરૂષો આશાજ રાખે છે. તેઓ શ્રદ્ધાળુજ હોય છે.

સ્હવારે મ્હેં જોયું તો એક મ્હોટા ચોગાનમાં ચારે બાજૂ માંચડા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. મુખ્ય જગ્યાએ કોશન, તેના ન્યાયાધીશો, બીજા ધર્માધ્યક્ષો અને શહેરના બીજા મુખ્ય લોકો બિરાજમાન થયા હતા. વીસેક કદમ છેટે સીડીના આકારનો બીજો માંચડો હતો. આની ઉપર ચડયા કે ચિતા આવતી હતી. આ ચિતા ઉપર મ્હોટો લાકડાનો ઢગલો હતો. ચિતાની નીચે તેને પ્રગટાવનાર તથા તેના બે મદદનીશો ઉભા હતા. તેઓના પગ પાસે થોડાંક અંબાડીઆં પડ્યાં હતાં. થોડેક છેટે લાકડાંનો બીજો જથ્થો પડયો હતો. આપણું શરીર આટલું બધું નાજુક, આટલું બધું કોમળ લાગે છે; પણ તેનો વિનાશ રહેલાઈથી થઈ શકતો નથી. શરીરથી પ્રાણને છૂટા કરવા, એ બહુજ અઘરૂં છે.

ચિતાને જોઈ મ્હારા આખા શરીરની નાડીઓ તૂટવા લાગી. તોપણ મને એમાં એટલી મોહની લાગી હતી કે વારંવાર મ્હારી ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેની સ્હામે હું જોતો.

માંચડા અને ચિતાની આસપાસ અંગ્રેજી લશ્કર ઉભું હતું, અને તેની પછવાડે લાખો પ્રેક્ષકોનાં મસ્તક દેખાતાં હતાં.

તોપણ ત્યાં જરાય અવાજ થતો નહોતો; જરાય હીલચાલ નહોતી–જાણે આખી સૃષ્ટિ મૃત્યુવશ થઈ ગઈ હોય! સૂર્યનાં કિરણો ચિતાની પાછળ ધીમે ધીમે ઉગતાં હતાં, અને મટમટતાં હતાં.

છેવટે શાન્તિનો ભંગ થયો. માથાં બે હારમાં વહેંચાઈ ગયાં, અને વચ્ચે કોઇ કૂચ કરતું હોય એમ લાગ્યું. શું એ

અમારા પક્ષનાં માણસો હતાં ? નહિ; એ તો કેદી અને તેનો પહેરેગીર હતો; એ તો જોન ઑફ આર્ક હતી. અશક્ત હોવા છતાં તેને પગે ચલાવવામાં આવતી હતી. કેદમાં ભેજવાળી ઠંડી હવા હતી, અને હમણાં તે ઉન્હાળાના ઉગ્રતાપમાં ચાલતી હતી. લાંબો વખત કેદખાનામાં પડી રહેવાથી તેની ચાલવાની શક્તિ નષ્ટ પામી હતી. દરવાજામાં તે દાખલ થઈ કે કોશનના એક મદદનીશે તેને સમજાવવા માંડી. આથી તેની મુંઝવણ અને થાક બન્ને વધ્યાં.

જેવી તે માંચડા ઉપર આવી કે આંખો બંધ કરી અને મ્હોં નીચું ઘાલી તે પડી ગઇ. તેના હાથ ખોળામાં હતા. આરામ સિવાય તેને બીજા કશાની જરૂર નહોતી. દુઃખથી તેનું મ્હોં આરસપ્હાણ જેવું ઉજળું થઈ ગયું હતું.

જોનની આવી સ્થિતિ જોઈ આ ભૂખ્યાં વરૂઓ કેટલાં રાજી થતાં હતાં ! અહા ! આ જોન ઑફ આર્ક હતી ! તેની કીર્તિ આખા યૂરોપખંડમાં પ્રસરી રહી હતી. જગતના ઇતિહાસમાં તેના જેવું અદ્‌ભુત મનુષ્ય હજી કોઈ થયું નહોતું. શું એ સાચુંજ હશે કે આ નાજુક પ્રાણીએ—આ ન્હાનકડી છોકરડીએ—આ સુંદર બાળાએ—આ કોમળ બાળાએ હલ્લો કરી કિલ્લાઓ જીત્યા હતા ? અરે એટલુંજ નહિ, પણ પોતે એકલીએ ભલભલાને હંફાવી ફ્રાન્સની બુદ્ધિ અને વિદ્યાથી જે કામ પૂરૂં ન પડયું, તે તેણે પૂરૂં કર્યું હતું ?

જોનને અશક્ત કરી નાખવા કોશને પોતાથી બનતું કર્યું. તોપણ હજી એક વસ્તુ બાકી રહી હતી—અને તે એ કે આવા સખ્ત તાપમાં તેની આગળ ભાષણ કરી તેને વધારે મૂંઝવવી.

ઉપદેશક આવ્યો કે જોને કંટાળી તેની તરફ જોયું; અને નીચું ઘાલી દીધું. ઉપદેશકે પોતાનું ભાષણ ચલાવ્યું. ઘણી વાર સુધી તે ચાલ્યું. એ ભાષણમાં તેણે અમારા રાજાને ઘણી ગાળો દીધી. જોને આથી ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું:—

“ ત્હારી લવારી બંધ રાખ; તું નકામાં ચીંથરાં ફાડે છે.”

લોકો આથી હસવા લાગ્યા. બિચારો ઉપદેશક કોડીનો થઈ ગયો હતો.

અહા! લોકો કેવાં અસ્થિર હોય છે! મૂર્ખ હોય છે! તેઓ જોનને બાળી નાખવા ઈચ્છતા, કારણકે તેમાં તેમને તમાસો જોવા મળતો; પણ તેની સાથે તેની સમયસૂચકતા અને તેની બહાદૂરીનાં પણ વખાણ કરવા તેઓ ન ચૂકતા. ગમે તેમ હોય—ઈચ્છા ન હોય, તોપણ મહાત્માને વંદન કરવું ને કરવુંજ જોઇયે.

ધર્મમંદિરને શરણે જવા માટે જોનને ઉપદેશકે પાછી સમજાવી, અને તેને મુંઝવી મુંઝવી તદ્દન અશક્ત કરી નાખી.

જ્યારે તેના મિત્રો ઉપર દોષ મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે તે બોલી: “જે કર્યું છે તે મ્હેં કર્યું છે; એમાં કોઈનો વાંક નથી. હુંજ સઘળાં કામો માટે જવાબદાર છું.”

દરમ્યાન ન્યાયાધીશો પરસ્પર યુક્તિઓ ઘડતા હતા, પણ હવે લોકો અધીરા થવા લાગ્યા. ઉભા રહેવાથી અને સખ્ત તાપથી તેઓ કંટાળી ગયા હતા. હવે કામ બને તેટલી ઉતાવળથી ઉકેલવાની આવશ્યકતા હતી. છેવટે એક ન્યાયાધીશને જોન પાસે મોકલવામાં આવ્યો તેણે જોનને કહ્યું:—

"ત્હારે ત્હારો બચાવ ખેંચી લેવો છે?"

"શું?"

"ત્હારો દાવો ખોટો છે, એમ તું કહે છે!"

"શું?"

જોન સાંભળતી નહોતી. તેની ઇંદ્રિઓ થાકથી સૂઈ ગઇ હતી. તેણે સાંભળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ આખા વાકયનો તે અર્થ સમજી શકી નહિ. દુઃખથી–મુંઝવણથી–ગભરાટથી તે ચીસ પાડી ઉઠી.

"ગમે તેમ હોય, તોપણ મ્હારો ન્યાય હું સૃષ્ટિના સનાતનધર્મને સોંપું છું."

એવામાં અવાજ આવ્યો:–

"ત્હારે ત્હારો બચાવ પાછો ખેંચી લેવો પડશે, નહિ તો તને બાળી નાખવામાં આવશે. આ તું નક્કી જાણજે."

જોને આ ભયંકર શબ્દો સાંભળી ઉંચું જોયું. તેણે પહેલીજ વાર ધગધગતી ચિતા જોઇ તેનો શ્વાસ ઉંચે ચડવા લાગ્યો, શરીર લથડીઆં ખાવા લાગ્યું, ચિતાને અને લોકોને જાણે તે સ્વપ્નામાં જોતી હોય, એવા આશ્ચર્યથી કંઇ પણ વિચાર વિના શૂન્યવૃત્તિથી જોવા લાગી.

થોડીકવારમાં પાદરીઓનું એક ટોળું તેને સમજાવવા લાગ્યું. લોકોમાં ચારે તરફ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ.

"સહી કર, અમે કહીએ છીએ એમ કર. ખાલી મફ્તની શું કામ બળી મરે છે?" જોનને કાને વિનંતિ અને આજીજીના અવાજ આવ્યા, અને એવામાં એકબીજો અવાજ

આવ્યો. "કોશન જોનને થવાની શિક્ષા વાંચવાની તૈયારીમાં હતો."

જોનની શક્તિ ગૂમ થઈ ગઈ. ગભરાટથી તે આમતેમ જોવા લાગી. પછી ઘુંટણ ઉપર બેસતી અને માથું નીચે ઝીકતી તે બોલી:-

"તમે કહો તેમ હું કરૂં છું."

જ્યારે એક પાદરી સંમતિપત્ર વાંચતો હતો, ત્યારે જોન તેના શબ્દોનો ફરી ફરી ઉચ્ચાર કરતી હસતી હતી. તેનો આત્મા અન્યભૂમિમાં ભમતો હતો.

પછી પેલો ન્હાનો કાગળ દૂર કરી તેને બદલે અસંખ્ય પાનાનો પોથો ત્યાં સેરવી દેવામાં આવ્યો. જોને કહ્યું કે મને લખતાં આવડતું નથી, તેથી એક જણાએ તેનો હાથ ઝાલી "જીની" એવા ઘુંટરડા કર્યા.

ધારેલું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું; જોને સહી કરી હતી ? શેના ઉપર ? પોતે તે જાણતી નહોતી, પણ બીજા તે જાણતા હતા. પોતે ડાકણ છે, જાદૂગરણ છે, પિશાચો સાથે વ્યવહાર રાખે છે, ખોટી છે, ધૂતારી છે, પ્રભુને નીંદનારી છે, લોહીની તરસી છે, અશાન્તિની ઉપાસક છે, ક્રૂર છે, ઘાતકી છે, સેતાન તરફથી આવેલી છે વગેરે વગેરે સહી કર્યાથી તેણે કબૂલ રાખ્યું હતું અને પુરૂષનાં વસ્ત્ર ત્યજી દેવા વચન આપ્યું હતું. બીજાં અગણિત વચન દીધાં હતાં, પણ આ એકજ તેના વિનાશ માટે સંપૂર્ણ હતું.

પછી કોશને પત્ર વાંચી તેને ધર્મમાં લીધી, અને પૂજા

પાઠના હક્ક આપ્યા. જોને આ સાંભળ્યું. તેને કેટલો આનન્દ થયો હશે! પણ નહિ; હું છેતરાયો હતો. જોનને જે હક્ક આપ્યા હતા, તે તુરતજ છીનવી લેવામાં આવ્યા. કોશને લેશ પણ દયા વિના આ પ્રાણઘાતક શબ્દો ઉચ્ચાર્યાઃ–

"હવે તું ત્હારા ગુન્હાઓનું પ્રાયશ્ચિત કરે, તેને માટે હું તને જીવનકેદની શિક્ષા કરૂં છું!"

જોનને કેદમાંથી છોડી મૂકવાનું અગાઉ સ્પષ્ટ વચન અપાયું હતું. "જીવન કેદ" જોને આ વાત સ્વપ્નામાં પણ ધારી નહોતી.

જોન પાષાણવત્ થઈ ગઇ! સ્તબ્ધ, શાન્ત તે ઉભી રહી; પૂતળું થઈ ગઈ! તેણે આ સાંભળ્યું, એવામાં તેને કંઈક સાંભર્યું. તે બોલીઃ–

"તમે મને ધર્મમંદિરમાં દાખલ કરી છે, તો હવે તમારા કેદખાનામાં મને લઇ જાઓ." સાંકળો ભેગી કરી તે ત્યાંથી ચાલવા મથી. તેની સાથે ત્યાં સ્રીઓને રાખવામાં આવશે, એમ તે ધારતી હતી.

પણ કોશને હસીને મશ્કરી કરીને કહ્યુંઃ–

"જ્યાંથી તે આવી, ત્યાં તેને પાછી લઈ જાઓ."

ગરીબ બાળા! આ દેખાવ બહુજ દયાજનક હતો. મૂંગી, નિઃશબ્દ તે ઉભી હતી. હા, તેને છેતરવામાં આવી હતી. હવે તેને બધી ખબર પડી.

જીગર તૂટી ગયું હોય, તેમ મ્હોં આગળ હાથ રાખી ઝારઝાર રોતી રોતી અફળાતી અફળાતી તે ચાલી.

આવી સ્થિતિમાં જોન ઑફ આર્કને ઘસડી જવામાં આવી.

૧૩

અમને એમ લાગ્યું કે છેવટે જોન મૃત્યુના પંજામાંથી છટકી ગઈ હતી. લોકો નિરાશ થઈ કોશનને ગાળો ભાંડવા લાગ્યાં, અને મારી પણ નાખત.

પણ નહિ, ત્યારે હું ન્હાનો હતો, ઘણો ન્હાનો હતો.

કોશને શું જોનને શાંતિમાં રહેવા દીધી? નહિ. તુરતજ તે જોનની પછવાડે સીધો ગયો. જઇને તેણે જોનને કહ્યું કે તેં સ્ત્રીનો પોશાક પહેરવાનું વચન આપ્યું છે, તેથી આ વસ્ત્ર ક્હાડી નાખ. શું જોન આ સાંભળતી હતી? નહિ. ઉજાગરા અને બગાસાંની પીડાથી તે બેશુદ્ધ જેવી થઈ ગઈ હતી. તેની ઇંદ્રિયો સચેત નહોતી; તેને પોતાના અંગ ઉપર કાબૂ નહોતો. અજાણપણે-શુદ્ધિ વગર સમજ્યા વિના તેણે કોશને આપેલાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં.

કોશનને હવે સંતોષ વળ્યો. તે ગયો. જોને સ્ત્રીનો પોશાક પહેર્યો હતો. વળી આ બાબત તેણે સાક્ષીઓ રાખ્યા હતા. આથી વધારે શેની જરૂર હતી?

જોનના ઉપર હવે વધુ જાપ્તો રાખવામાં આવ્યો.

રવિવારનું સ્હવાર આવ્યું; હું પથારીમાં પડયો પડયો વિચાર કરતો હતો. કંઈ પણ કુમક આવી પહોંચશે એવી હજી મને આશા હતી.

અફીણ, દારૂ, ગાંજો વગેરેથી નિસો આવે છે; તેમ વિચારથી પણ નિસો આવે છે. ઘણીવાર હું પડયો રહ્યો એવામાં એક બુલંદ અવાજ રસ્તા ઉપર કિલબિલાટ કરતા લોકોમાંથી મ્હારે કાને પડયો:-

"જોન ઑફ્ આર્ક ફરી ગઇ છે! વખત આવી પહોંચ્યો છે!" એટલે શું? મ્હારૂં હૃદય થંભી ગયું.

આ ઈતિહાસ લખું છું. તે બનાવને ત્રેસઠ વર્ષ ચાલી ગયાં છે. પણ હજી આ અવાજના ભણકારા મ્હારા ભીતરમાં વાગ્યા કરે છે. પ્રભુએ મનુષ્યની બનાવટ કેવી કરી છે. સુખના બધાં સંભારણાં ચાલ્યાં જાય છે, અને દુઃખના સંભારણાં તો કાયમજ રહે છે.

ધીમે ધીમે અવાજો વધવા લાગ્યા. જાણે દુનિયાજ તેથી ભરી હોયની!

મ્હેં તપાસ કરી. વાત સાચી હતી. જોન વળી પાછી ફરી ગઇ હતી. તેણે પહેરેલો સ્ત્રીનો પોશાક પડતો મૂકી પાછો પુરૂષનો પોશાક પહેર્યો હતો.

જોને કોઇ ઉપર આરોપ ન મૂક્યો. આરોપ મૂકવાનો તેનો સ્વભાવજ નહોતો. જોનને ખબર હતી કે આ સઘળા છળકપટનો કર્ત્તા કોશનજ છે. જોને પુરૂષનો પોશાક પાછો રાજીખુશીથી પહેર્યો નહોતો. જોન જ્યારે રાત્રે ઉંઘી ગઈ હતી, ત્યારે તેના એક પહેરગીરે તેનો સ્ત્રીનો પહેરવેશ ચોરી લઈ તેને બદલે પુરૂષનો પહેરવેશ કોશનની શીખવણીથી મૂકી દીધો હતો. જ્યારે તે જાગી, ત્યારે પોતાનાં અસલ વસ્ત્રની માગણી કરી; પણ તેને તે આપવામાં આવ્યાંજ નહિ. પછી આ પહેર્યા વગર તો છૂટકોજ નહોતો.

જોનને લાગ્યું કે હું આવા જુલમ અને પ્રપંચ સ્હામે ટકી શકીશ નહિ; અને તેથીજ તેણે તે પોશાક પહેર્યો હતો. તે હવે જીંદગીથી કંટાળી ગઈ હતી.

કોશનને પૂરો વિજય મળ્યો. જોનને નિરાધાર સ્થિતિમાં જોઇને આ રાક્ષસ આનન્દના ઘુંટડા ભરતો હતો.

એક ન્યાયાધીશે જોનને પૂછયુઃ-

" પાછાં વસ્ત્ર તેં શું કામ બદલ્યાં ? "

જોને શાન્તિથી કહ્યુંઃ-

" વસ્ત્ર ન બદલવા મ્હેં સોગંદ ખાધા હોય, એમ મને સાંભરતું નથી; અને ખાધા હોય તો મ્હારી એવી ઇચ્છા નહોતી. પણ મને તેમ કરવાનો અધિકાર છે, કારણ કે મને જે અપાયાં છે, તે પળાયાં નથી. "

" એ ગમે તેમ હોય, પણ તેં પુરૂષનો પોશાક ત્યજી દેવા વચન આપ્યું છે. "

જોને તે ક્રૂર પુરૂષ તરફ જોઈ કહ્યુંઃ-" આ કરતાં તો મરવું ભલું. મ્હેં કદાચ કંઈ કબૂલ કર્યું હોય, તો તે અગ્નિના ભયથી કબૂલ કર્યું હશે. "

જોન હવે શુદ્ધિમાં હતી, હજી તે થાકી નહોતી. તેની હિંમત અને સત્યનિષ્ઠા પુનઃ પ્રકટી નીકળ્યાં હતાં. તે હવે નિર્ભયતાથી અને ગાંભીર્યતાથી બોલતી હતી, કારણ કે તેને ખબર હતી કે આમ કરવાથી મૃત્યુ વહેલું આવશે-અને મૃત્યુ વહેલું આવે એમ વધારે સારૂં હતું.

જોનનો ઉત્તર તદ્દન સત્ય હતો. હું રોમાંચ અનુભવતો હતો. જ્યારે તે બોલતી હતી, ત્યારે મને લાગ્યું કે તે પોતાનેજ મૃત્યુની શિક્ષા કરતી હતી.

" મ્હેં જે જે ચિતા ઉપર કબૂલ કર્યું હતું, તે સર્વ મ્હારી

મરજી વિરુદ્ધ અને સત્ય વિરુદ્ધ છે. મને એ કબૂલ કરવાની જરાપણ ઈચ્છા નહોતી. અને હવે આ સઘળાનું પ્રાયશ્ચિત કરવા દો. મને મરવા દો. હવે મ્હારાથી કેદખાનાની પીડા સહન થતી નથી.”

આ આત્મશ્રમના શબ્દ સાંભળવા ખરેખર દયાજનક હતા.

જોનનો સ્વતંત્ર આત્મા પરતંત્ર દેહથી છૂટવા માગતો હતો.

કેટલાક ન્યાયાધીશો ગંભીર હતા; કેટલાક શોકગ્રસ્ત હતા. પાષાણ હૃદયનો કોશન હસતાં હસતાં બોલ્યો:–

“હવે સુખમાં રહો. ખલાસજ તે થઈ ગઈ, એમ સમજજો!”

અનાથ ગરીબ બાળાને મારવામાં શું ત્હારી વીરતા? ઓ ક્રૂર કોશન!

\+ + + +

બીજે દિવસે બુધવારને સ્હવારે જોનને મૃત્યુ માટે તૈયાર કરવા એક પાદરીને મોકલવામાં આવ્યો. આ વખતે જોનનો ચહેરો શોકાતુર હતો. તે વિચાર કરતી હતી.

શું તે પોતાના વતન માટે વિચાર કરતી હતી? પોતાની બાલ્યાવસ્થા માટે? પોતાના માબાપ માટે? પોતાને થયેલા ગેરઈન્સાફ માટે? કે કેવી રીતે તેનું મૃત્યુ થશે તેને માટે?

અમે થોડીકવાર છેટે ઉભા રહ્યા. તેણે હજી અમને જોયા નહોતા–એટલી તો તે વિચારમૂઢ હતી. થોડીકવાર પછી પાદરીએ ધીમેથી કહ્યું:–

“જોન!”

તેણે ઉંચે જોઈ હાસ્ય કર્યું. હાસ્ય ફીકકું હતું. તે બોલીઃ—

" બોલો ! શું સન્દેશો લાવ્યા છો ? "

" મ્હારા શબ્દો તમે સહન કરી શકશો ? "

માથું નીચે નમાવી જોને કહ્યું: " હા. "

" હું તમને મૃત્યુ માટે તૈયાર કરવા આવ્યો છું. "

જોનના નિર્બળ અંગમાં ધ્રૂજારી છૂટી. બધું સ્તબ્ધ હતું.

થોડીવાર પછી જોને ધીમેથી કહ્યું:—

" મ્હારૂં મ્હોત ક્યારે છે ? "

" હમણાંજ. "

ફરીથી જોનનાં રૂવાટાં ઉભાં થયાં.

" અહા ! એટલું વહેલું મ્હારૂં મ્હોત છે ? ! "

લાંબો વખત શાન્તિ પ્રસરી. ઘંટ દૂરથી ફરી સંભળાયો. અમે ત્યાં ધ્યાન આપતાં બેઠાં હતાં. છેવટે જોને શાન્તિ ભાંગીઃ—

" કેવી રીતે મ્હારૂં મ્હોત થવાનું છે ? "

" અગ્નિથી. "

ચિત્તભ્રમની માફક તે એકદમ ઉભી થઈ; માથાનાં વાળ ખેંચવા લાગી; અને ખેંચતાં ખેંચતાં રડવા લાગી. અરે ! કેવો દયાજનક તેનો સૂર હતો ! અમારા મ્હોં સામે વારે ઘડીએ તે જોયા કરતી હતી—જાણે અમે તેમે કંઈક આશ્વાસન આપીએ. રણસંગ્રામમાં તે કોઇને દયા દર્શાવ્યા વિના રહી નહોતી. હવે તે બીજા તરફથી દયા ઈચ્છતી હતી. રોતી રોતી તે બોલીઃ—

" હા ! હા ! તેની મને આગળથીજ ખબર હતી. અરે !

મ્હારી સાથે આવું ક્રૂર વર્તન ! કેટલું ઘાતકીપણું ! મ્હારૂં આ શરીર બળીને ખાક થશે ? મ્હારૂં માથું સાતવાર કાપી નાખ્યું હોત, તોપણ તે આવા ક્રૂર મૃત્યુ કરતાં બહેતર હતું. મને અપાયેલાં બધાં વચનનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. મને અન્યાય થયો છે. ન્યાય ચૂકવવા હું પ્રભુને વિનવું છું ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! " અમે આ શબ્દો સાંભળી ન શકયા; કારણ કે અમારા કાનો જડ બની ગયા હતા. અમારી આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. અમે અમારાં મ્હોં ફેરવી ગયા. હું ઉભો થયો. તેણે મને ઓળખ્યો. હું ઉભો થયો, તેનું પરિણામ શું આવશે, તે તેણે જાણી લીધું; તે કોઇ ન સાંભળે તેમ મ્હારા કાનમાં બોલી: "ઉછાંછળો થઇ ત્હારા જીવને તું જોખમમાં નાખ નહિ. પરમેશ્વર તને સુખી રાખે ! " તેણે આમ કહી મ્હારા હાથને પોતાનો હાથ અડાડયો. જોન સહુથી છેલ્લે કોઇને અડકી હોય, તો તે મનેજ અડકી હતી. કોઇએ આ જોયું નહિ. ઇતિહાસ આ વાત જાણતો નથી; પણ હું તમને જે કહું છું, તે સાચુંજ છે.

એટલામાં દૂરથી કોશન આવતો દેખાયો જોને તેની પાસે જઈ કહ્યું:—

" બીશપ ! તમારા પ્રપંચને લીધેજ હું મરૂં છું;—"

કોશને તે હસી કહાડયું.

" અને આ અન્યાય માટે હું તમને પરમેશ્વર આગળ જવાબદાર ગણું છું ! "

કોશનને આ વાકય પસંદ ન આવ્યાં, તે મ્હોં ફેરવી શોકમાં ને શોકમાં ડંખતુ દિલ લઈ ચાલ્યો ગયો.

જોન થોડીકવાર વિચાર કરતી ઉભી રહી પછી તે શાન્ત પડી આંખો લૂછવા લાગી. રોવાને બદલે હવે તે ડસકાંજ ભરતી હતી. ધીમે ધીમે તેનું હૃદય શાન્ત પડયું. પાદરી સ્હામું જોઇ તે બોલીઃ—

"આજે રાત્રે હું કયાં હોઈશ?"

"તમને પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી!"

"હા, છે; તેની કૃપાથી હું સ્વર્ગમાં બિરાજીશ."

પછી જોનને પાઠપૂજાની વિધિ કરાવવામાં આવી.

હવે જોનના હૃદયમાંથી બળી મરવાનો ભય જતો રહ્યો. ફરીથી અંતઃકાળ સુધી તે ભય દેખાયોજ નહિ માત્ર એક પળ સિવાય; અને તે પળ પણ વહી ગઈ.

જોન હવે દૃઢ હતી.

નવ વાગે ફ્રાન્સને સ્વતન્ત્ર કરનાર, ઓરલીઅન્સની નિર્દોષ યુવાન કુમારિકા, પોતાના સ્વદેશ માટે પોતાની જીંદગીની આહુતિ આપવા ચાલી. તેને ગુન્હેગારની ગાડીમાં બેસાડવામાં આવી.

જોને સફેદ જભ્ભો પહેર્યો હતો. સાધુના જેવી તે પવિત્ર લાગતી હતી. તેનું વદન ઘણુંજ સુંદર અને કાંતિમાન હતું. કેદખાનામાંથી તેને બહાર લાવવામાં આવી કે તેના ગાલોને ભગવાન સૂર્યનારાયણના તેજે રંગી દીધા. લોકો તેના લાલિત્યથી છક્ક થઈ પગે લાગવા લાગ્યા; તે ગેબી સ્વપ્નામાં છે, એવું તેઓને લાગ્યું. સ્ત્રીઓ રડતી હતી. સહુ જોન માટે પ્રાર્થના કરતા હતા. આ પ્રાર્થનાથી જોનને દિલાસો મળવા લાગ્યો.

"ઇસુ! પરમેશ્વર! એના ઉપર દયા કરો!" બુલંદ ગંભીર અવાજ ઉઠયો.

આ સાચુંજ છે. એક ઇતિહાસકાર લખે છે કેઃ—

"જે લોકો ગરીબ હતાં, તેઓની પાસે જોનને આપવા પ્રાર્થના સિવાય બીજું કંઈ પણ હતું નહિ. પણ આ પ્રાર્થના નિરર્થક નહોતી; લોકો રડતાં હતાં. મીણબત્તીઓ સળગાવી પગે લાગી તેઓ પ્રાર્થના કરતાં હતાં. આ લોકોની બે હાર વચ્ચે જોન ચાલી જતી હતી. આવો દયાજનક બનાવ કયાંકજ મળી આવશે."

આખે માર્ગે આમને આમ ચાલ્યું. હજારો–લાખો ઘુંટણીએ પડી પગે લાગતા. ઝીણી પીળી મીણબત્તીઓ મેદાન ઉપર ખીલતાં ફૂલ જેવી લાગતી હતી.

એક મ્હોટા ચોગનમાં એને એ બે માંચડા અને ચિતા ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલા ઉપર જોન અને તેના ન્યાયાધીશો હતા, બીજા ઉપર મુખ્ય મુખ્ય ઓદ્ધેદારો હતા. આખું મેદાન લોકોથી ભરચક્ક હતું. માળા ઉપરની બારીઓ અને માળા ઉપરનાં બારણાં પણ લોકોની ઠઠથી કાળાં લાગતાં હતાં.

જ્યારે સઘળી તૈયારીઓ થઇ રહી, ત્યારે ઘોંઘાટ ધીમે ધીમે શાન્ત પડવા લાગ્યો. મનોવેધક ગંભીરતા ફેલાઈ.

સહુ દેખી શકે, એવા ઉચ્ચસ્થાને જોનને લાવવામાં આવી. તેને છૂટી બેસાડવામાં આવી; એનો અર્થ એવો હતો કે ધર્મમંદિરે તેને ત્યજી હતી. એકાન્તમાં બેઠી બેઠી પોતાના જીવનના અન્તની તે રાહ જોતી હતી.

એવું એક પણ હૈયું નહોતું કે જેના ઉપર આ દેખાવથી અસર ન થાય. અસંખ્ય આંખો આંસુથી ભરપૂર હતી. અસંખ્ય

હૈયાં પીગળતાં હતાં. આ હૈયાં પત્થરનાં હતાં, તોપણ તે મનુષ્યનાં હતાં.

ન્યાયાધીશ પણ શિક્ષાપત્ર વાંચી ન શક્યો. માત્ર તે આજ શબ્દ બોલ્યો: "તેને પકડો." પછી ચિતા પ્રગટાવનારને કહ્યું: "ત્હારી ફરજ બજાવ." એક સીપાહીએ લાકડીના ટૂકડા કરી તેનો ક્રૉસ જેવો આકાર બાંધીને કર્યો, અને આ ક્રૉસ જોનને આપ્યો. જોને આ ક્રૉસ ચુમ્બી પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો. પછી પાસેના મંદિરમાંથી એક ક્રૉસ લાવવામાં આવ્યો. આ ક્રૉસને પણ તેણે ચુંબન કરી આહ્લાદથી હૈયે ચાંપ્યો અને તેને ફરી ફરીને ચૂમી લઇને રોતી રોતી ઈશ્વર તથા તેના ભક્તોનાં વખાણ કરવા લાગી. આમ ક્રૉસને હોઠ પાસે લાવી રડતી રડતી તે ચિતાનાં પગથીઆં ચડી; ચિતા પ્રગટાવનાર પણ ચડ્યો; તેના કોમળ શરીરની આસપાસ સાંકળો વીંટી દઈ તેને ઝકડી લેવામાં આવ્યું અને પછી ચિતા ઉપર તેને એકલી મૂકી ચિતા પ્રકટાવનાર નીચે ઉતર્યો. અફસોસ ! જેના લાખો મિત્ર હતા તે આજે એકલીજ હતી !

મ્હારી આંખો આંસુથી ઝાંખી થઈ ગઈ હતી તોપણ આ મ્હેં જોયું. મ્હારી આંખની કીકીઓ હજી સાક્ષી પૂરે છે કે છેલ્લે સુધી જોન ઑફ આર્કના અંગનું લાલિત્ય ઝંખવાયું નહોતું.

જોન આ વખતે પોતાનો અને પોતાના દુ:ખનો વિચાર કરતી નહોતી; પણ પોતાની પાછળ બીજાનું શું થશે, તેને માટે તે શોચતી હતી. ચિતા ઉપરથી તે સુંદર શહેરના મિનારા દેખાતા હતા, તેને જોઇને તે બોલી:-

" રાઉન ! રાઉન ! હું મરૂં છું. હવે તો ત્હારા ઉદરમાંજ કબર થશે ! ! રાઉન ! રાઉન ! મને ભય રહે છે કે નિરપરાધીનો જીવ લેવા માટે ત્હારાં બાલુડાંને મ્હોટું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે ! "

એક ધૂમાડાનો ગોટો જોનના મ્હોં પાસે થઈને ચાલ્યો ગયો. જોન પાણી ! પાણી ! કરવા લાગી; પણ બીજી પળેજ તેનો તે ભય જતો રહ્યો. હવે તે શાંતિથી ગૂપચૂપ ત્યાં ઉભી.

પોતાની નીચે બળતી અગ્નિનો સૂસવાટ તેણે સાંભળ્યો. તેની નજર ક્રૉસ ઉપર હતી. પછી તે કાળો ધૂમાડો અગ્નિની રાતી જવાળા પ્રકટાવતો જોનની આસપાસ વીંટાવા લાગ્યો અને તેને પોતાના વિશાળ ઉદરની અંદર છૂપાવી વધારે ને વધારે પ્રચંડ થતો ગયો. ચિતામાંથી હજી જોનની પ્રાર્થનાનો મધુર અને સ્વચ્છ સ્વર સંભળાતો હતો. એક પવનના ઝપાટાએ જવાળાને બીજી બાજૂ ફેરવી દીધી, અને તેમાં જોનના હાલતા હોઠ ઝાંખા ઝાંખા જોવામાં આવ્યા ! છેલ્લે એક મ્હોટી જવાળા ઉછળી આવી અને તે વદનકમળ તેમાં લુપ્ત થઈ જઇને ફરીથી તેને કોઈ જોવા પામ્યું નહિ !

આહા ! હવે તે અમારાથી છૂટી પડી લાંબી મુસાફરીએ નીકળી પડી હતી ! જોન ઑફ્ આર્ક ! કેટલા ન્હાનકડા નાજુક આ શબ્દો છે ! પણ તે પવિત્રનામાભિધાનની અધિકારી વ્યક્તિ આ વિચિત્ર જગત ઉપરથી ચાલી ગઈ છે !

સમાપ્ત

ઉત્તમ, લોકપ્રિય, મ્હોટા અને સસ્તા ગ્રંથો.

સર્વ તાપની શાન્તિ કરી ચારે પદાર્થને પમાડનાર ઉત્તમ ગ્રંથ

शान्तिपर्व-महाभारतनुं

રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ

પૃષ્ઠ ૮૪૦–અધ્યાય ૩૬૬, ઉત્તમ ભાષાંતર, મજબૂત કાગળ, સુંદર છપાઈ, સોનેરી પૂઠાં, છતાં મૂલ્ય–પ્રથમના રૂ. ૮) ને બદલે માત્ર રૂ. રાા સામાન્ય આવૃત્તિ રૂ. ૨) પો. ૦ાા– ૧૯૭૧ આખર સુધી દર પ્રતે રૂ. ૦ા કમી લેવાશે.

स्वामी रामतीर्थ

એમ. એ. ના સદુપદેશ ભાગ ૧ થી ૫ ભેગા

તેમના ચરિત્ર તથા ચાર દર્શનીય છબીઓ સાથે, મ્હોટાં પૃષ્ઠ ૪૨૦, પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૧) સોનેરી ૧ા પો. ૦ા–

આ અદ્ભુત ગ્રંથ વ્યવહાર પરમાર્થ બંનેની સિદ્ધિનાં અનેક ઉત્તમ રહસ્યો સાયન્સ, શાસ્ત્ર અને દૃષ્ટાંતોવડે સચોટપણે સમજાવી વાચકના હૃદયમાં અપૂર્વ ચૈતન્ય, અખૂટ ઉત્સાહ અને દિવ્ય મનોબળને રેડે છે.

श्री ज्ञानेश्वरी भगवद्गीता

ગીતાના શ્લોક, અર્થ તથા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી ચરિત્ર અને તેમણે રચેલી "ભાવાર્થદીપિકા" નામે ઉત્તમ, વિસ્તૃત ટીકાના સરળ ભાષાંતર સહિત.

મ્હોટાં પૃષ્ઠ ૪૫૦, મજબૂત કાગળ, સોનેરી પૂઠું, છતાં માત્ર ૨) પો. ૦ા=

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ ૨ અને અમદાવાદ.

સચિત્ર સુન્દરી સુબોધમાં શું શું આવે છે ?

૧. ઓછામાં ઓછું એક મનોહર **ચિત્ર.**

૨. ચાલુ **નવલકથા** (આકર્ષક અને ચમત્કારિક વાર્તા).

૩. સમાજ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનને લગતા **ખાસ વિષયો.**

૪. કર્મક્ષેત્ર, ચારિત્ર્ય અને ઉદ્યોગ. **મહાન સ્ત્રી પુરૂષોનાં ચરિત્રો.**

૫. વિદ્યાકળા—વૈદક; પાકશાસ્ત્ર—ગૂંથણકળા; ગૃહધર્મ અને બીજા અનેક પ્રકારના સામાજિક વિષયો.

૬. હિંદુસ્તાન અને દુનિયાના બનાવોના અહેવાલ.

૭. કાવ્યો, **બાળકો માટે ખાસ વાર્તાઓ,** યાત્રા તથા **મુસાફરી.**

૮. સંપૂર્ણ સુબોધક અને આનન્દન, રસીલી **વાર્તાઓ.**

૯. **ગમ્મતનાં** લખાણ, **રંગભૂમિ,** ચાલુ ચર્ચા, ઉત્તમ **પુસ્તકોનો સાર,** વાંચવા લાયક ઉતારા, વિવિધ વિષયો.

૧૦. વર્ષમાં ત્રણવાર **ખાસ અંક** પ્રકટ થાય છે; **વાર્તાઓનો** અને **બાળકો માટેનો,** સાધારણ કદના. **સ્ત્રી લેખનો ખાસ અંક,** ઘણો મ્હોટો અને સુન્દર **ચિત્રો, છબીઓથી** ભરપૂર ?

" પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું હિત ચ્હાનાર દરેક ગૃહસ્થે **સુન્દરી સુબોધ** વાંચવું અને સ્વજનમાં વંચાવવું ખાસ જરૂરનું છે. "

સુન્દરી સુબોધ મંદિર, ખાડીયા—અમદાવાદ

ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું હાલ નવુંજ નીકળેલું પુસ્તક

"સ્વર્ગની સડક"

રોયલ ૧૨ પેજી પૃષ્ઠ ૫૪૦, સોનેરી પાકા પૂઠાંવાળું દળદાર પુસ્તક માત્ર રૂ. ૧) માં.

ભક્તિજ્ઞાનનાં ઊંડાં રહસ્યો સમજાવી દુનિયામાં ભક્તિનું હિત જાગ્રત કરે તેવા ૧૮૮ દાખલા આ પુસ્તકમાં સાદી ને સહેલી રીતે વર્ણવેલા છે.

તેમાંના થોડા દાખલાઓનાં મથાળાં:—

સંસારિક ભક્તોનો ખરો ધર્મ.
ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવો એ ઉંચી વાત છે.
અંતરમાં રહેલાં પાપોને કાઢવાનો ખુલાસો.
દુઃખથી દબાઈ જઈને રોયા કરો માં.
જપ કરવા તથા ધ્યાન ધરવા વિષે.
મંદવાડ વખતે ધીરજ તથા શાન્તિ રાખવી.
ભક્ત થવું એટલે શું ? તેનો ખુલાસો.
આનંદ, આનંદ ને આનંદ.
અંતરની પવિત્રતા વિષે.
વૃદ્ધ માણસોને શિખામણ.
કુટુમ્બ સુખ મેળવવાના ઉપાયો.
સાચા ભક્તોની ઓળખાણ.
ધર્મનાં ને ભક્તિનાં કામો જલદી કરો.
પ્રભુને અર્પણ થઈ જવું એટલે શું ?
ઈશ્વરની અલૌકિક કૃપા વિષે.
પ્રભુના ગુણ ગાવાના બેહદ લાભ.

સ્વર્ગની કુંચી, સ્વર્ગનું વિમાન ઇ૦ ઘેરેઘેર પ્રિય થઈ પડેલાં પુસ્તકો જેવાજ વધારે ખુલાસાવાળા એક ભક્તરાજની કૃપા પ્રસાદીરૂપ દાખલાઓ આમાં આપેલા છે.

અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીયાર, હાથીબીલ્ડીંગ મુંબઈ નં. ૨.

કાપડ બજારની આગમાં

કોણની તીજોરીઓ બળી ગઈ ?

લખમીદાસ ખીમજીની કાપડ મારકીટમાં આગ થઇ તે વખતે દુકાનોમાં ગોદરેજની સાત તીજોરીઓ હતી; અને એકએકમાં મોતીના દાગીના, ચલણી નોટો, ખતપત્રો વગેરે તદન સલામત રહ્યું હતું:–

આગ થઈ રહેવા પછી બીજું એ જોવામાં આવ્યું કે જ્યારે ગોદરેજની સઘળી તીજોરીઓ માંહેલો અવેજ સખત તેમજ નરમ આગમાં સલામત રહ્યો હતો ત્યારે બીજા દેશી અને વિલાયતી મેકરોની તીજોરીમાં જ્યાં આગ સખત હતી ત્યાં સઘળું બળી ગયું હતું યા બળવાની અણી ઉપર હતું અને હજારોની ચલણી નોટનો કોલસો થઇ ગયો હતો તથા જ્યાં નરમ હતી ત્યાંજ બચી ગયું હતું.

આ વાતની ખાત્રી થવાથી કેટલાકોએ એ આગમાં પોતાની તીજોરી માંહેલી ચીજો બચી જવાની સર્ટીફીકેટો જો કે વિલાયતી અને બીજા ગામઠી મેકરોને આપી છે; તે છતાં તેઓએજ આગ પછી નવી તીજોરીઓ ગોદરેજનીજ ખરીદી છે.

ગોદરેજ એન્ડ બોઇસ મેન્યુફેકચરીંગ કું૦

કારખાનું:—ગેસ કુંપની પાસે પરેલ, મુંબઇ. **દુકાન**—શેખ-મેમન સ્ટ્રીટ, મુળજી જેઠા મારકીટની સામે, મુંબઇ.

શાખા—રીચીરોડ—**અમદાવાદ.**

કેવી રીતે વાંચવું?

(૧) આંખો ખેંચવી પડે એવા થોડા અજવાળામાં કદી વાંચવું નહિ.

(૨) વાંચતી વખતે તમારૂં માથું હમ્મેશાં સીધું રાખવું.

(૩) આ વાત કદિ ભૂલતા નહિ કે, તમારી આંખની કિંમત કોઇ પણ ચોપડી કરતાં વધારે છે, અને તમારી આંખપરજ તમારા રક્ષણ તથા કેતેહનો મુખ્ય આધાર છે.

(૪) વાંચતી વખતે તમારી ચોપડી આંખોથી શુમારે ચૌદ ઇંચ દૂર રાખવી.

(૫) વાંચતી વખતે કદિ પણ પ્રકાશ તરફ મ્હોં રાખવું નહિ; પરંતુ અજવાળું તમારી પાછલી બાજુથી અથવા તો તમારા ડાબા ખભા તરફ થઇને પુસ્તકપર આવે એવી રીતે વાંચવાનું રાખવું.

(૬) થોડી થોડી વારને અંતરે ચોપડીની બહાર જરાવાર જોતા રહીને અથવા આંખો બિલકુલ બંધ કરતા રહીને તેને આરામ આપવો.

(૭) ચોપડી ઉપર સૂર્યનાં કીરણ પડતાં હોય એવી રીતે કદિ પણ વાંચવું નહિ.

(૮) સ્વચ્છ પાણીથી સવારે અને સાંજે તમારી આંખો સાફ કરવી અને ઠંડું પાણી ખોબાવડે તેનાપર છાંટવું.

"મુંબઇ સેનિટરી એસોસીએશનના એક હસ્તપત્રને આધારે."

ચરિત્ર મહિમા

જન મહાન તણાં જીવનો પઢિને,
અનુસરતાં મહાન તમેય થશો;
ભવ પંથ વિકટ અતિ તેહપરે,
પગલાં નવલાં પણ મુકી જશો.